

K 193 411
3

ალ. არაბული

თარგმანი
ზინციანო

რას ხედავ, ადამიანო?!

ელ. არაბული

ქართული
ზიგლიოთეკა

რას შერჩი,
აღაშინაო?!

განმცემლობა „საგჟოთა სარტოვოლო“
თბილისი—1985

553/77

28 08(c 41)
591 9(47,922)
o 75.

1. საქარტველოს მთავრობის
2. რეკონსტრუქციის
3. მთავრობის

ნაშრომში მოცემულია საქართველოს ჩლიქოსანთა ეკოლოგიურ-ლანდშაფტური დახასიათება. განსაკუთრებული ყურადღება აქვს დათმობილი მათი გავრცელებისა და რიცხოვნობის დღევანდელ მდგომარეობას, უარყოფითად და დადებითად მოქმედ ფაქტორებს, ეკონომიკურ მნიშვნელობას და დაცვა-მომრავლების პერსპექტულ ღონისძიებებს. იგი დამყარებულია ავტორის სავსელ, მეცნიერულ გამოკვლევებსა და ხალხური სიტყვიერების მასალებზე.

ნაშრომი განკუთვნილია მკითხველთა ფართო წრისათვის, ამ დარგის სპეციალისტებისა და მოსწავლე ახალგაზრდობისათვის.

რეკომენდებულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ზოოლოგიის ინსტიტუტისა და საქართველოს სსრ ბუნების დაცვის კომიტეტის მიერ

რეკენზენტები:

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსები:
ნ. კეცხოველი, თ. ონიანი

K 193. 411
3

საგბ-20
გამოცემა

A 40500-020 125-85
M 601(08)85

საქართველოს სსრ
საბუნებისმეტყველო
მეცნიერებათა
აქადემიის
ბიბლიოთეკა

20 -60

ვანა სათოფელ ვართ გასამეტებელი?!

ნიკო კეცხოველი.

საქართველოს ფაუნაში, ჩლიქოსანი ცხოველები, როგორც სამეურნეო-სამონადირეო, ისე სპორტული სამონადირეო მნიშვნელობით, ოდითგანვე იმსახურებენ ყურადღებას. მათგან ვლებულობთ საუკეთესო ხარისხის ხორცს, ქონს, ტყავს, ბეწვს, ძვირფას რქებს და სხვა ნედლეულს. ამავ დროს ნადირობა და მოგზაურობა ყველაზე სასარგებლო და პოპულარული სპორტია, იგი ხელს უწყობს ჯანსაღი ახალგაზრდა თაობის აღზრდასა და წრთობას.

საქართველოში ჩლიქოსანთა სამონადირეო სავარგულებს ოთხ მილიონამდე ჰექტარი უკავია. ამ ტერიტორიის უმეტესი ნაწილი მთაგორიანი და ისეთია, რომლის სრულყოფილად ათვისება და გამოყენება მხოლოდ ნადირის მეშვეობით შეიძლება. აქ ბინადრობენ: გარეული ღორი, შველი, ირემი, ჯიხვი, ნიამორი და სხვა. მაგრამ, ადამიანის დაუზოგავი და შეუგნებელი მოქმედების გამო, ამ ჩლიქოსნების რიცხოვნობა დღეისათვის ბუნებაში უკვე იმდენადაა შემცირებული, რომ მათზე ლიცენზიების გაცემაც კი აღარ შეიძლება. საჭიროა, გადარჩენილ ბუნებრივ მარაგსა და ამ გენოფონდების დაცვას დროულად მიექცეს ყურადღება. ამჟამად, მხოლოდ გონივრული, რაციონალური სამეურნეო გამოყენებით შეიძლება ამ ცხოველთა რიცხოვნობის აღდგენა, რომ შემდგომში შესაძლებელი გახდეს მათი გეგმიზომიერი სამეურნეო-სამონადირეო გამოყენება და ცხოველურ პროდუქტებზე მოსახლეობის მოთხოვნილების ნაწილობრივ დაკმაყოფილება.

ამას მივადწევთ ჩლიქოსნების ეკოლოგიის ღრმა და საფუძვლიანი შესწავლის გზით. რესტორნული ეკოლოგიური მნიშვნელობა აქვს ამ ცხოველთა ეკოლოგიისა და სახალხო-სამეურნეო მნიშვნელობის დადგენას, ხალხში არსებული თქმულებებისა და სხვა მასალების შეგროვებასა და გამოყენებას.

ადამიანი ხანგრძლივი დროის მანძილზე აკვირდებოდა ნადირს, ხელს უწყობდა გამრავლებაში. მოპოვებისათვის კი სხვადასხვა ხერხებს მიმართავდა და თავის სასარგებლოდ იყენებდა. ამ გამოცდილებების გაზიარებას, მასთან ჩვენი საველე-სამეცნიერო გამოკვლევების შერწყმასა და მკითხველისათვის მიწოდებას, ვფიქრობთ გარკვეული მნიშვნელობა ექნება.

ი რ ა მ ი

... ღმერთო, გარდაქმენ გრძნობა, ფიქრი და ვნება ადამიანისა ისე, რომ შე არ მემტერებოდეს. ჩემი მოკვლა არ ელვას გულში, მეც შემეძლოს ცხოვრება თავისუფლად მზე-ქვეყანაზე.

ვაჟა-ფშაველა

ირემი ირმისებრთა ოჯახის ტიპური წარმომადგენელია. ცნობილია მისი 25-მდე ქვესახეობა; აქედან სსრ კავშირში მოიპოვება ხუთი ქვესახეობა. საქართველოში გავრცელებულია კავკასიური კეთილშობილი ირემი. თუმცა ამიერკავკასიურ ფორმას თავისებური მორფოლოგიური ნიშნებიც ახასიათებს. იგი სხვაგან გავრცელებული კეთილშობილი ირმებისაგან პირველ რიგში განზე გაშლილი, მოკლე და სქელტოტიანი რქებით განსხვავდება. ტანადობით არ ჩამოუვარდება ამერიკულ ვაპიტსა და ციმბირულ მარალს. ხარირემი უფრო დიდი ზომა-წონისაა, ვიდრე ფურირემი. იგი ჩვენი ტყეების ნამდვილი მშვენება და სიამაყეა.

ერთი არ დადის ტყეში ცხოველი,

ასე ლამაზი და შედიდური.

უთქვამს ირაცილი აბაშიძეს.

ირემს, გარეულ ცხოველთა შორის, მართლაც არა ჰყავს სილამაზით ბადალი. განსაკუთრებით მოხდენილი, ძლიერი და მომხიბლავია ხარირემი, რომელსაც უკან გადაყრილი მრავალშტოიანი რქები ამშვენებს. ეს შესანიშნავადაა გადმოცემული ერთ-ერთ ხალხურ ლექსში:

ირემო რქებით მშვენარო,

უურებით ლამაზიანო,

ნუ იარები ველადა,

თავი არ დაიზიანო.

ეს ლექსი აღწერილობის გარდა, ირმის ველობებისადმი სიყვარულსაც გამოხატავს და ადამიანის მისადმი ლტოლვაზეც მიუთითებს.

ირემს 2,5-3 მეტრამდე სიგრძისა და რქებიანად კიდეურული ღლის ქანდაკებასავით გამონაკვეთული სხეული აქვს. მისი სხეულის სიგრძე 114—150 სმ-მდე აღწევს, ცოცხალი წონა 200—300 კგ-ია. ხაზირემს კისერი დაბაბიანი, სქელი და ღონიერი აქვს, ფურირემს კი შედარებით წვრილი, გრძელი, მოღერებული და სუსტი. მას პროპორციულად განვითარებული 40—50 სმ სიგრძის ბლავცხვირიანი თავი აქვს. მიმზიდველს ხდის ფართო და შავი თვალები და ლანცეტის ფორმის 22 სმ-მდე სიგრძის წვეტიანი ყურები. მას 17—20 სმ-მდე სიგრძის კუდი, განიერი მკერდი და სქელი, ნაკვთიანი ბარძაყები აქვს. სწრაფად დარბის, დამფრთხალი ირემი ჩვეულებრივ 6—8 მეტრის სიგრძის ნახტომებს აკეთებს. ნელი სიარულის დროს კი მისი ნაბიჯის სიგრძე ერთ მეტრს არ აღემატება. აქვს სქელი, თანაბრად განვითარებული, შავი ფერის, ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი ჩლიქები, რომელთა სიგრძე 8—10 სმ-ია, ხოლო სიგანე 5—7 სმ. ჩლიქის ბალიშები სუსტად (მხოლოდ უკანა მხარეს) აქვს განვითარებული. მისი ნაკვალევი შინაურ პირუტყვისას წააგავს, მაგრამ ბუნებაში მაინც ადვილი გამოსაცნობია, იგი უფრო ღამაზ კიდებებიან ოვალურ ანაბეჭდს ტოვებს. თანაც ჩვენ ტყეებში მობინადრე ჩლიქოსნებს შორის, ყველაზე დიდი ზომის ნაკვალევი აქვს.

ირემი, მაღალი და ღონიერი კიდურების წყალობით, ერთ მეტრამდე სისქის თოვლის საფარის დროსაც კი ადვილად მოძრაობს, როცა სხვა ცხოველები 60 სმ-მდე სიღრმის თოვლშიც კი ვეღარ დადიან და ხშირად იღუპებიან.

კავკასიურ ირემს 80—120 სმ-მდე სიგრძისა და 6—12 კგ-მდე წონის ნაკლებ დატოტვილი, უმეტესად ქორბუდა (წვერში ღერძიდან თანაბრად გაშლილი) ან ფიწალა რქები აქვს. შტოების რაოდენობა თითოეულ რქაზე 5—9-მდეა, იშვიათად შეიძლება მეტიც იყოს. რქის ტოტიანობა, სიღამაზე და სიმსხო დამოკიდებულია ასაკზე და ცხოველის ჯანმრთელობაზე. ახალგაზრდა, ერთი წლის ირემი უტოტო, „ქოტა“ მოკლე და წვრილ რქებიანია; ორი-სამი წლის ირემს 2—3 ტოტიანი, „ფიწალა“, სუსტი რქები აქვს; 6—10 წლისას მრავალტოტიანი, თანაბრად განვითარებული, ღამაზი „ქორბუდა“ ან „ფიწალა“ რქე-

ბი ამშვენებს. ხანდაზმულებს კი მოკლე, სქელი, ხშირად მახინჯი, ერთანაბარტოტიანი, უშნო რქები აქვთ. თვით რქების ფორმა კი იმდენად ცვალებადობს. ირემი რქებს ყოველწლიურად მარტყურულ იცვლის. რქა თავისით სათითაოდ ძვრება და ჩვეულებრივ ერთი კვირის განმავლობაში ორივე რქას იცვლის. მათ ადგილზე ერთ-ორ კვირაში ახალი რქები იწყებს ამოსვლას, რომელიც პირველ ხანებში თითქოს ნელა, ხოლო შემდეგ ძალიან სწრაფად ვითარდება. ნორჩი, რბილი, სისხლძარღვით სავსე დუყი დაფარულია ნაზი ტყავითა და ბეწვით. შემდეგ რქები თანდათან მაგრდება და გაძვალდება. აგვისტოსექტემბრისათვის ტყავი ძვრება, შიშვლდება და ნორმალურ სახეს იღებს. რქის ამგვარი განვითარება კანიდან-კუტისიდან მომდინარეობს. საინტერესო ისაა, რომ რქიანობის დროს „კასტრირებულ“ ირემს რქები აღარ სცვივა, ურქობის დროს „კასტრირებულს“ კი რქები აღარ ამოსდის. ეს იმას გვიჩვენებს, რომ რქების ცვლა დაკავშირებულია სასქესო ჰორმონების აქტივობასთან.

არსებობს აზრი, თითქოს ირმის რქების შტოთა რაოდენობა ცხოველის ასაკს შეესაბამებოდეს, ეს არ არის მართალი. ამ გზით შეიძლება მხოლოდ ორი-სამი წლის ირმის ასაკის დადგენა. უფრო მოზრდილებს კი ტოტების რაოდენობა ყოველ წელს ხან მეტი აქვთ, ხან ნაკლები. ხნიერ ირემს კი შეიძლება მთლად უტოტო და მახინჯი რქა განუვითარდეს.

ირემი ბეწვს წელიწადში ორჯერ იცვლის. ამასთან დაკავშირებით იცვლება მისი შეფერილობაც: ზამთარში მორუხო-ნაცრისფერია. ზაფხულში კი მოწაბლისფრო-ქარცისფერი. ბეჭებზე და ბარკლებზე მუქი ფერის ლაქები აქვს, კუდის წვერი და მის ირგვლივ ქვედა მხარე მოთეთროა, რაც ტლოკვებსა და მუცელზე მღვრიე ფერში გადადის. გავაზე „თეთრი სარკე“ შემოდგომასა და ზამთარში უფრო კარგად ეტყობა, ზაფხულში კი თითქოს უხუნდება — სხეულის საერთო ქარცისფერ შეფერილობას ერწყმის. ხარირემი და ფურირემი თითქმის ერთნაირი ფერისაა, მხოლოდ ხარირემს ზურგზე უფრო მუქი-მურა, ფართო ზოლი გასდევს. ზოგიერთ ფურირემს კი ზაფხულში ზურგზე მოყვითალო მუქი ხალები უჩნდება.

საქართველოში ირმის რაოდენობა ბრაკონიერობისა და ირმის ადგილსამყოფელების საძოვრად და სახნავ-სათესად გამოყენების გამო,

— ირემო, მთასა მყვირალო,
რამ ჩამოგავდო ბარადა?
— მეუღლე მტერმა მომიკლა,
დავხეტები ცალადა.

ქართული

ბიბლიოთეკა

ირემი ძირითადად ბალახით იკვებება, დღე-ღამეში 20-25 კგ-მდე საკვებს საჭიროებს და ჩვენი გამოკვლევით 150 სახეობაზე მეტ მცენარეს ძოვს. უკანს ხე-მცენარეთა ნაყოფებსაც: რკოს, წაბლს, წიწვბოს, პანტას; მაყალოს, ტყემალს, ზღმარტლს, ასკილს, კუნელს, შინდს. მოცვის, ყოლოს, მავალს და სხვა. უყვარს თელის, მდგნალის, ტირიფის, რცხილის, წიფლის, ცაცხვისა და სხვათა ნეკერი. ხშირად შემოდრღნის: მაყალოს, ვერხვისა და ფიჭვის ახალგაზრდა მცენარეთა ქერქს, აზიანებს წერგებს. საკვების სიუხვით ირემი ზაფხულში ძალიან სუქდება, მაგრამ სექტემბერ-ოქტომბერში (ყვირილობის დროს) ისევ ხდება. ↵

ირემი ფრთხილი და მორიდებული ცხოველია. თავის ადგილსამყოფელში მყუდროობის დარღვევას ვერ იტანს, ამიტომაც საქართველოში ადამიანისა და მტაცებლების გავლენის გამო, თითქმის ღამის ცხოველადაა გადაქცეული. ზაფხულში საკვებად ველობებსა და ტყისპირებში საღამოს 5—6 საათიდან გამოდის. აქვე წეება, ისვენებს და შემდეგ ისევ აგრძელებს ძოვას. დილის შვიდ-რვა საათზე კი ისევ თავ-შესაფარს, უღრან ტყეს უბრუნდება. აქ კი ხშირად წიწვიანი ხეების დაბურთულ ძირებში იმალება. მთელი დღე წევს და იცოხნის, თან გარემოს ზვერავეს და გასაქცევი ბილიკისაკენ იყურება. ✓

იქ, სადაც ირემი თავს უშიშრად გრძნობს დღისითაც გამოდის, მაგრამ მაინც მეჩხერი ტყიანი ადგილებისაკენ იწევს, სადაც ბალახი კარგად ხარობს და თანაც ჩრდილი და ნიაფია. უტყეო ადგილებს მაინც ერიდება, ფრთხილობს. საკვებისათვის ზამთარში უფრო ბევრს მოძრაობს, ვიდრე ზაფხულში.

ირემი ცუდ ამინდში უფრო ფრთხილია, ცოტას მოძრაობს, ტყეს არ სცილდება, უმეტესად ხის ძირებში დგას, ან წევს და თვლემს. განსაკუთრებით ქარში ფრთხილობს, ხეების მოფარებით წეება. ალბათ იმიტომ, რომ ყნოსვასა და სმენას ქარის ხმაური უხშობს და მხოლოდ მხედველობის ანაბარაა. მასთან ახლოს მიპარვა ამ დროს უფრო ადვილია, საერთოდ კი ადამიანის სუნს ნახევარი კილომეტრიდან გრძნობს. ასე შორს იკვებს სმენითაც, ხოლო მხედველობით ერთ-ორ კილომეტრ-

ზედაც გაარჩევს მოძრავ საეკვო საგანს და კარგა სანს სვერდება, ზველივით უცბად არ ფეთდება. იგი საკმაოდ ჰკვიზნი და დაკვირვე ბული ცხოველია. ერთი შეხედვით არჩევს მტერ-მარცხენა და მარჯვენა-სა და მტაცებელს.

ფურირემი უფრო ფრთხილია, ვიდრე ხარირემი. რქამოცვლილი ხარირემი უფრო მშინარაა, ცალკე დადის და იმალება. რქიანი დიდი ირემი კი ამაყია, ადვილად არ ფრთხება, თუ დაფრთხა შორს არ გარბის, მალე ჩერდება და უკან იყურება. იგი ზოგჯერ მონადირე ძაღლსაც არ გაურბის, არც მგელს ებუება, რქებითა და ფეხით იგერიებს მათ.

ბორჯომის ნაკრძალში ხშირად მინახავს მგლისა და ხარირემის ნაბრძოლი — რამდენიმე კალოსტოლა ადგილზე გადათქერილი თოვლი, მიწა, გათქერილი ტყის აღმონაცენი. გარშემო მგლის ნარბენი და მისკენ ირმის ნახტომები. სადაც ირემს არ შეშინებია და არ გაქცეულა, ყოველთვის უვნებლად გადარჩენილა, იქ კი, სადაც შეშინებულა, ზურგი შეუქცევია და გაქცეულა, დამფრთხალი კლდეზე გადაჩეხილა.

ირემი არა მარტო ადამიანსა და მტაცებლებს ერიდება და გაურბის, არამედ სისხლის მწოველ მწერებსა და სიცხესაც. განსაკუთრებით ბორა და ბუზი აწუხებს, ამიტომ არის, რომ დღისით, სიცხეში, როცა მწერები აქტიურნი არიან, ირემი მდინარის პირას გრილ ადგილებში ან ნიავეიან გორებზე წვება, სადაც სიგრილე და მწერებიც ნაკლებადაა. ასევე სადამოობით, როცა მთაში მალე აგრილდება და მწერები ველობებში ფრენას შეწყვეტენ, ირემი მაშინ გამოდის და გათენებამდე რჩება აქ. ტყეში მწერებისაგან შეწუხებული ხშირად მიაშურებს მაღალ ბალახიანს, ბუერიანს და იქ წვება.

ერთხელ, ზაფხულში, ლაგოდეხის ნაკრძალში ქოჩალოს გზით მთაში მივდიოდით. დილა იყო, მაგრამ ძლიერ ცხელოდა, ნიავეც არ ქროდა. ტყის ზედა საზღვარს რომ მივუახლოვდით, ველის პირას წყაროსთან შევისვენე. მოულოდნელად ჩემს პირდაპირ ფერდობზე ფურირემი გამოჩნდა. სუბალპების მაღალი ბალახი მას თითქმის ნახევრად მალავდა, მაგრამ მაინც დაუბრკოლებლად მოარღვევდა, ნელ-ნელა მოდიოდა, თან თავს აქეთ-იქით აქნევდა, კოლო-ბუზებსა და ქინქლებს იგ-

ურიებდა, ეტყობოდა, სიცხეზე ძალიან აწუხებდნენ ისინი. მჭერის
არ სცილდებოდა. ირემი თანდათან თავქვე დაეშვა. მეგობარი, ისიც
წყაროზე მიდიოდა, მაგრამ ჩემგან საკმაოდ დაშორებით, ლელეში, მა-
ღალ დივიანში ჩაწვა. დრო ვიხელთე. ირმის წოლს ვეძებდი. მკაცრად
მოვინიშნე, ფოტოთოფი ავიღე და ნიავის საწინააღმდეგობრივ მოქმედო-
ლებით მიპარვა ვცადე. ბუერების ძირებში ფრთხილად გავძვერი, ვი-
ხოხე და დაახლოებით ოცდაათ ფეხის ნაბიჯზე რომ მივუახლოვდი,
ფოტოთოფი ფეხზე შევავყენე, ოდნავ წამოვიმართე და ირემმაც გამი-
გო, ელდანაცემივით წამოვარდა, ლელის პირას ოდნავ შემალლებულ
ადგილზე შეხტა. ასე ახლოს მისული რომ დამინახა, გაცეცხული და-
მაშტერდა. მე დრო ვიხელთე, დივის ფოთლებში ობიექტივი გავყავი
და სასხლეტს ხელი დავაჭირე. ირემი გონს მალე მოვიდა, მეორედ გა-
დაღება აღარ მაცალა, დამფრთხალმა ერთი ისკუპა და ტყეში გაუ-
ჩინარდა.

მწერებისა და სიცხისაგან შეწუხებული ირემი ხშირად ლაფშიც
გორაობს, ან მდინარეში შედის და წყალში წვება. მტკვარის ჰალებსაც
სწორედ ამიტომ შემორჩა ირემი, რომ აქ საშუალება აქვს სიცხისა
და მწერებისაგან თავი დაიცივას მდინარეში შესვლით. ჩვენ ხშირად
გვინახავს დღისითაც, მოფარებულ ადგილას, მტკვარში, ხშირად კი
ფშაში, ღრმა წყალში ჩაწოლილი და წყლიდან თავამოყოფილი მო-
ბანავე ირემი. ასეთ მდგომარეობაში იგი შორი მანძილიდან ძნელი
შესამჩნევია, მითუმეტეს თუ წყალს ხეების ჩრდილი ადგება, მხო-
ლოდ ყურების მოძრაობაზე შეიძლება მიხვდე, რომ იქ ირემი წევს.

პატარა ნაკადულში, არხში ან ფშის გამდინარე წყალში, სადაც
ჩაწოლის საშუალება არაა, სწრაფად შევარდება, რომ შეიშხეფოს ან
ტანზე ფეხით შეისხას წყალი. ასე გრილდება და იშორებს მწერებს.

ირემმა კარგი ცურვა იცის, შეუძლია მთელი დღე წყალში იცუ-
როს. უყვარს ლაფაობაც, ლაფაობს როგორც ღორი, ზაფხულშიც და
ზამთარშიაც. განსაკუთრებით ადრე გაზაფხულზე, როცა ბეწვს იცუ-
ლის. ლაფიდან ამოსული ვეჭექება ხეებს, გორაობს, ზოგჯერ დახტის
კიდეც. ცდილობს ამ გზით მოიცილოს დაკიდებული ნაზამთრევი ბეწ-
ვი და მასთან ერთად სისხლის მწოველა მწერები, ტკიპები, რომე-
ლიც ტალახთან ერთად სცივია.

წვიმის შემდეგ ირემი საძოვრად ველობებში დღისითაც გამოდის,
ნაკლებად ფრთხილობს, უფრო მეტ ხანს რჩება, გაძლომის შემდეგაც

ხშირად იქვე წვება და ისვენებს. ალბათ იმიტომ, რომ შეხაფერისი სიგრილეა; თანაც კოლო, მუშლი და ბუზი ნაკლებადაა.

ზამთარში ირემი ოთხი-ხუთი სული ან უფრო მეტი (ფსკლების სიმჭიდროვის მიხედვით), ერთიანდებიან და ჯოგებენ და ერთხელ ერთად არიან ხარირეში, ფურირეში და მოზარდები. ზაფხულში კი ოჯახით ბინადრობს, ერთად არიან „დედები და მოზარდები“, ზოგჯერ ხუთ-ექვს-სულიანი ფურირემების ჯგუფიც გვხვდება, რომელთაც თან ახლავს ნუკრები და გასული წლის მოზარდები. ფურირემების ჯგუფი ცალკე იშვიათად გვხვდება. ასევე ფურირემსაც მარტო ცხოვრება არ უყვარს. განცალკევება მხოლოდ ხარირეში იცის, განსაკუთრებით გაზაფხულზე და ზაფხულში, როცა რქები მოცვლილი აქვს და იარაღაყრილივითაა, ცალკე დადის, მშვიშარაა, იმალება, აგვისტო-სექტემბრისათვის კი ისევ სრულყოფილი რქები ეზრდება, სიამაყე ემატება და ჯგუფს უერთდება.

სექტემბრის ათ-თხუთმეტ რიცხვიდან იწყება ირმის კერშილობა, ანუ „ყვირილობა“ (წინათ ამ თვეს, ძველი სტილით, ყვირილობის თვესაც უწოდებდნენ), რაც ნოემბრის ნახევრამდე გრძელდება. ეს პერიოდი ამ ცხოველის ცხოვრებაში მეტად თავისებური ქცევებით ხასიათდება, თავისთავად საინტერესო და საყურადღებოა: სხვა დროს ფრთხილი და მორიდებული ხარირეში გამრავლებასთან დაკავშირებით სრულიად იცვლის თავის ხასიათს: აღარ იმალება, ყვირის ხმამაღლა. მართალია სიფრთხილეს მთლად არ კარგავს, მაგრამ იმდენად მოურიდებელი და გამბედავია, რომ მტაცებელიც კი ერიდება მასთან შეხვედრას. აგრესიულად იქცევა, რქებით ამტვრევს პატარა ხეებს და ბუჩქებს, იშვიათად ქამს, ხშირად სვამს წყალს, მალ-მალე შარდავს, გამოსცემს ბოტობის სუნს, რომელსაც ადამიანი 50—100 მეტრზე შეიგრძნობს. აი, როგორ გადმოგვეცემს ამას ვაჟა-ფშაველა:

...ხვერი რამ გამოვონია,
ბუჯრიც მინახავს თვალითა,
ირმის ყვირილზე ლამაზსა
ვინ გაოგონებს, საითა?!
ამოვმინდება ტიალი
სურვილით სავსე გულითა,
მეგრე ზედიზედ დაჰკენებს

ფურის მძებნელი სულითა,
სადაც კი იმას ვაუღავ,
ასუნებულა ვნებითა,
ღვწალი და შიმვლავი
ვაღვლევერია რქებითა.

ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალში ჩვენ სპეციალურად ვაკვირდებოდით ირმის ყვირილობის პროცესს და ბევრი რამ საინტერესო შევნიშნეთ, ვფიქრობთ მკითხველისათვის მისი გაცნობა არ იქნება ინტერესს მოკლებული: ხარირემი ყვირილს საღამოს ხუთ-ექვს საათიდან იწყებს: ყვირის დროგამოშვებით მთელი ღამის განმავლობაში, გამთენიისას ჩერდება. ფურთან მყოფი ხარირემი ერთ ამორჩეულ ადგილს არ შორდება და თუ ახლომახლო მეტოქეები ეგულება, დღისითაც ყვირის. რამდენადაც მეტია მეტოქეობა, ე. ი. ბევრია ხარირემი, მაღალია დასახლების სიმჭიდროვე და ნაკლებია ფურირმები, იმდენად მეტს ყვირის ირემი. როცა ხარირმები ცოტაა და ფურირმები მეტი, მაშინ ნაკლებია ყვირილი. მაგრამ ამ კანონზომიერებას ფურირემი თვითონ არღვევს. ერთსა და იმავე ხარირემთან თუ სამიოთხი ფურირემი არაა, დიდხანს არ ჩერდება. არ ჩერდება მაშინაც, როცა მათი რიცხვი ხუთ-ექვს სულს გადააჭარბებს. ერთი ფურირემი ხარირმისაგან იმდენადაა შეწუხებული, რომ ყოველთვის გაპარვას, გაქცევასა და დამალვას ცდილობს, და ახერხებს კიდევ. შემდეგ კი, ზოგჯერ სხვასთან, ხშირად ისეთ ძლიერ ხარირემთან ხვდება, სადაც ამგვარად რამდენიმე ფურირემია თავმოყრილი. მათ ერთი ხარი იმდენად აღარ აწუხებთ, მეტოქეებიც ახლოს ვერ ეკარებიან და ფურირმები მასთან დიდხანს რჩებიან, სხვა ხარირმები კი ფურირმების გარეშე არიან ტყუილად და ბევრს ყვირიან.

ყვირილობის დროს ირემი ისეთ უბანს ირჩევს, სადაც წყალი ახლოსაა. ხარირემი ყვირილით მოუხმობს ფურირმებს, თანაც ახლო-მახლო მყოფი მეტოქე ხარირმებისადმი გამოხატავს მუქარას, აფრთხილებს, რომ არ შევიდნენ მის უბანში. დადის თავდახრილი, თითქოს მიწას ყნოსავს, ყურსაც იქიდან უგდებს. თავს დროდადრო ასწევს მაღლა და პირგაღებული გააკვირის. უფუროდ მყოფი ხარირემი ზოგჯერ დაწოლილი, თვალდახუჭულიც ყვირის. თუ ფურირემს ახალგაზრდა

ხარირეში ახლავს, მოსვენებას არ აძლევს, არ შორდება, უკან დას-
დევს, ზოგჯერ ბუჩქებში შეაგდებს, შორს არ უშვებს, ვარშის უტ-
რიალებს, მაგრამ არა შორიდან. თვალს არ აცილებს, ხშირად ერთსა
და იმავე ბილიკზე ატარებს. ხნიერმა ხარირემმა კი ხშირად უკუი-
მების შორიახლოს იცის ყოფნა. იგი 50—100 მეტრის რადიუსით ვარ-
შემო უტრიალებს და მათთან დროდადრო მიდის. როცა ფურირმები
წინ მოექცევიან, მოკლედ მიჰყვება უკან და გზას გადაუჭრის. მათ მხო-
ლოდ წყლისაკენ და სამარილისაკენ უშვებს, იქაც კი უთვალთვალავს,
თუ ძალიან დაღლილი არაა, დიდხანს არ ტოვებს უყურადღებოდ.

უფროდ მყოფი ხარირეში ხშირად ერთ ამორჩეულ ბილიკზე
დადის, ეფარება ხეებს, დროდადრო ჩერდება, აყურადებს, ხშირ-
ხშირად გადაიხედავს სერზე, თითქოს ფურირმის მოსვლას ელოდება, და-
მართლაც დამალული ფურირეში გამოვა და თავის სურვილით მიდის
ხართან. ასეთ დროს ხარირეში მისკენ მიმავალი ნაბიჯების ხმას აღ-
ვილად იგებს, ჩქარობს, დაუეკვირვებლად მიდის შესახვედრად. სხვა
დროს თუ ორას-სამას მეტრზე შეუცდომლად არჩევს ადამიანის ფე-
ხის ხმას და გარბის, ახლა, ზოგჯერ ორმოცდაათ მეტრზე ახლოს მისვ-
ლამდე ვერ იგებს და მაშინაც, ვიდრე თვალით არ დაინახავს და არ-
დარწმუნდება, რომ ადამიანია, არ გარბის. დამფრთხალი კი თავისე-
ბურად მოკლე-მოკლე წყვეტილად ყვირის — ვაჰ-ვაჰ, ვაჰ!... ირემი
საერთოდ სხვადასხვა ხმით ყვირის. მაგალითად, როცა ის მარტოა და
ფურირემს მოუხმობს ხმამალა, თითქოს შესაბრალისად, ოხვრით
ყვირის. ფურირმებთან მყოფი ხარირმის ყვირილი კი ბლავილს უფრო
წააგავს, მაგრამ დროდადრო თან ახლავს მუქარის გამომხატველი ბუ-
ბუნის და ხმამალა შეყვირება. ფურირმებთან დიდხანს ნამყოფი ხა-
რირეში კი იშვიათად წამოიყვირებს ხოლმე, ხშირად წევს და თვლემს.
ფურეები სწორედ ამ დროს ახერხებენ გაპარვასა და დამალვას, ან პი-
რდაპირ სხვა ხარირემთან მიდიან. ხარირემმა თუ გაიგო, რომ ეპარე-
ბიან, წინ გადაუდგება, ერთხანს თითქოს ეფერება, შემდეგ კი, თუ
ფურირემმა მაინც არ დაიშალა, რქებს ურტყამს და უკან აბრუნებს.
ბოლოს ფურირეში დასუსტებულ, დაღლილ, მძინარე ხარირემს მაინც
გაეპარება ხოლმე, ამიტომაც, რომ მყვირალ ხარირემთან ფურირემს
იშვიათად ვნახულობთ, მისი ნაკვალევი კი ხშირად გვხვდება. გამოლ-
ვიძებული ხარირეში გაპარული ფურირემს გაშმაგებული დაეძებს, მისი

მოლოდინით თავის უბანს მაინც არ ტოვებს, შესაძლოა კლავილით მოუხმობს მეუღლეს. იცის ფურიერემის ხასიათი, რომ მას მარტოდ ყოფნა მაინც არ შეუძლია და ხარიერმსაც მოსვლის იმედი აქვს, მაგრამ ფურიერემი ხშირად შეხვედრისთანავე სხვა ხარიერმისკენ მიემართება.

მეზობლად მყვირალი ირმის უბანში შესვლას და ბრძოლას კავკასიური ირემი ყოველთვის ერიდება. მოურიდებლად და თავხედურად ათასში ერთი თუ მოიქცევა და სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლაც სწორედ მაშინ იწყება. ხარიერმების შეტაკება უფრო მაშინ ხდება, როცა სხვასთან მიმავალ ფურიერემს ხარიერმი უკან მისდევს და მეტოქეს გადაეყრება. ასეთ დროს კი უკან არცერთი ხარიერმი აღარ დაიხევს.

ხარიერმების ბრძოლა თავისებურად ლამაზი ჭიდილით იწყება და ყოველთვის მძაფრი და დაუნდობელია. ჭიდაობისას რქების ჭახა-ჭუხი შორს ისმის. ზოგჯერ ისეთი სიძლიერით ურტყამენ, რომ რქა ვეღარ უძლებს, იმსხვრევა, ან ძირში ტყდება და ვარდება, ასე დამარცხებული, წაქცეული ხარიერმი ყველაზე საცოდავი სანახავია, იგი ხმალგატეხილ, უიარაღო, შერცხვენილ რაინდს უფრო ჰგავს.

მეტოქენი თუ თანასწორი ძალისანი შეიყარნენ, მაშინ ბრძოლა მთელი დღე-ღამის განმავლობაში ან მანამდე გრძელდება, სანამ ერთ-ერთი მათგანი ძალაუვნებურად არ დატოვებს ბრძოლის ველს. ამ შემთხვევაში ყოველთვის ძლიერი ხარიერმი რჩება ფურიერემთან და უკეთესი შთამომავლობის მოცემაც მას შეუძლია. ეს ბუნებრივი შერჩევის საგანგებო, საყოველთაო წესია (მაგრამ ამ შემთხვევაში უარყოფითი მხარეც გააჩნია: ასეთ ძალმომრეობას ნათესაური შეჯვარების გაბატონება ახლავს თან, რაც არ შეიძლება თავისებურ უარყოფით გავლენას არ ახდენდეს ამ სახეობაზე. როგორც ჩანს ამ საქმეში ბუნებრივი კანონზომიერება უფრო ფურიერემების ზემოთ ხსენებული პოლიანდრიით მყარდება). ბრძოლის ველიდან გამოქცეული ხარიერმი კი ორჯერ უფრო მშინშარა ხდება, ამის შემდეგ მას თავისზე სუსტი მეტოქისაც კი ეშინია.

ზოგჯერ ძლიერი ხარიერმის ჭიდაობისას რქები კი არ იმსხვრევა, იგრიბება და ერთმანეთს ისე ჩაეხლართება და ჩაეწყნის, რომ მათი გამოშვება თავადაც არ ძალუძთ და ასე რქაჩაგრეხილები იღუპებიან ორივენი. ეს უფრო ევროპულ ირმის მსგავს — მალლა აღმართულ

რქებიანებს მოსდით, რომელთაც რქის ტოტები უფრო მრავალი, გრძელი და მეტად ახრილი აქვთ, ვიდრე კავკასიურ ირმებს.

ბორჯომის ნაკრძალსა და ბელოვეეის ნაკრძალში, ხარირმების ჩონჩხები, ერთმანეთში გადახლართული განშორება სიცოცხლის დროს ირმებს ვერ მოუხერხებიათ და სამარადისოდ მოჭიდავენი დარჩენილან. ბორჯომის ნაკრძალში, ბრძოლის დროს დაღუპულ მეტოქეთა ჩონჩხები ერთ წაქცეულ ნაძვის ხეზე აქეთ-იქეთ ხურჩინივით იყო გადაკიდებული. თურმე ბრძოლით დაოსებულთა, რქებგადახლართულთა გაშველება ამ უზარმაზარმა ხემაც ვეღარ შესძლო. ალბათ ეს ორივესაც სურდა, მაგრამ „რაინდები“ ხეზე ისე გადაეკიდნენ, რომ სიკვდილის დროს ერთმანეთის თვალების მეტი ვერაფერი დაინახეს.

ბელოვეეის ნაკრძალში კი ერთი უძლიერესი ხარირემი რქებზე ამგვარად დაკიდებულ ჩონჩხს მთელი წელიწადი დაატარებდა. ამ საოცრებას ნაკრძალის მესვეურები ხან სად წააწყდებოდნენ და ხან სად. ბოლოს დაინტერესდნენ და ეს „ჯადოქარი“ ხარირემი მოკლეს. მას გადახლართულ რქებთან ერთად მეტოქის გახრწნილი ჩონჩხის ნახევარიც თურმე ზედ ეკიდა და ისე დადიოდა. ეს საინტერესო მასალები, ახლა, ადგილობრივი ნაკრძალების მუზეუმებში ინახება და ეჭვი არავის ეპარება, რომ ისინი ყვირილობის დროს ფურირემისათვის მეტოქეობით ბრძოლაში დაღუპულებია. ალბათ ამიტომ არის, რომ მყვირალი ხარირემები ერთმანეთს ერიდებიან და ერთხელ ამორჩეულ უბანს იშვიათად იცვლიან. ამ წესს ზოგიერთი გათამამებული, თავის უძლეველობაში დარწმუნებული ხარირემი თუ დაარღვევს. ფურირემების გარეშე მყოფი ხარირემები ერთმანეთს არ ერჩიან. მაგრამ ყვირილობის დროს ერთმანეთთან მაინც არ მიდიან. ფურირემთან მყოფი ხარირემი მთელი ერთი თვის განმავლობაში ხშირად ერთსა და იმავე ადგილას ყვირის. ამ დროს ახალგაზრდა, უფუროდ მყოფი ხარირემი კი მორიდებულად იქცევა, ახლოს მისვლას ვერ ბედავს, შორიახლო ტრიალებს და ყვირის. თუ მასთან გაპარული, მალულად მყოფი, ფურირემი არ აღმოჩნდა, ორი-სამი დღის შემდეგ სხვა უბანში გადაინაცვლებს, თუ იქაც თავის ცალს ვერ შეხვდა, ისევ ძველ ადგილს დაუბრუნდება. ასეთ მოხეტიალე ხარირემებს ყვირილობის ამორჩეული უბანი არ გააჩნიათ.

დრუბლიან, ქარიან და წვიმიან ამინდში ირემი ხშირად არ ყვირის. წყნარ ამინდში, განსაკუთრებით მთვარიან დაბნება და ნაწვი-მარზე, გამოდარების შემდეგ გამუდმებით ყვირის. **ერქონეული**

ყვირილობის დაწყებისას ხარირემი ძალიან შეტყობის კვირის უკმელობის გამო სიმსუქნეს ერთ კვირაში კარგავს. ასევე ემართება ფურირემსაც. მაგრამ ისე ძალიან არ ხდება როგორც ხარირემი. ის სიმსუქნესა და სილამეზეს მაინც ინარჩუნებს, ხარირემი ამ დროს ძალიან ულაზათოა. ხორცს სპეციფიკური სუნი აქვს, უგემური და უეარვისია. მიუხედავად ამისა ზოგიერთი სულწასული მონადირე ყვირილით ადვილად აგნებს ამ ცხოველს, უსაფრდება და კლავს. ეს ბოროტებაა. ამ დროს ნადგურდება ირმის საუკეთესო მოღგმა, კნინდება და გადაშენების გზაზე დგება სახეობა.

ირმის შაკეობა რვა თვემდე გრძელდება. მაის-ივნისში შობს ერთ (იშვიათად ორ) ნუკრს, რომლის სხეული დაფარულია უწესრიგოდ გაბნეული თეთრი ხალებით. ნუკრი ამით ეხამება ყვავილოვან გარემოს და მტრისათვის ძნელი შესამჩნევია, თავდაცვისა და გადარჩენის ეს საშუალება, როგორც ჩანს, ბუნებამ თვითონ უწყალობა ამ კეთილშობილ ცხოველს.

ფურირემი ნუკრს პირველ ხანებში თან არ ატარებს, მას ბალახებში მალავს, თვითონ შორიახლოს ძოვს და ძუძუს მოსაწოვებლად დროდადრო თვითონ მიდის მასთან. მიტოვებული ნუკრი ზოგჯერ ადგება, დედის ყურადღების გარეშე თავის ნებაზე დადის. იცვლის ადგილს და დედა მას ველარ პოულობს. ასეთ შემთხვევაში უპატრონოდ დარჩენილი ნუკრი ხშირად შიშნით ან მტაცებლისაგან იღუპება. ზოგჯერ კი მოხეტიალე ნუკრი სზვასაც მიეყვლება ხოლმე.

ერთხელ, ბორჯომის ნაკრძალში, მწყემსმა დილას ხარების შუაში ჩაწოლილი ირმის პატარა ნუკრი დაინახა და დაიჭირა. ნუკრმა ადამიანის ხელის შეხება იუცხოვა, დაიბლაღლა და განთავისუფლება სცადა. მეხრემ მოუალერსა და გაუშვა. ამის შემდეგ ეს ნუკრი ხარებსა და მწყემსს აღარ მოსცილებია, მთელი დღე უკან დასდევდა, რამდენჯერმე ტყეში გაგდებაც კი სცადა მეხრემ, მაგრამ ნუკრი ხარებს ველარ მოაცილა. საღამოს ნუკრი ხარებს სოფელში ჩამოჰყვა, მეხრემ ის ნაკრძალს ჩააბარა. ნუკრს ძროხის რძით კვებავდნენ, მალე გაიზარდა, ხალები გაუქრა, რქები ამოუვიდა, თამბი და მოუჭრიდებელი გახ-

2. აღ. არაბული

ბ. ბაბუნა ხან. ხან
 ირ. ხანაშვილი
 კ. ბაბუნა ხან

და, თან ერთი ავი ზნე დაჰყვა: ქალს სადაც დაინახავდა, ერჩილად, მა-
მაკაცს კი არაფერს უშაგებდა, ამიტომ იძულებულნი გახდნენ ტყეში
ქაქუცუნულნი

მსგავსი შემთხვევა მოხდა საგურამოს ნაკრძალში: იქცა ქა-
ლის მახლობლად, ტყიდან გამოსული ირმის ნუკრი საძოვარზე მყოფ
სოფლის ნახირში შეერია. უცხო ცხოველის დანახვაზე საქონელმა
ბლავილი ატება, აქაო და ნადირის სუნი უდისო, მიესივნენ და რქებით
სასიკვდილოდ გაიმეტეს. ამ დროს საქონელს ერთი დიდცურიანი
ძროხა გამოეყო, წაქცეულ ნუკრთან მივარდა, გამოესარჩლა, საქონე-
ლი მიფანტ-მოფანტა, გასისხლიანებული ნუკრი დაყნოსა, დედური
გრძნობით მიუალერსა, კრილობები აულოკა. ნუკრმაც იგრძნო დედუ-
რი სითბო და მას მიეკედლა. თურმე ამ ძროხას ახლად მოგებული ხბო
ჰყოლია და მშობლიური ინსტიქტი ამოძრავებდა. მშიერს ძუძუ მოა-
წოვა, თან გამოიყოლა და ობოლი ნუკრი თავის ხბოსთან ერთად გა-
მოზარდა. ეს ირემი შემდეგ კომკავშირული ქალაქის — ბორის ძნე-
ლაძის მკვიდრი გახდა.

ირმის ცხიმიანი და ნოყიერი რძე ნუკრს ყოველთვის ჰყოფნის, მა-
ლე მოლონიერდება, თამამია, ერთი თვის შემდეგ დედას ყველგან თან
დასდევს, მცენარეთა ნორჩი ყლორტებითა და ფოთლებითაც იკვებე-
ბა და სწრაფად იზრდება. ერთი წლის შემდეგ ტანით დედას ბევრად
არ ჩამოუვარდება, მაგრამ მოზარდობა მაინც ეტყობა, სქესობრივად
ორი-სამი წლის ასაკში მწიფდება, ზრდას კი უფრო გვიან ამთავრებს,
ცოცხლობს 20 წლამდე.

კავკასიური ირემი ჩვენი ფაუნის ყველაზე დიდი ზომა-წონის,
ძვირფასი და პერსპექტიული სანადირო-სამეურნეო ცხოველია. ის შე-
იძლება დამკვიდრდეს იქაც, სადაც დიდი თოვლის საფარის გამო სხვა
ჩლიქოსანი ცხოველები ვერ ძლებენ და იღუპებიან. ირემს კი ერთ მე-
ტრამდე სისქის თოვლისაფარიც ვერ უშლის ხელს. ამავე დროს ჩვენს
გამეჩხერებულ ტყეებში ყველგან უხვადაა ირმის საკვები ბალახი, ნე-
კერი და მაყვლის მწვანე ფოთოლი.

ირმის ხორცი საუკეთესოა, იგი უფრო მეტ ცილას შეიცავს, ვი-
დრე ცხიმს, ტყავისა და ბეწვისაგან ამზადებენ ტანსაცმელსა და ფეხ-
საცმელს, იყენებენ უნაგირისა და იატაკის საფენებად, რქებისა და
ჩლიქებისაგან ამზადებენ ძვირფას სამკაულებს: ღილებს, საკიდებს,

ქალებს, სკამებს, მაგიდებსა და სხვა. მოზარდ რქებს — ლუკებს, ხრტილებსა და ასოს გამოიყენებენ მედიცინაში.

მიუხედავად იმისა, რომ ირემზე ნადირობა საბჭოეთის ხელისუფლების დამყარებისთანავე აკრძალა ჯერ განსაზღვრულ შემდეგ განუსაზღვრელი დროით, მისი რიცხოვრების მატება არ მომხდარა. 1963 წელს ირემზე სალიცენზიო ნადირობის დაშვებამ კი — ეს ცხოველი კიდევ უფრო გაანადგურა. ამას დაემატა ირმის ნაკრძალებში მგლის დაცვა, სიმრავლე, მისი „სანიტრად“ და „სელექციონერად“ აღიარება, თანაც ბრაკონიერობა. რითაც ირემი კიდევ უფრო შემცირდა. ამის გამო დიდი გულისტკივილია გამოხატული ხალხური მთქმელის — ჩორნა ვეძისპირელის ლექსში „ქორბუდას ჩივილი“:

კავკასიონის ქედებო,
ღალიან-ბარაქიანო,
მაგ თქვენ კალთებზე ვშობილვარ,
ქორბუდას შეძახიანო.
მტერი ისედაც ბუერი მყავ,
შენ რად მმტრობ, კაცო ღვთიანო.
არა გთხოვ სასმელ-საქმელსა,
არც ბინას ვთანაზიარობ.
ჩემ საზრდოს მე იქ დავეძებ,
კლდე რომ ჩამოსდგამს ღრიალო,
ღამის სათევად შენგან შორს,
კლდე-ღრეში დავბეტილობ.
მაშ შენ რას გიშლი, მაკალე,
ამ ქვეყნად ლაღად ვიარო.
მეც ამ ბუნების შეილი ვარ,
რას მერჩი, ადამიანო?!

საბოლოოდ საქართველოში კავკასიური ირემი იმდენად შემცირდა, რომ საჭირო შეიქნა მისი „წითელ წიგნში“ შეტანა, მაგრამ ეს ღონისძიება და ნადირობის აკრძალვა მას მაინც ვერ უშველის. ირმის რიცხოვრების აღდგენასა და შენარჩუნებას ზოგიერთ ადგილებში

სელექციური ღონისძიებების გატარება დასჭირდება, მაგალითად: ბორჯომის სახელმწიფო ნაკრძალში, მტკვრის ქალაში და საგურამდო/ ნაკრძალში, ადამიანის პირდაპირი და არაპირდაპირი ზეგავლენის შედეგად იზღუდა ირმის გავრცელება, მოხდა ირმის დიდი ტყეში წყლის მოწყობა, შემცირდა რიცხოვნობა, გახშირდა ნათესაური შეჯვარებები, რამაც გამოიწვია ირმის პოპულიაციის დაკნინება-გადაგვარება. საჭიროა ამ ადგილებში მწარმოებლების შეყვანა, პოპულიაციის განახლება, გაჯანსაღება. ამავე დროს უნდა შეიქმნას ირმის სამონადირეო მეურნეობები. უნდა შემოვიყვანოთ აზერბაიჯანისა და ჩრდილო კავკასიის რესპუბლიკებიდან, შეიძლება მისი გადანაწილება ლაგოდეხის ნაკრძალიდან ბორჯომის ნაკრძალში და სხვაგან. ირმის ნაკრძალებსა და სამონადირეო მეურნეობებში სისტემატიურად უნდა ვებრძოლოთ მტაცებლებს — მგელსა და ფოცხვერს.

საქართველოს ბუნებრივ პირობებში ირემი ადვილი მოსამრავლებელია. აქ მთავარი კავკასიონის ჩრდილო კალთებიდან თვითონაც შემოდის, და თუ სიმყუდროვე შეხვდა, რჩება კიდევ. ასე მოხდა ამ ბოლო წლებში ლაგოდეხის ნაკრძალში. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ შემოსული ირემი ჩვენი ბუნების მკვიდრი მობინადრეა და ახლავე ჩვენად მივითვალთ.

ირმის მოშენება-მომრავლების საქმეს დროულად უნდა მივუძღვით ყურადღება, რადგან იგი სამონადირეო სავარგულების ათვისებისა და ნეცხოველეობის პროდუქციის გაზრდის დიდ პერსპექტივას ქმნის. ამჟამად საქართველოში ირმის სამონადირეო სავარგულს ერთ მილიონამდე ჰექტარი უკავია. ამ სავარგულში ყველგან არაა ირემი. მისი დასახლების საშუალო სიმჭიდროვე ძირითადად ნაკრძალების ხარჯზე მოდის და 1000 ჰექტარზე 0,6—0,8 სულამდე იანგარიშება, საერთო რაოდენობა კი — 700—800 სულამდე. ბუნებრივი შესაძლებლობით ირმის დასახლების საშუალო სიმჭიდროვე ყოველ 1000 ჰექტარზე შეიძლება 15-20 სულამდე გაიზარდოს, საერთო რაოდენობა კი 20—30 ათასამდე. მაშინ შესაძლებლობა გვექნება ყოველ წელს გვემურად მოსაპოვებელი 5—6 ათას სულამდე ირემი გვეყავდეს და სახელმწიფოს 300 ტონამდე ირმის ხორცი ჩავაბაროთ.

გენაცვალე, ტყეო! შენ ბევრს მშვიდობს, შორემ
აქამდის ჩემი ქალიბის ბეწვით არ იწებოდეს!...

მეცხევენი
გენაცვალე

შველი ირმების ოჯახის წარმომადგენელია. ცნობილია ათამდე სახეობისა და ქვესახეობის შველი, აქედან საბჭოთა კავშირის ფარგლებში გვხვდება ხუთი. საქართველოში გავრცელებულ შველს ევროპულ შველს უწოდებენ, მაგრამ სინამდვილეში, აქ ორი კარგად განსხვავებული: მცირე აზიურ-ევროპული შველისა და შუა აზიურ-ციმბირული შველის ფორმებია გავრცელებული. ერთში ევროპული შველის მორფოლოგიური ნიშნები სპარბობს, ხოლო მეორე მორფოლოგიურად და ზომა-წონით, ჩრდილო კავკასიურ შველს ჰგავს. რომელიც ციმბირულ შველთან უფრო ახლოს დგას და ლიტერატურული მონაცემებით თითქოს აფხაზეთამდეა გავრცელებული. ჩვენ ვჭკვი არ გვეპარება, რომ ეს იგივე კავკასიური შველია იმ განსხვავებით, რომ ჩვენთან გავრცელებული ფორმა ოდნავ პატარაა, ნამდვილ ევროპულ შველზე კი ამდენადვე დიდია (ასეთი განსხვავებები თვით საქართველოს სხვადასხვა ადგილებში მოხინაძრე შველებშიც შეინიშნება) და გავრცელებულია არა მარტო აფხაზეთამდე, არამედ მთელ კავკასიონზე — საქართველოს ტყეებში. ცივ-გომბორისა და დვალეთის ქედზე უფრო გამოკვეთილად. როგორც ირკვევა შველში ეს მორფოლოგიური განსხვავებები ადგილობრივი რელიეფისა და სხვა ეკოლოგიური ფაქტორების გავლენით უფროა შემონახული და განმტკიცებული. ალბათ იმიტომ, რომ შველი ჩვენთან მოხინაძრეობით ხასიათდება. შეინიშნება, რომ შველის ეს ფორმები თანდათან ერთმანეთს ერწყმიან და ერთი ეკოლოგიური ნიშან-თვისებებით ხასიათდებიან. გვხვდება გარდამავალი-შუალედური ფორმებიც. ამიტომ უფრო სწორი იქნება საქართველოში გავრცელებულ შველს ამიერკავკასიური შველი ვუწოდოთ და არა ევროპული.

საქართველოს ფაუნაში, ჩლიქოსნებს შორის, რიცხოვრივი სიმრავლითა და სარეწაო მნიშვნელობით შველს პირველი ადგილი უკავია, ამავდროს, დეკორატიული მნიშვნელობაც აქვს. იგი ჩვენი ტყეების მშვენიერებაა, ლამაზი, ფაქიზი და მოხდენილია. მისი სხეულის სიგ-

რძე 114—125 სმ-ია (დედალი შველი მამალზე 5—10 სმ-ით გრძელია, სიმალლეში კი პირიქით), მხარში სიმალლე 72—80 სმ ალწვე, თვის ქალას უდიდესი სიგრძე — 114—213 მმ-ს, ცოცხალი ქვედა კბილის მამალს 20—28 სმ-მდე სიგრძის სამ ტოტიანი რქებზე (ქვედა რქები ვითად) დედალ შველსაც ამოსდის, მაგრამ მისი რქის სიგრძე 8—10 სმ არ აღემატება, თანაც უტოტო და წვერში ხორკლიანია. შველი რქებს ყოველი წლის ნოემბერ-დეკემბერში იცვლის. ახალი მალე უფითარდება, რქა პირველად ნაზი და რბილია, შემოსილია კანითა და ბუსუსით. მაის-ივნისისათვის რქა ზრდას ამთავრებს, გამაგრდება, კანი და ბეწვი ძვრება და უკვე ნორმალური რქა გამოუჩნდება. შველი გაზაფხულის ბეწვის ცვლასაც ამ პერიოდში, ივნისისათვის ამთავრებს და უკვე მოწითალო-წაბლისფერია. შემოდგომის ბეწვის ცვლა კი ოქტომბრის ბოლოსათვის მთავრდება და ზამთრის ბეწვი რუხ-ქარცისფერ შეფერილობას ღებულობს. დედალ-მამალი შველი შეფერილობით ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება.

საინტერესოა, რომ შემოდგომის ბეწვის ცვლა დაკავშირებულია კვებასა და შემოდგომის ფერისცვლებასთან. ოქტომბერში შველის საკვებ რაციონში, როცა ხე-მცენარეთა ტოტები და ყლორტები, ე. ი. ნეკერი მოჭარბდება, ბეწვის ცვლაც ეწეება და ფერისაც. შველის რუხ, ტანზე აქა-იქ შერჩენილი, ზაფხულის მოწითალო-წაბლისფერი ბაღანი, ჩამოცვენილ წიფლის ხმელ ან სხვა ხის ფოთლებს ჰგავს და შველი გარემოსთან ძნელი გასარჩევია. ასევეა ნუკრიც, რომელიც მაშინ იზადება, როცა ბუნება ყვავილებით თვალის მომპყრელადაა მოქარგული და დამშვენებული. მისი, თეთრად დაწინწკლული ხალებიანი ზურგი, საუცხოოდ ეხამება ყვავილოვან გარემოს და უძრავად განაბუღი ნუკრი მტრისათვის ძნელი შესამჩნევია. მას სამ მწკრივად განწყობილი ხალები ხუთი თვის ასაკამდე ემჩნევა (ზოგიერთს კი ორ თვემდე უქრება და მოჩალისფრო ხდება). ზამთრის ბეწვის ცვლის დაწყებისას თანდათან ხუნდება და ოქტომბრის ბოლოსათვის ნუკრიც ჩვეულებრივ რუხი შეფერილობისაა. ამ დროისათვის მამრს 8—10 სმ სიგრძის უტოტო რქები ამოსდის, რომელსაც ნოემბრის ბოლოს იცვლის (საერთოდ ახალგაზრდები 10—20 დღით ადრე იცვლიან რქებს და ბეწვს, ვიდრე ხანში შესულები, ფიზიკურად სუსტები და გამხდრები კი კიდევ უფრო გვიან). მომდევნო წელს ვაცს უტოტო 12—15 სმ. სიგრძის

რქები ეზრდება და სქესობრივადც მწიფდება. ორი წლის ასაკში კი კარგად განვითარებული 20—23 სმ სიგრძის ორტოტონი რქები აქვს. სამი წლის ასაკში — სამტოტიანი, სრულყოფილი რქები ეზრდება. ამის შემდეგ რქებზე შტოთა რიცხვი აღარ ემატება. რქების წვეთებში შემთხვევაში შეიძლება სხვადასხვა ფორმისა და მოხალობისა და მათგან ორტოტონი რქაც განუვითარდეს ან დამახინჯებული ავადმყოფური სახე მიიღოს (ჯავშნის ფორმის, ბრტყელი, რამდენიმე ამონაყრისანი — ბუჩქის მაგვარი და სხვა). ეს დამოკიდებულია არა მარტო ინდივიდზე და მის ჯანმრთელობაზე, არამედ რქის ზრდის დროს დაზიანებაზე, საკვებ რაციონში შემავალ მინერალური მარილების რაოდენობასა და შემადგენლობაზე, მიკროელემენტების რაოდენობაზე და სხვა.

ასეთივე ცვლილებები შეიძლება იყოს შვლის შეფერილობაშიც. ფეი ზამთარში ჩვეულებრივ რუხი ფერისაა, ზაფხულში კი ქლავი ფერის. მოწითალოა, მაგრამ შეიძლება შეგვხვდეს: მურა-მოშაო, მუქი-ქარცისფერი, თეთრი და სხვა ფერის შველი. წლის სეზონის, ზამთარ-ზაფხულის მიხედვით ცვალებადობს მისი „თეთრი სარკის“ (ტლოკვებზე კუდის გარშემო სითეთრე) შეფერილობა და ზომაც, რაც აგრეთვე ამ ცხოველის ორგანიზმისა და გარემოს მტკიცე ურთიერთობასა და შეხამებასთანაა დაკავშირებული: ზამთარში „თეთრი სარკე“ 15—18 კვ. სმ დიამეტრამდეა გაზრდილი, რომელიც დაფრთხობის დროს აეჭორება ხოლმე და უფრო დიდი ჩანს. ამიტომ შემოდგომაზე და ზამთრობით უთოვლო ადგილებში მოძრავი შველი შორიდანაც ადვილი შესამჩნევია (ამ დროს ის სირბილითაც ადვილად იცავს თავს). სამაგიეროდ ზამთარში, თოვლში მდგომი ან მწოლარე, რუხი, წიფლის ქერქისფერი შველი უკანა მხრიდან ძნელი შესამჩნევია; გავაზე სითეთრე ერთი შეხედვით ხეზე დადებულ თოვლსა გავს, აშვერილი ყურები და რქები კი ორკაპ ხეს. ამიტომაც განაბული შველი ძნელი შესამჩნევია, დაეჭვებულ მონადირესა და მტაცებელს ამით ხშირად ატყუებს.

ზაფხულის ბეწვის ცვლის დროს შველს „თეთრი სარკე“ 7—8 კვ. სმ-მდე უმცირდება, უმკრთალდება და ხშირად მთლიანად უჭრება. მისი ბეწვის ასეთი სეზონური ცვალებადობა ერთგვარად ეწინააღმდეგება იმ აზრს: თითქოს „თეთრი სარკე“ იმიტომა აქვს შველს, რომ ნუკრმა დედა ადვილად დაინახოს, არ ჩამორჩეს, მიაგნოს და ამ გზით

თავისი შთამომავლობა და მოდგმა გადაარჩინოს. საქმე ის არის, რომ ზაფხულში, ნუკრიანობის დროს, შველს, როგორც აღნიშნული სიტუაციის თვითთავის აღარ ეტყობა. ზამთრისათვის კი ნუკრები მშობლებს ტანითა და სიბილით არ ჩამორჩებიან და მათ თვსადაც ნუკრები დიდი „თეთრი სარკე“ აქვთ. ამავე დროს დიდი „თეთრი სარკე“ აქვთ, რომელიც ნუკრების აღზრდაში საერთოდ არ მონაწილეობს. ამ პერიოდში იგი ცალკე ცხოვრობს და იშვიათად გამოჩნდება რომელიმე ოჯახთან.

შელის „თეთრი სარკის“ შესახებ აქარაში ასეთი ლეგენდა არსებობს: ეგვიპტის ტყეში ორმოცმა მონადირე ებრაელმა ნადირობისას ერთი დედა შველი დაიჭირეს, ცხენზე დააკრეს და წაიყვანეს. გზაზე ღმერთისაგან გამოგზავნილი წინასწარმეტყველი მუჰამედი შემოხვდათ. ცხენზე დაკრული თვალცრემლიანი შველი რომ დაინახა, შეეცოდა; მონადირეები შეაჩერა და შველს ჰკითხა, რა გატირებო? შველმა უპასუხა: ტყეში უსუსური ნუკრები დამრჩა, ისინი ძებნას დამიწყებენ, ვერაფერს შევკამენ, შიმშილით დაიხოცებიან და იმათი საცოდაობა მატირებსო. მუჰამედმა უთხრა მონადირეებს: წავიდეს, შვილებს აჭამოს. მე ვიქნები თავდები, ალალ-მართალი ცხოველია, ვიცი სიტყვას არ უღალატებს. ისევ დაბრუნდებაო. მონადირეებმა პირველად უარი უთხრეს, მაგრამ მუჰამედი რაკი შეეხვეწა, ხელწერილი მისცა, მათ წინაშე პასუხისმგებლობა თვითონ იყისრა, ებრაელებსაც ეს უნდოდათ და შველი გაუშვეს. შველს მუჰამედმა უკან ხელი მიართყა და გაავდო, ეს „თეთრი სარკე“ მუჰამედის ნახელარიოო, ამბობენ.

შველმა სიტყვა არ გატეხა, ნუკრებს მოაწოვა და ისევ უკან დაბრუნდა. ებრაელებს კი, რაბან მუჰამედის დატყვევება სურდათ, შელის დაბრუნება აღარ აწყობდათ და მას ხაფანგი დაუგეს. შველი ხაფანგში უკანა ფეხებით გაება და მუხლებთან ვითომ ეს ნახუნდარი ატყვია. საიდანაც თურმე იოდი სდიოდა და ჭრილობას თვით ჰკურნავდა. სინამდვილეში შველი აქედან და ჩლიქთაშორისიდან, საჭიროების დროს სპეციფიკურ ოფლის მაგვარ ნივთიერებას მართლაც გამოყოფს, რითაც თავისი კვალის სუნს ფარავს, რომ მტერმა არ მიაგნოს. ბოტობისას კი აქედან გამონაყოფი სითხის სუნით ერთმანეთს აგნებენ. საყურადღებო ისაა, რომ ხალხი ამ ცხოველის ბიოლოგიას ოდითგანვე ასეთი ყურადღებით აკვირდებოდა და თავისებურად ხსნიდა.

შველს 30 სმ-მდე სიგრძის მოღერებული კისერი და პეტარა, ლამაზი თავი აქვს, მოგრძო ცხვირის წვერი და თვალები კი გრძელი-რად შავი. ყურები შედარებით დიდი 15 სმ-მდე სიგრძისა და 5—6 სმ-მდე სიგანისაა, მკერდი ავეალთული და განიერი, ფეხები მკვეთრი და მაღალი აქვს. უკანა კიდურები უფრო მძლავრია წინა კიდურებზე, ვიდრე წინა. ამიტომ ავეთებს 5—8-მეტრიან ლამაზ ნახტომებს და მკვირცხლად მოძრაობს. ნელი სიარულის დროს კი მისი ნაბიჯის სიგრძე 80 სმ-ს არ აღემატება. ჩლიქების სიგრძე 4—5 სმ-ს, სიგანე კი 3—4 სმ აღწევს. ჩლიქის ბალიშები სუსტად აქვს განვითარებული. კოლხეთის დაბლობზე, ქაობიან ადგილებში მობინადრე შველს, საარსებო გარემოსთან შეგუების გამო, ჩლიქები უფრო გრძელი და ფართო აქვს, ჩლიქის ნახევრები 10—12 სმ-მდე იწვევა განზე. გვერდითი ჩლიქებიც გრძელი აქვს, კარგად აბჯენს, საჭიროების დროს თითებს იხვივით შლის განზე და ქაობში ღრმად აღარ ეფლობა.

ხნირ შველს გაუხეშებული და უსწორ-მასწოროდ წაზრდილი, ახალგაზრდებს კი უფრო თანაბრად განვითარებული, ოვალური, ლამაზი მოყვანილობის, შავი პრილა ჩლიქები აქვთ. საერთოდ ჩლიქის გარეთა ნახევარი სიგრძით ოდნავ ჩამორჩება შიგნითას.

შველი გავრცელებულია შუა და სამხრეთ ევროპაში, წინა, შუა და ცენტრალურ აზიაში; სამხრეთ ციმბირში, შორეულ აღმოსავლეთში (სახალინის გარდა), მონღოლეთში, ჩინეთში, პალესტინაში, ჩრდილო ირანში და სხვაგან.

საქართველოში შველი ძირითადად მთის ტყეებში ბინადრობს, (500—2300 მ ზ. დ. ფარგლებში). წარსულში ჭალის ტყეებშიც მრავლად ყოფილა გავრცელებული, ამჟამად კი, გარდა კოლხეთის დაბლობზე — მდინარე რიონის სანაპირო ტყეებისა, აღარსად გვხვდება, იქაც მხოლოდ ლანჩხუთის რაიონის იმნათის სამონადირეო მეურნეობაში, ფოთისა და ზობის რაიონების საზღვრებში ბინადრობს. ერთეულები გვხვდება ცხაკაიას, ჭალადიდისა და ზუგდიდის ჭურბას სამონადირეო მეურნეობებში (0—50 მ ზ. დ-ზე). მისი არეალი მთის ტყეებშიც წყვეტილია, საერთოდ არ არის მდინარე ენგურსა და რიონს შორის მდებარე ტყის მასივში: წულუკიძის, გეგეკორის, ლეჩხუმისა და სვანეთის რაიონების საზღვრებში. (სვანეთში, ენგურის მარჯვენა მხარეს, მხოლოდ ერთ უბანში — ორმელეთის ტყეშია შემორჩენილი).

შველი საერთოდ არაა ისეთ რაიონებში, სადაც ტყე ნაკლებად არაა ყაზ-
ბეგის, წითელწყაროს, მარნეულის, ახალქალაქის, ბოგდანოვისა და
ნაწილობრივ გარდაბნის რაიონში. თითო-ორი გეგმდება ახალცი-
ხის, ამბროლაურის, ონის, თუშეთისა და ცივ-გომბორის რაიონებში.
დიდი თოვლის გამო მცირედაა აჭარის მთის რაიონებში.
ეროდ შველი მრავლადაა: მთავარი კავკასიონის სამხრეთი ფერდობის
ტყეებში: ლაგოდეხის, ყვარლის, თელავის, ახმეტის, თიანეთის, დუშე-
თის, ლენინგორის, ცხინვალის, ჯავის, ოჩამჩირის, სოხუმის, ვუდაუ-
თისა და გაგრის რაიონების ტყეებში. ბევრია აგრეთვე მცირე კავკასი-
ონზე: ჩოხატაურის, მახარაძის, ვანის, მაიაკოვსკის, ბორჯომის, ხაშუ-
რის, კასპის, თეთრიწყაროსა და ბოლნისის რაიონების ტყეებში —
ქციისა და ხრამის ხეობებში.

1975 წელს დიდთოვლიანმა ზამთარმა მნიშვნელოვნად შეამცირა
შველის რიცხოვნობა. მარტო არაგვისა და ქსნის ხეობებში: ფასანაურ-
ში, შუაფხოში, მალაროსკარში, ბარისახოში, ლენინგორსა და ცხინვა-
ლში დაპერადატყვევებით, აგრეთვე მგლებისა და მაწანწალა ძაღლე-
ბისაგან, სოფლების ახლო-მახლოს ასზე მეტი შველი დაიღუპა, ამაზე
ბევრად მეტი, ცხადია, აღურიცხავი დარჩა.

შველი ტყის ბინადარია. გამოდის ტყეთა შორის ველობებშიც,
ადის სუბალპური ზონის მდელოებამდე. მაგრამ ტყეს შორ მანძილზე
არ სცილდება. თავშესაფრად ისეთი ტყე ურჩევნია, სადაც ახალი აღ-
მონაცენი ბლომადაა და ამავე დროს ქვეტყე ხშირი და გაუვალი არაა.
განსაკუთრებით უყვარს: წიფლნარ-მაყვლიანი და ყოლო-
იანი, წიფლნარ-მოცვიანი, წიფლნარ-გვიმრიანი, წიფლნარ-რცხილნარი,
წიფლარ-უთხოვრიანი, მუხნარი, წაბლნარი და თხილიანი ტყე, სადაც
ბუერა და სხვა ბალახიც კარგად ხარობს. აქ ადვილად პოულობს საკვებ-
სა და თავშესაფარს. ასეთ ადგილსამყოფელს, თუ სამხრეთ-დასავლეთ
ექსპოზიციის პირმზითი ადგილები, თანაც წყლები და მლაშე სალოკა-
ვები ახლავს, შველი ადგილს არ იცვლის და მუდმივად ბინადრობს.
მკვდარსაფარიან ტყეში, სადაც არც ბალახია და არც ახალი აღმონა-
ცენი, შველი არ ჩერდება, მას მხოლოდ დასასვენებლად იყენებს. ასე-
ვე ხშირ, გაუვალ, შქერისა და წყავის ბუჩქნარიან ტყეშიც მხოლოდ
დევნილი, დამფრთხალი აფარებს თავს.

შველი ოჯახით მობინადრე ცხოველია. ციმბირში შემოდგომისა და გაზაფხულზე ახდენს (50—100 სული ერთად) სამიგრადიო დაჯგუფებას. ადგილგადანაცვლებისას რამდენიმე ჯგუფს შეიძლება თავს ერთად იყრის, უზარმაზარ მდინარეებსაც კი სწავლობენ. საქართველოში კი მხოლოდ 4—8-სულიანი შვლის ჯგუფები გვხვდება, ისიც ზამთარში, როცა თავშესაფარი გახუნებულია და თავდაცვისათვის მეტი სიფრთხილეა საჭირო. ამჟამად შველი ჩვენთან უმეტესად ოჯახით (2—4 სული ერთად, მშობლები და ნუკრები) ბინადრობს.

ჯგუფთან და ოჯახთან ერთად იწვრთნებიან ნუკრები, მტრის გამოცნობას სწავლობენ, სიფრთხილესა და გამოცდილებას იძენენ.

გაზაფხულზე, როცა ტყე გაფოთლილია და ბალახი ბიბინებს, შვლისათვის ყველგან ხელსაყრელი თავშესაფარია, შვლის ჯგუფი იშლება, ოჯახს პირველ რიგში ვაცი გამოეყოფა და ცალკე ცხოვრობს. დედა-შველი კი ნუკრებთან რჩება და მათზე ზრუნავს. ზოგჯერ ოჯახის შორიახლოსაა ვაციც, რომელიც საშიშროების დროს პირველად გარბის, მტაცებელი ან მონადირე ძაღლიც მას გაედევნება ხოლმე და ოჯახს საფრთხეს არიდებს. ასეთ შემთხვევაში ხშირად დედა-შველიც ხდება მტაცებლის მსხვერპლი.

ერთხელ, საველე გამოკვლევების დროს, ციე-გომბორის ქედზე, ზედამთის ტყეში ვიყავი. დილით ადრე ტყის პირას გამოსული ორი ნუკრი დედის შორიახლოს ლაღად დაკუნტრუშობდა. დედა-შველი ფრთხილად სძოვდა ბალახს, ხშირად ასწევდა ხოლმე თავს და გაფაციცებით იხედებოდა ირგვლივ. მე კარგა მოშორებით ვიყავი განაბული და უფრო კარგად რომ დამენახა, ჭოგრით ვაკვირდებოდი, მაინტერესებდა, რამდენი ნუკრი ჰყავდა ერთ დედას, როგორ კვებავდა მათ, რამდენ ხანს აწოვებდა ძუძუს, ორივე ნუკრს ერთად აწოვებდა თუ ცალ-ცალკე, იყო თუ არა მათთან ვაცი-შველი და სხვა.

ამ დროს ტყის სიჩუმე მტრედის ღუღუნვამ დაარღვია. ამ ხმით ვისარგებლე. ფოტოაპარატი მოვიმარჯვე და წინ ვადავინაცვლე. უცბად მოშორებით ვაცი-შველი შეენიშნე, თავი მალლა ასწია. მოგლეჩილი ფოთოლი პირში შერჩა და მოპირდაპირე მხარეს რაღაცას დაამტერდა. საკმაოდ შორი მანძილიდან ფოტოთოფით ერთი-ორი სურათი მაინც გადავიღე და ძალაუვნებურად მეც იქით გავიხედე. საითაც შველი იყურებოდა, მალე მაყვლის ბუჩქებთან განაბული, მიწაზე გართხმუ-

ლი რუხი ფერის სხეული შევამჩნიე, რომელიც ჯერ ისევ მგელი მე-
გონა, შემდეგ — ფოცხვერი. მაგრამ როცა ამოძრავდა, დარწმუნდი,
რომ მგელი იყო. ამან უფრო დამაინტერესა, თან მოუთმინებლობა და-
მეუფლა. ვატყობდი შვლებს უბედურება უახლოვდებოდა. ამ
მომენტის ფირზე აღბეჭდვის საშუალება არ მექონია. მან
და შორი მანძილისა, მაღალი ბალახიც მიშლიდა ხელს. დამფრთხალი
შვლები კი მაშინვე ტყეს შეერეოდნენ და მერე ვინ იცის, იქ რა მოხ-
დებოდა.

უცხად დედა-შველმაც იგრძნო საფრთხე, ხმამაღლა დაიხავლა.
ნუკრები მაშინვე დედას ამოეფარნენ. აღარც მგელმა დაეყოვნა სწრა-
ფად ისკუბა მათკენ. სწრაფი სირბილით დამედებულნი ვაცა პირველი
გავარდა და მოკურცხლა, დაფეთებულმა მგლის ცხვირწინ მინდორი
გადაკვეთა და ტყეში შევიარდა. მგელს მისთვის ყურადღება არც მიუქ-
ცევია, არ გასდევნებია, ალბათ იცოდა, რომ ვერ დაეწეოდა. მან თა-
ვიდანვე ნუკრიანი დედა ამოიღო მიზანში.

შველმა ძალიან სწრაფად სირბილი იცის. მგელი მას ადვილად
ვერ დაეწევა. ნუკრებიც მოზრდილები იყვნენ, მაგრამ ბალახი უშლი-
დათ ხელს, ვერ გარბოდნენ და იქვე გაიფანტნენ, დამალვა სცადეს,
დედამ შვილები ვერ მიატოვა, რამდენჯერმე გვერდზე გადახვევით
მგლის გატყუებაც კი სცადა, რომ ნუკრები გადაერჩინა, კინაღამ პირ-
ში ჩაუვიარდა მტაცებელს. ერთხელ თითქოს მისწვდა კიდევ მგელი,
პირი წაატანა, შველი სასწაულად გადაურჩა გვერდზე გაბტომით. ის-
ევ სისწრაფემ უშველა. ეს ყველაფერი ისე მოულოდნელად და მოჩ-
ვენებასავით მოხდა, რომ მე ფოტოაპარატის ხმარება სრულიად გადა-
მავიწყდა და ყოველგვარი ინტერესი და გატაცება ასევე სწრაფად
თოფის ხმის ეჭოსთან ერთად გაქრა.

შველი, როგორც ზამთარში, ისე ზაფხულში შუალამისას და შუა-
დღისას ნაკლებ აქტიურია. ამ დროს ის უკვე მაძლარია და ისვენებს.
მას კვების გარკვეული დრო არ გააჩნია; უღრან ტყეში, როცა მო-
შევდება, მაშინ ძოვს. ტყის პირებსა და ველობებში საკვებად დილა-
სალამოს იმიტომ გამოდის, რომ სხვა დროს მტრისა ეშინია. მისთვის
საშიშ ადგილებში ძოვს ადრე, გათენებამდე იწყებს და 7—8 საათი-
სათვის უკვე მაძლარია, წვეს და ისვენებს. ზამთარში უფრო მეტად
მოძრაობს, ვიდრე ზაფხულში. ზაფხულში ერთ ამორჩეულ ადგილზე

ბინადრობს, სამყოფელს იშვიათად იცვლის, რადგან სავსებით თავშესაფრითაა უზრუნველყოფილი.

შველი საკვებზე დიდ სიხარბესა და მოთხოვნას გამოთქვამს. ცოტას ჭამს და მალ-მალე, ჯერზე ერთ-ორს უფა ჰყოფნის. ბალახს, როგორც ირემი და ღორი, მთლიანად კი არ ღოვს. ფაქიზად და ზერელედ კორტნის ფოთლებსა და ყლორტებს. ზოგჯერ კი ისეთ უხეშ საკვებს ჭამს (ხის ხმელი ფოთლები, ქერქი, მღერები, ხავსი და სხვა), რომელსაც სხვა ცხოველები არ ეტანებიან. უპირატესობას კი მაინც ხის ნედლ ფოთლებსა და ყლორტებს ანიჭებს. ჭამს ხე მცენარეთა ნაყოფსაც: წიწიბოს, რკოს, წაბლს, პანტას, მაყალოს, ტყემალს, შვინდს, კუნელს, მოცეს, ძმერხლს, უთხთვარს, აბჯლს, მაყალოს, ეოლოს, ძახველას, დუდგულას და სხვა.

შველი დია, უტყურო ველზე საერთოდ არ ბინადრობს, იშვიათად თუ გამოიყვანს და მაშინაც დიდხანს არ ჭერდება. არ უყვარს მარადმწვანე ბუჩქნარი, ბარდებში და მალალ ჩალა-ბალახში ყოფნა და წოლა. რადგან იქვე შორ მანძილზე ვერ იღურება. სამყოფად და დასასვენებლად ხშირად ისეთ შემალლებულ გორაკებიან ადგილს ირჩევს, საიდანაც ხედიან არე მეტია და გარემო კარგად მოჩანს. თვითონ კი ყოველთვის ხის, კუნძის ან ბუჩქის მოფარებით ისე წვება, რომ თავის ნაკვალევზე მისვლის მხარეს იქიარებოდეს. საწოლს წინა ფეხებით მოახრის, ფოთოლს მიწამდე გადაქეჩავს და ისე წვება. განმეორებით ეროსა და იმავე საწოლში არასოდეს დაწვება, მას ყოველთვის ხელახლა იკეთებს. ამით მისი ნაწოლი და ნამყოფი ადგილი გამოსაცნობია.

შველი ძალზე ფრთხილი და სწრაფია. მას ძალიან მახვილი სმენა და ყნოსვა აქვს. მტრის მოახლოვებას შორ მანძილიდან გრძნობს. დალის ძალიან ფაქიზად, ფეხაკრეფით. მის ყურადღებას ბუნებაში ფოთლის უჩვეულო, უბრალო მოძრაობა და ფაჩუნიც კი არ გამოეპარება. საშიშროების დროს ელვის სისწრაფით გარბის. ერთი ნახტომით ზედ გადაევლება მოტეხილ ხეებსა და პატარა ხრამებს. მონადირეს მოლანდებისავით მოეჩვენება და ხშირად იმედგაცრუებულს ტოვებს. მის ქცევაზეა ხალხური ნათქვამი:

- ნუ წახვალ ნადირობადა,
- გამოვიხტება შველია,
- წამოხვალ გაცრუებულნი,
- გაწეწელი და სველია.

მხოლოდ ისაა შველის უბედურება, რომ შიშისაგან დაფუთებულ
ორიენტაციას ადვილად კარგავს, უგზო-უკვლოდ გარბის და ზოგ-
ჯერ თავის მტერს შეეფუთება ხოლმე.

საინტერესოა, რომ ამ უწყინარ და მფრთხულ მცხოვრებელში
შემოღობილში ყოფნისას სრულიად ეცვლება დატყვევებული, ვო-
ლიერში მყოფი ვაცი-შველი მამაცდება, მტაცებელზე მეტად საშიში,
დაუნდობელი და თავხედი ხდება, თანაც ძალიან გამბედავი. იგი ელ-
ვის სისწრაფით, მოულოდნელად ესხმის თავს მასთან შესულ ადამი-
ანს და წვეტიანი რქების ძლიერი დაჯახებით შეიძლება სასიკვდილო
ჭრილობები მიაყენოს ან დაასახიჩროს. ის შინაურსა და უცხოს აღარ
არჩევს, ყველას ერთნაირად უმასპინძლებდა. ასეთი დაუნდობლობის
გამო ზოგჯერ მას რქებს ძირში აპრიან. მასთვის ვაც-შველთან ასეთი
არასასიამოვნო „შეხვედრა“: ერთხელ თელავის კისისხევის სამონა-
ღირეო მეურნეობაში, ხოლო მეორედ თბილისის ზოოპარკის ვოლიე-
რში, გულუბრყვილოდ შევედი და შვლებთან მიახლოება მოვიდო-
მე, ვაცი ჯერ ფეხების ბაკუნით დამემუქრა, შემდეგ თითქოს მომერი-
და და შებრუნდა კიდევ, ნელა გვერდით ავლა მოინდომა. მეც ვენდე-
მაგრამ უცბად ისევ შემოტრიალდა, კამარა შეჭკრა და რქებით დამე-
ტაკა. მიუხედავად სიფრთხილისა და წინასწარი თავდაცვისა, მაინც
დამაზიანა.

შველთან ახლოს მიპარვა და ბუნებრივ პირობებში თავისუფ-
ლად მყოფ ცხოველებზე დაკვირვება ძალიან ძნელია. მასზე უფრო
ჩასაფრებით, მორეკვით ან შემთხვევით შეიძლება დაკვირვება. მე
სპეციალურად ვსწავლობდი ამ ცხოველის ცხოვრების წირს, ხშირად
მიხდებოდა ბუნებაში მასთან შეხვედრა და, რომ გამომენახა უფრო
ახლოს მისვლისა და სრულყოფილად დაკვირვების ხერხი, მის უბრა-
ლო ქცევასაც კი დიდ ყურადღებას ვაქცევდი. ერთხელ ეს სრულიად
უბრალოდ და შემთხვევით მოვახერხე: ზაფხულში ცივ-გომბორის
ქედზე პანტიანის ტყეში ერთსა და იმავე ადგილას შვლის ხშირ ნაკვა-
ლევს შევხვდი. იგი თურმე აქვე, სოფლის მახლობლად, მყუდრო,
მურყნიან-ბუერიან ღელეში ბინადრობდა და დილა-საღამოს მახლო-
ბელ ახოში გამოდიოდა საძოვარზე.

ნაკვალევი ხელახლა დავათვალიერე და ერთგან თიხნარ ჩამონა-
შალზე ნუკრის ახალი ნაფეხურები შევნიშნე. აქვე შვლის საყვარელი

„მუჯაც“ აღმოვაჩინე. მლაშე მიწა ხშირი ლოკვით-ისე გამოეტხარა-
რომ პატარ-პატარა ორმოები იყო გაკეთებული. ექვი არ იყო, რომ
აქ ნუკრიანი დედა შველი ბინადრობდა და ამ ადგილებში სამარელებზე
ან საბალახოდ ისევე გამოვიდოდა.

ბიზლიჩისეჟა

ტყიდან გამოსასვლელი ბილიკი მოვანახე და მეორე დილას, ერთი
ნის ძირას, ნიავის საწინააღმდეგო მხარეზე, ფოტოთოფმომარჩევებუ-
ლი ჩავუსაფრდი. სამი დღე ზედიზედ ვუდარაჯებდი შველს და, მიუ-
ხედავად იმისა, რომ შებინდებისას რამდენჯერმე გამოვიდა საბალა-
ხოდ, სიშორისა და სიბუნელის გამო, კარგი სურათის გადაღება ვერ
მოვახერხე. ინტერესი უფრო გამიცხოველდა, მაგრამ ადამიანის სუნს
გადაღების მანძილზე მოახლოვებამდე, წინასწარ იგებდა და ტყეში
სწრაფად იმალებოდა. ასე რამდენჯერმე განმეორდა, ბოლოს შველმა
აღლო აიღო და აღარ გამოვიდა.

შველი წვიმიან დღესაც ბალახობს. ამიტომ ნაწვიმარზე, როცა
სინათლეცაა და ყველაზე კარგი სურათის გადაღებაც შეიძლება, მაშინ
გამოვედი სადარაჯოზე. ნამში დასველებას მოვერიდე, იქვე ახლოს
მდგომ რცხილაზე ავედი და ტოტებში გავინახე. ავდრის შემდეგ დე-
და შველი მალე გამოვიდა ველზე. იგი ბევრად აღარ ფრთხილობდა
ნაწვიმრისა თუ ჩემი მალლა ყოფნის გამო ადამიანის სუნს ველარ
გრძნობდა, წყნარი ნაბიჯით თანდათან უახლოვდებოდა ხეს. აქა-იქ
ბალახის ფოთლებს კვნიტდა. ვაჟა-ფშაველას სიტყვები გამახსენდა:

მწვანეს ეწვდება ფოთოლსა

შველი ყელმოდერებელი.

ფოტოთოფი დაუშვიზნე და შველი ობიექტივში მოვაქციე. ერთ-
ხანობას შეჩერდა, დააყურადა კიდევ, მარტო სმენას თითქოს არ დაუ-
ჯერა, თავი დაიქნია და ჭამა გააგრძელა. აშკარა იყო, შველი წყნარად
და უშიშრად გრძნობდა თავს, ჩემს იქ ყოფნაზე უბრალო ეჭვიც არ
შეპარვია. დროდადრო მხოლოდ ერთ მხარეს, ტყისაკენ იყურებოდა
ალბათ იქ ნუკრი ეგულება-მეთქი, გავიფიქრე და მეც იქითკენ დაუშ-
ყე თვალთვალი. კარგახნის შემდეგ ბალახებიდან გამოსული, პატარა
წინწყლებიანი ნუკრი დავინახე. მისი თეთრხალებიანი ზურგი საუც-
ხოვად ეხამებოდა ყვავილოვან გარემოს. ალბათ დედა შველი ან სულ

ახალგაზრდა, ან ბებერი იყო, რადგან საშუალო ხნის დედებს ორი-სამი ნუკრი ჰყავთ ხოლმე.

ამ ადგილებში სამი თვის შემდეგ ისევ მოხვდნენ, ნაკვალევი მოვლებზე და შეელს ისევ დაეუღარაჯდი. ერთხელ ნუკრი დაეუღარაჯდა საბალახოზე. ის უკვე ზამთრის სამოსში იყო. მაღალ ბალახში უძიზრად და გამართულად მოაბიჯებდა, ბალახის ფოთლებს კორტნიდა. თან მიამიტურად იყურებოდა აქეთ-იქით. არ ფრთხილობდა, აშკარად ეტყობოდა, რომ გამოცდილება აკლდა. ამ ცოტა ხანში საგრძნობლად შეეცვლილიყო, უკვე გაზრდილიყო, ხალებიც აღარ ეტყობოდა, ზრდასრული შვლის შეხედულება ჰქონდა. ნუკრს კარგახანს ვუთვალთვალე, დედა მასთან არ გამოჩენილა. საინტერესო იყო. დედამ ასე აღწერა რატომ მიატოვა ნუკრი? იქნებ მტერმა მოუყლა დედა, ან კერძილობის დროს დროებით დაივიწყა თავისი საყვარელი პირმშო?...

მეორე შემთხვევაშიც ამავე ხერხით ვცადე შველის დაკვირვება. ლაგოდების ნაკრძალში. ტყის ზედა საზღვარზე, ხელოვნურად მოწყობილ სამარილესთან შვლის ნაკვალევი შევნიშნე. ჩლიქების მოყვანილობაზე ეტყობოდა, რომ ვაცი იყო. ფოტოაპარატში მაღალი მგრძნობელობის ფირი ჩავედე, ტელეობიექტივი დავეაგე და ერთ მოტეხილი ხის ძირას, კუნძებსა და მაღალ გვიმრებს შორის შენიღბულად მოვკალათდი. კარგა ხანი გავიდა, შველი მხოლოდ საღამო ხანს გამოჩნდა. სამარილეს ორმოც მეტრამდე მიუახლოვდა და უცებ ისევ უკან გაბრუნდა, თითქოს ადამიანის სუნი ეცა. ერთი საათის შემდეგ კი სხვა მხრიდან გამოჩნდა. აქაც უცებ შეჩერდა, უკან გატრიალდა და მაღალ ბალახებში მიიმალა. ეტყობოდა, თავის ყნოსვაში კარგად არ იყო დარწმუნებული. მეორე დღესაც ასე გაიმეორა.

საინტერესო ის იყო, რომ შველი პირველი გამოჩენის შემდეგ, როცა იქ ყნოსვით დამიგულვებდა, თავისებურ ცნობისმოყვარეობას იჩენდა, ისევ მალე გამოჩნდებოდა. თანაც ყოველთვის ზევიდან მივლიდა, თითქოს განგებ ირჩევდა ნიავის საწინააღმდეგო მიმართულებას, რომ უფრო კარგად გაეგო ადამიანის სუნი და დარწმუნებულიყო თავის ყნოსვაში. ორმოც-სამოც მეტრამდე, რომ მომიახლოვდებოდა, სუნს მხოლოდ მაშინ იგებდა და ფრთხებოდა.

ერთი ღამე სამარილის მახლობლად, დღელში, მეტყვევის ქობში გავათენე. კოლოები და ქინქლები მოსვენებას არ მაძლევდნენ. მათ

გასაფრებლად პატარა ცეცხლი აეაყვამლე. ცნობისმოყვარე შეკლმა აქაც მომაკითხა, როგორც ჩანს, ესეც იუცხოვა, რამდენჯერმე ქოხის მახლობლად დაიხავლა და გაიქცა.

ერეკნულში

იმ დილას სამარილესთან ძალიან ადრე მივედით. მთელს ზე მიჩვეული შველი იქ დამიხვდებოდა და შორიდანვე ძალიან ფრთხილად მივეუხლოვდი. ხეებს ვეფარებოდი და ნაბიჯს ნელ-ნელა ვადგამდი. მაგრამ ას მეტრამდე მიპარვაც ვერ შევძელი, უფრო ადრე გამიგო და გაიქცა.

სამარილესთან მალალი, ძნელად ასასვლელი წიფლის ხეები და ერთი ბებერი ნეკერჩხალი იდგა. ისევ ნაცად ხერხს მივმართე, როგორც იქნა, იქ ასვლა და ჩასაფრება მოვახერხე. შველი ახლა ცოტა მოგვიანებით გამოჩნდა სამარილესთან. ფრთხილად, ფეხაკრეფით მოუახლოვდა სალოკს. მეც აღარ დავაყოვნე, ფოტოაპარატი ავწიე და სურათი გადავუღე. აპარატის გაჩხაკუნებაზე შველი შეკრთა, წელში ჩაიზნო, აკანკალებულმა თავი მაღლა ასწია და ხეზე რომ დამინახა, გაოცებული დამაშტერდა. ცოტახანს მონუსხულივით გაუნძრევლად იდგა, მე აპარატი კიდევ მოვმართე. შველი გონს მოვიდა, შეშინებულმა ერთი ხმა მაღლა დაიბლაგლა და ტყეში ელდნაკრავივით გადაეშვა. ამის შემდეგ მისი ნაკვალევი სამარილესთან კარგახანს აღარ მინახავს.

შველი თოვის, წვიმისა და ქარის დროს ადვილად კარგავს სიფრთხილეს. ამ დროს მას სმენა და ყნოსვა ღალატობს. ამიტომაც ასეთ ამინდში ბერს არ მოძრაობს, მაგრამ არც წვეს, უშეტესად ხეების ან ბუჩქების ძირშია გაჩერებული და გამოდარებას ელოდება. თოვის დროს მყუდრო, მაყვლიან ტაფობს მოძებნის, იქ დადის, მაყვლის მწვანე ფოთოლს ჭამს ან წვეს და იცოხნის. ამ დროს მიახლოვებულ მტაცებელს ან ადამიანს ადვილად ვერ უგებს, კერწილობის დროსაც, შველი ნაკლებად ფრთხილია. საერთოდ დედა-შველი უფრო ფრთხილია, ვიდრე ვაცი. თავს ყოველთვის გაქცევით იცავს. შეშინებულმა ზოგჯერ განაბევაც იცის, და სანამ ზედ არ წაადგებიან არ გარბის. საინტერესო ისაა, რომ ზამთარში უფრო ვაცი ინაბება, ხოლო ზაფხულში მკვე შველი, კერწილობის დროს კი ორივე ერთად. ამ პერიოდში საფრთხის დროს მხოლოდ მათ შორიახლოს მყოფი გამოუცდელი ნუკრი გარბის და ადვილად ზდება მტრის მსხვერპლი. ამ დროს ნადირობით ნადგურდება მოზარდი თაობა, რაც უარყოფითად მოქმედებს შველის

პოპულიაციაზე. იწვევს მის რიცხოვრივ დაქვეითებას. რაც შეეხება
ნადირობის დაშვების დროს მხედველობაში უნდა მივიღოთ.

შვლის კერძილობა ივლისიდან იწყება და ოქტომბრამდე გრძელ-
დება. ზოგჯერ შვლები მარტშიც ამჟღავნებენ ატეხილობის მსგავსად.
მოკიდებულებას. ისინი ერთმანეთს დასდებიან დასდებიან დასდებიან
სრუ ატეხილობაა. ამ დროს შვლს განაყოფიერება არ შეუძლიან —
რადგან მასში სპერმატოგენეზი და ოოგენეზი (საკვერცხეებისა და სა-
თესლების ჰისტოლოგიური გამოკვლევით დადგენილია) დაქვეითე-
ბულია. კერძილობის დროს, თუ შვლის რაოდენობა ბევრია, ერთ ვა-
ცთან, ხშირად რამდენიმე დედალი იყრის თავს. ვაცი მათ ფეხდაფეხ
დასდევს, მოსვენებას არ აძლევს, შორს არ უშვებს, თუ არ დაემორ-
ჩალა, რქებსაც ურტყამს. ამ დროს ტყიდან ხშირად ისმის ვაცების ხა-
ვილის მაგვარი ხმა. კერძილობისას შვლები წყლიან, ხევის სანაპირო,
მალალ ბალახიან-ბუერიან და ბუჩქნარიან ადგილებს ირჩევენ. ისე
შეუმჩნეველად, ფრთხილად და წყნარად არიან, რომ მათი მივნება კარ-
გად დაგეშოლ მდევარ ძაღლსაც კი უჭირს. საფრთხის დროს ცალ-ცა-
ლკე იპარებიან და იქვე იმალებიან. ასეთსავე ადგილებში ხდება შვლის
მშობიარობაც. მკვეობის ხანგრძლივობა ცხრა თვენახევრამდე გრძელ-
დება. ნუკრები (1—4) აპრილის ბოლოდან ივნისის შუა რიცხ-
ვებამდე იბადებიან. ნუკრი დაბადებისთანავე დგება ფეხზე, მაგრამ
სიარული უჭირს. დედა მათ ცალ-ცალკე მალავს. თვითონ შორიასლო-
საა, პატარებთან მალ-მალე მიდის და ძუძუს აწოვებს. რომელი ნუკ-
რიც ძუძუს ვერ მოწოვს, ის რამდენიმე დღეში იღუპება, ერთი კვირ-
ის შემდეგ პატარები გამართულად დადიან, მაგრამ დედა თან არ ატა-
რებს, ჯერ გამოსვლის უფლებას მაინც არ აძლევს. საინტერესო ისაა,
რომ ნუკრები ასეთი გამგონებები არიან და უჯერებენ დედას. დედის
მიჩნეულ ადგილს იშვიათად იცვლიან. ფეხზედაც კი მხოლოდ მაშინ
დგებიან, როცა დედა მიუახლოვდება და თავის დაქნევით ან ფეხის
ბაკუნით ანიშნებს, მოდიოთ.

შვლს ცოტა, 150—200 გრამამდე და 8—9%-მდე ცხიმოვანი რძე
აქვს, რაც ორზე მეტ ნუკრს საკვებად ვერ ჰყოფნის. ახალგაზრდები
და ხანში შესული დედები კი ერთ ნუკრსაც ძლივს კვებებენ. ამიტომ
მათი ნუკრების უმრავლესობა შიმშილით იხოცება. კარგ დედას ორი
ნუკრი რჩება და კარგადაც ზრდის, თუ მტაცებელმა არ შეუტყამა. ნუ-

კრებს მრავალი მტერი ჰყავს. შველს სამონადირეო მეურნეობებსა და ნაყრძალის პირობებში ნუჯრების აღზრდაში მოხმარება და ყურადღება ყოველთვის სჭირდება. თვითონ ნუჯრებიც პირველ ხანებში ადვილად ეჩვევიან და იტანენ ადამიანის ხელის შეწყობას. სწრაფად, ვიტამინიანი რძით კარგად იზრდებიან. შემდეგ კი უსტილხელის მათი ბუნებაში თავისუფლად გაშვება.

ნუჯრებს დედა კერწილობის დაწყებამდე ორ თვემდე აწოვენ. ამასთან ერთად, ისინი ბალახის ჭამას ოცი დღის ასაკში იწყებენ, სწრაფად იზრდებიან და შეიღრვა თვისანი მშობლებს ტანით ბევრად აღარ ჩამოუვარდებიან.

შველი, როგორც ვაცი, ისე დედალი, სქესობრივად 14—15 თვის ასაკში მწიფდება. მეორე წელს უკვე მრავლდება. ზრდას კი მესამე წელს ამთავრებს; უკანა დიდი ძირითადი კბილი და სამტოტიანი რქებიც ამ ასაკში ამოსდის. შველის სიცოცხლის ხანგრძლივობა 15 წლამდე აღწევს. ტყვეობაში კი 3—5 წელზე მეტხანს ვერ ციცხლობს და ყოველთვის უცბად იღუბება; ავადმყოფობას ვერ უძლებს, ხშირად ხელოვნურად მიცემული საკვებიც სწყენს.

ასეთი ლამაზი, მიჩვეული, მოვლილი და საყვარელი ცხოველის სიკვდილი კი ოჯახში, განსაკუთრებით ბავშვებში დიდ გულისტკივილს იწვევს. საგარეგოში ერთი ჩემი მეგობრის ოჯახში ტყეში შემთხვევით დაქერილი ნუჯრი გამოზარდეს. დიდი და პატარა ყველა თავზე ევლებოდა, ეალერსებოდა, ყურადღებას არ აკლებდნენ. საკვებს დიასახლისი და ბავშვები აძლევდნენ და ისიც ძალიან დაუმეგობრდა. ოჯახში ყველაზე საყვარელი არსება იყო. მთელი დღე მშვიერი რომ ყოფილიყო, სხვის ნახელავ საჭმელს არასოდეს შეჭამდა. პურის ცხობის დროს ხომ ყოველთვის თონესთან, დიასახლისის ახლოს ტრიალებდა. ბავშვებს ყველგან უკან დასდევდა. ეზოში შესულ უცხო ადამიანს შორიდანვე სცნობდა, მაშინვე ფეხზე წამოხტებოდა, თვალები გაუფართოვდებოდა, უკან ტლოკვებზე „თეთრი სარკე“ აებურძგნებოდა, ფეხს მიწაზე დააბაკუნებდა, გაიქცეოდა და თავის დედობილებს ამოეფარებოდა. დილას ბავშვებთან ერთად დგებოდა და, სანამ მოემზადებოდნენ, კარებში ელოდებოდა, რომ სკოლაში მიმავალი თავისი პატარა მეგობრები ეზოს ჭიშკრამდე მიეცილებინა. დიდი სურვილი ჰქონდა სკოლამდე გაჰყოლოდა, მაგრამ ქუჩაში გასვლას ვერ ბედავ-

და, ძაღლებისა და უცხო ადამიანებისა ეშინოდა. ჰინჯაოტან დაწვე-
ბოდა და ელოდებოდა მათ დაბრუნებას. ისე დაუმეგობრობდა ბავშვებს,
რომ მათთან ერთად თავის პატარა რქებით ბურთსაც დაეშინებოდა.

მათი მეგობრობა, სამწუხაროდ, დიდხანს ვერ დაგრძელდა.
ერთ დილას ბავშვების საყვარელი „ჯერო“ (ასე ეძახდნენ შველს) კა-
რებთან მკედარი დახვდათ. ბავშვები ამ ამბავმა ძალიან დაანადგლია-
ნა. ვერ მიმხვდარიყვნენ, ასე მოულოდნელად რამ მოკლა მათი მეგო-
ბარი „ჯერო“; რა იცოდნენ, რომ შველი ტყვეობაში ვერ სძლებს და
მაღე იღუპება. ამიტომ ამ ულამაზესი და უნაზესი ცხოველის სიკეთე
თუ გვინდა, ის ბუნებას არ უნდა წავართვათ და არ უნდა დავატყვე-
ვოთ. მან ბუნებაში თავისუფლად უნდა ინავარდოს.

ზამთარში გაჭირვებაში მყოფი, თოვლში ჩაფლული შველის
დაჭერა-დატყვევება ხომ ნამდვილი დანაშაული და ბოროტებაა, რად-
გან შველი ძალიან ნაზია და მისი ფიზიკური აგებულება ტყვეობას
ვერ იტანს; გული უსკდება, უტყდება ხერხემალი, ბეჭი, კისერი და
სხვა, ამიტომ დაჭერის, გადაყვან-გადმოყვანისა და შენახვის დროს
ტრავმა მოსდის და იღუპება. სიკვდილიანობა უფრო ხშირია როცა და-
ჭერილ ცხოველებს საცხოვრებელ ბინებში, გომურებში ინახვენ და
მნახველები მათ ყოველთვის აფრთხობენ. ასეთ გაჭირვებაში ჩავარ-
დნილ შველს ხელი არ უნდა ვახლოთ, ბუნებაშივე უნდა დავებმართოთ,
ხის ტოტები ჩამოვუკაფოთ. წყალთან მისასვლელი ბილიკი გავუკა-
ლოთ, ახლო-მახლოს მყოფი მტაცებლები და მაწანწალა ძაღლები გა-
ვანადგუროთ. ეს ყველაზე დიდი და კეთილშობილური დახმარება იქ-
ნება მისთვის.

შველს ბევრი ბუნებრივი მტერი ჰყავს. მას ანადგურებს: მგელი,
ფოცხვერი, ტურა, მელა, მაწანწალა ძაღლები. ნუკრებს ჭამს გარეული
კატა, კვერნა, მაჩვი, ზარნაშო, ქორი და სხვა. ადვილად ავადდება ში-
ნაგანი და გარეგანი პარაზიტებით და სხვა დაავადებებით: ფასციო-
ლოზით, დიკტიოკაულუსით, ლეიშმის ჰიპერტროფული ციროზით,
ფილტვის ანთებით, ჰიპერკერატოზით, თურქულით, იქსოდისებური
ტკიპებით, სისხლის მწოველა მწერებითა და სხვა. მართალია, ყოვე-
ლივე ეს თავისებურ უარყოფით გავლენას ახდენს ამ ცხოველის სი-
ცოცხლისუნარიანობასა და რიცხოვნობაზე, მაგრამ შველის შემცო-
რების ძირითადი მიზეზი მაინც თოვლის საფარი მდევარი ძაღლი და

ბრაკონიერობაა, რასაც არ შეიძლება ყურადღება არ მიექცეს, თუ გვინდა, რომ ეს ცხოველი შევინარჩუნოთ და თადარიგად გამოვიყენოთ.

შველი ერთ-ერთი ძვირფასი სპორტული სანადირო ცხოველია, ამავე დროს კარგად მოწყობილი შვლის სამონადირეო მუშაობის დიდ შემოსავალს აძლევს სახელმწიფოს. მაგალითად, გერმანიის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში ყოველ წელს 133 ათას შველზე მეტს მოიპოვებენ, ჩეხოსლოვაკიაში—85 ათასს და ა. შ. მასზე ნადირობენ მღვვარი ძაღლებით, მორეკვით, კვალზე გაყოლით, აგრეთვე სამარილეებსა, საკეებურებსა და წყალზე მისასვლელ ადგილებში ჩასადრებით. ბრაკონიერები უწყობენ ორმოებს, უგებენ ყულფებს, მახეებს, თოფებს და სხვა.

შვლის ხორცი საუკეთესო ხარისხისაა, რბილი, დიეტური, მკვლე და მშრალია, ამავე დროს საკმაო ყუათიანი საკვებია. გამოიყენება შვლის ტყავი და ბეწვიც. რქებისაგან სხედასხვა ძვირფას სამკაულებს: საკიდარებს, ღილებს, კალმისა და დანის ტარებს აკეთებენ. გამოიყენება მედიცინაშიც. ამავე დროს შველი ძვირფასი დეკორატიული ცხოველია. ადვილად მოსამრავლებელია, ადამიანისაგან დიდ ხარჯსა და ხელის შეწყობას არ მოითხოვს, სქესობრივად ადრე მწიფდება, ტყვეობაშიც კარგად მრავლდება, ბერწიანობა იშვიათად იცის. აქვს ლატენტური პერიოდი (განაყოფიერებული კვერცხუჯრედი, ხელსაყრელი პირობების დადგომამდე არ ვითარდება). ახსიათებს ნობინადრობა და ამით სამონადირეო მეურნეობის განვითარების დიდ პერსპექტივას ქმნის. ადამიანისაგან შეცვლილ გარემო პირობებს ადვილად იტანს და ეგუება. კულტურული ლანდშაფტების მოსაზღვრე პატარ-პატარა ტყეებშიც კარგად გვარობს. თუ მას არ ესდევნით, ადამიანის სიახლოვეს არ ერიდება. საბინადროდ ღიდ ადგილსა და საკეების დიდ მარაგს არ მოითხოვს. რაც მთავარია, ძირითადად გამჩხვრებული, გაჯაგებული, სხვამხრივ ნაკლებად გამოსაყენებელი ტყის ნეკერი-თა და სარეველა მავყლის ფოთლით იკვებება, რაც ჩვენს ტყეებში უხვადაა.

საქართველოში შვლის სამონადირეო სავარგულის ფართობი ორ მილიონ ჰექტარს აჭარბებს. ამჟამად ამ სავარგულში შვლის გავრცელების საშუალო სიმჭირდოვე 1000 ჰექტარზე 3—4 სულს არ აღემატება, საერთო რაოდენობა კი 6—7 ათასს. ბუნებრივი შესაძლებლობა

საშუალებას გვაძლევს, სხვადასხვა ხარისხის სამონადირეო საგარ-
გულში შელის გავრცელების საშუალო სიმჭიდროვე ყოველ 1000
ჰექტარზე 40—60 სულამდე გაიზარდოს, საერთო ~~ქვეყნის მასშტაბში~~
100000 სულამდე. მაშინ შესაძლებლობა გვექნება ~~მთლიან რაიონებში~~
მურად 30—35 ათასამდე შველი მოვიპოვოთ და სახელმწიფოს 300
ტონამდე ხორცი ჩავაბაროთ. ამ რეზერვების დროულად და გონივ-
რულად გამოყენებას მეცხოველეობის პროდუქციის გაზრდისათვის
უდიდესი მნიშვნელობა აქვს.

გარეული ღორი

ღორს უთქვამს: რქებიც რომ მქონდეს, მაელ
ქვეყნას გადავაბრუნებლიო.

ხ ა ლ ხ უ რ ი

ღორების ოჯახის ტიპური წარმომადგენელია გარეული ღორი.
ცნობილია მისი ოცზე მეტი ქვესახეობა. აქედან საბჭოთა კავშირის
ფარგლებში გავრცელებულია მხოლოდ ხუთი. საქართველოში ძირი-
თადად გვხვდება ამიერკავკასიური გარეული ღორი, რომელიც სხეუ-
ლის ფორმითა და ზომა-წონით მნიშვნელოვნად განსხვავდება სხვა
ქვესახეობებისაგან: ხასიათდება მოკლე, მაღალი და ბრტყელი სხეუ-
ლით, ძლიერი მკერდით, სქელი კისრით, რომელიც ტანიდან მკვეთრად
არაა გამოყოფილი. ამიტომაც, რომ გარეული ღორი, კერძოდ კი ტახი,
თავს გვერდზე ვერ აბრუნებს და საჭიროების შემთხვევაში მთელი
ტანით შემობრუნდება ხოლმე. თავი ნახევარ მეტრამდე სიგრძის, სო-
ლისებური აქვს და წვრილი დინგით დაბოლოებული. სხეულის ასეთი
აგებულება, მთა-გორიან პირობებში — ღრმა თოვლში, ჭალებში —
ეკალ-ბარდებსა და ჩალიანებში ძრომასთანაა შეგუებული.

გარეული ღორი საშინელი შესახედაობისაა, განსაკუთრებით შემ-
ზარავად დიდი და ღონიერია ტახი, რომელიც შეიარაღებულია 15—20
სმ-მდე სიგრძისა და 2—3 სმ-მდე სისქის ბასრი ეშვებით. უფრო გრძე-
ლი და გალესილი ეშვები აქვს 7—8 წლის ტახებს. ხნიერებს კი ეშვე-
ბი უცვდებათ, უჩლუნგდებათ და ემტრევათ.

ტახის ერთი ასეთი უზარმაზარი ფიტული საქართველოს ზოო-

ლოგის ინსტიტუტში ინახება. (ამგვარი ეგზემპლარები საქართველოში ამჟამად იშვიათია, შეგვხვდა თურქეთის საზღვართან — ანდოქსისა და ასპინძის რაიონის მიჯნაზე — ხეოთის ხეობის სათავეებში — ირმის რკის მთაში). ამ ტახის სხეულის სიგრძე 125 სმ-ის, 300 კგ-ს წონით. მკერდსა და მუცელს შორის მდებარე ქსოვილისაგან შექმნილ 5—8 სმ-მდე სისქის დამცველი ფარი აღმოაჩნდა, რომელშიც ტყვიამ ვერ გაატანა. ასეთ ტახებს თავდასხმას ადვილად ვერც ვეფხვი და დათვი უბედავს. სიძლიერესთან ერთად იგი უშიშარი, მოურიდებელი და სწრაფია. უმტკივნეულოდ და ადვილად იტანს საკმაოდ ღრმა და დიდ ჭრილობებს. ამიტომ მასთან შეხმას ყველა ერიდება. ტახის ეშვის ერთი დარტყმა სასიკვდილოა ისეთი ძლიერი მტაცებლისათვის, როგორცაა: მგელი, ფოცხვერი, ჭიჭი, მღვარი ძაღლი და სხვა. „მე რომ კბილებს დავიღესაც, ვერვინ დამიდგება წინაო!“ უთქვამს ხალხს გარეულ ღორზე.

როცა ხეოთის ტყეში ტახის ნაკვალევს მივყვებოდით, თოვლზე კარგად ჩანდა, რომ თორმეტსულიანი მგლის ხროვა ადევნებოდა ღორს, მაგრამ ახლოსაც ვერ მიჰკარებოდნენ, ნაკვალევში ჩადგომაც ვერ გაუბედათ და რამდენჯერმე უკან გამობრუნებულიყვნენ. ტახს მათთვის ყურადღებაც არ მიეცემა, ოდნავადაც არ აეჩქარებინა ნაბიჯი, პირიქით, თითქოს მათ ჯიბრზე, სადაც მოსურვებოდა, იქ დაწოლილიყო და დაესვენა. უიმედო დევნაში მგლები დედა ღორებსა და ბურვაკებს გადაჰყროდნენ და ისინი დაეხოცათ. ეს „მამაცი“ გათამამებული ტახი კი არც მონადირე ძაღლებს შეეპუა. სანამ მიუახლოვდებოდით სამმა ძაღლმა ორი საათი უტრიალა გარშემო ნეშოში მწოლს, მაგრამ ადგომა ვერ „აკადრებინა“. მომხდურებისათვის ყურადღება ბევრად არც მაშინ მიუქცევია, თავს რომ წავადექით, ისევ თავის ადგილზე იწვა. ძაღლებს მხოლოდ დროდადრო აუქნევდა თავს, როცა ზედ მივარდებოდნენ — ეშვების კაპუნით ემუქრებოდა... ჩვენ ეს ტახი სამეცნიერო მიზნით მოვიპოვეთ. ამის შემდეგ იგი რესპუბლიკის ყველა გამოფენის მონაწილე გახდა.

გარეული ნეზვი შედარებით პატარა ზომა-წონისაა, ეშვებიც პატარა აქვს, სხეული კი ტახზე გრძელი. სიმაღლე ერთ მეტრს არ აღემატება, ჭალას სიგრძე—45 სმ-ს, ხოლო ცოცხალი წონა—150—200 კგ-ს. შეფერილობით მამრი და მდედრი ერთმანეთისაგან აევრად არ განსხ-

ვადება. ორივე მორუხო ფერისაა, ზოგი შავია, ხნიერები კი ჯერ თოდ უფრო ქანგისფერი, ღია მურა ფერისანი არიან. გოჭებს ზურგზე მოყვითალო-თეთრი ზოლები აქვთ და ნაყარ ხმელ ფეხებზე ბლა-ხის გაყვითლებულ ღერობესა და ყვავილოვანში შიშვანებულ ფეს-სამჩნევნი არიან. გოჭები სწრაფად იზრდებიან. სამი თვის ასაკიდან ზოლები უჭრებათ, თანდათან მურა შეფერილობისანი ხდებიან და უკვე ბურვაკებად ითვლებიან.

გარეული ღორის ტანი დაფარულია 10—15 სმ სიგრძის, მაგარი და უხეში დამცველი ფაცახით ანუ ჯაგრით (რომელსაც ფეხსაცმელების კერვისას ნემსის მაგივრადაც კი იყენებენ). მის ქვეშ უფრო ხშირი, თბილი და რბილი ბალანი და თივთიკია, რაც ამ მცირე ცხოველს საიმედოდ იცავს ყინვისაგან. ჯაგარს გარეული ღორი წელიწადში ორჯერ იცვლის. ზაფხულის ბეწვის ცვლა აპრილში ეწყება და ივნისში მთავრდება. ზამთრის ხშირი ბეწვი კი ნოემბრისათვის ეზრდება, როცა მათი კერშილობა იწყება.

გარეული ღორი, მიუხედავად იმისა, რომ მოკლე და სქელი კიდურები აქვს, ძალიან სწრაფად დარბის; თავისუფლად და მოხერხებულად მოძრაობს, როგორც ბარში ეკალ-ბარდებიან, ჩალიან, კაობიან ადგილებში, ისე ძლიერ დაქანებულ ფერდობებზე და ხშირ ქვეტყეებში. ზოგჯერ კლდეებზედაც გადის. ამაში ხელს უწყობს როგორც სხეულის ფორმა, ისე ტერფის თავისებური აგებულება, რომელიც ფართო, დანაკეთული, რბილბალიშებიანია და ერთ მთლიან საყრდენს ქმნის. ორი წყვილი მთავარი ჩლიქის გარდა, მის ნაკვალევს ყოველთვის თ.ნ ახლავს უკანა ორი დამატებითი ჩლიქების ღრმა და წვეტიანი (საბჯენის მაგვარი) ანაბეჭდი, რომლის მიხედვითაც ადვილად გამოიცნობა გარეული ღორის კვალი. ამასთან, ხნიერი ღორის ნაკვალევი უფრო მომრგვალებული და განიერი ფორმისაა ვიდრე ახალგაზრდისა. მოზრდილი ღორის ჩლიქების სიგრძე 9—10 სმ-ს აღწევს; სიგანე კი 7—8 სმ-ს, მისი ნაბიჯის სიგრძე 80—90 სმ-ია. ტახის ნაკვალევი ზომით ირმის ნაკვალევს უტოლდება, მაგრამ ფორმით მისგან განსხვავებულია. ირმის ნაკვალევი ღრმაში და გამოკვეთილი თანაბარკიდებიანია, ფართო ბალიშებისა და გვერდითი ჩლიქების წვეტიანი ანაბეჭდი არ ახლავს და არც ღორის ნაკვალევსავით გაბრტყელებულია.

საქართველოს ტყეებში ამჟამად გარეული ღორის სხვადასხვანა-

ირ ნაკვალევს ვხვდებით, ზოგი მათგანი შინაური ღორის ნაკვალევსაგან არ განირჩევა. ეს იმიტომ, რომ სხვადასხვა პიბრიდული ფორმებია გავრცელებული (გარდა იმისა, რომ იგი ტყეში მყოფ შინაურ ღორებს თავისთავად ეჯვარება). მარტო 1971—1976 წლებში ტყეში აღმოჩენილს ტერიტორიაზე, ყოველგვარი მეცნიერული ზედკონტროლი და შემოწმების გარეშე გაშვებული იქნა: ყირგიზეთიდან, ყაზახეთიდან, ბრიანსკიდან, ვილნიუსიდან, ვორონეჟიდან, ნალჩიკიდან და სხვა ადგილებიდან შემოყვანილი და თბილისის ზოოპარკიდან გაყვანილი 566 სული ვითომცდა გარეული ღორი. სინამდვილეში ამ ღორებს არც საკლიმატიზაციო ანგეტიები მოჰყოლია და არც არავის შეუძლონ პიბრიდები იყო თუ ქვესახეობები. ერთი კი ცხადია, რომ სხვადასხვა ადგილებიდან შემოყვანილი ღორები განსხვავებული ფორმებია და სრულიად არ ჰგავს ადგილობრივად გავრცელებულ ამიერკავკასიურ გარეული ღორის ქვესახეობას. სამწუხარო ის არის, რომ შემოყვანილი ღორები გასაგრცელებლად გაუშვეს ოცდაათ სხვადასხვა რაიონში (გურჯაანის, ახმეტის, ყვარლის, მცხეთის, ქუთაისის, მთიანეთის, ვანის, წალენჯიხის, ლანჩხუთის, მახარაძის, ზობის, ონის, აჭარის, სამხრეთ ოსეთის რაიონებში და სხვაგან). მათ შორის ისეთ ადგილებშიც, სადაც ადგილობრივი სახეობის ნამდვილი გარეული ღორია გავრცელებული. ცხადია ეს ქვესახეობები თუ ფორმები ეჯვარებიან ერთმანეთს და სხვადასხვა სახის ქრომოსომულად განსხვავებულ პიბრიდებს იძლევიან. აკლიმატიზაციისა და რეაკლიმატიზაციის დროს ცხველთა ასეთი აღრევა ბიოლოგიურად გაუმართლებელია და საბოლოოდ კარგ შედეგს არ გვაძლევს. ამიტომ არის, რომ გარეული ღორის ამგვარად შემოყვანა ჯერ კიდევ 1958 წელს დაიწყეს და დღევანდლამდე შედეგი არ მოჰყოლია. პირიქით, ადგილობრივი გარეული ღორის ქვესახეობაც გადაშენების გზაზეა და მისი რეცხობრიობა ბუნებაში თანდათან კლებულობს. გამოდის, რომ საქმე სწორად არ კეთდება. მეცნიერებამ უკვე აღარ იცის საქართველოში ღორის რომელ სახეობასთან გვაქვს საქმე. ამის გარეშე კი შეუძლებელია სწორი მეცნიერული რეკომენდაციების შემუშავება-დანერგვა და სამონადირეო მეურნეობის პერსპექტიულად განვითარება.

ამიერკავკასიური ღორი გვხვდება: შირაქში — ვაშლოვანის ნაკრძალსა და მის მოსაზღვრე ალაზნისა და ივრის სანაპირო ადგილებში,

(1980 წლის შემოდგომაზე ქედელმა ბრაკონიერებმა ერთი დღის განმავლობაში, აქ, რვა გარეული ღორი მოკლეს, ყვარლისა და ლავოდების ტყეებში, ალაზნის ქალაში (ჭიაურის ტყეში), ქსეტიცხეცხეცის—ოთას, ოშორასა და ჭობარეთის ტყეში, ახალციხის რაიონში — წყალთბილას, ურაველისა და ხეოთის ხეობებში (ყველაზე მრავლადაა გარეული ღორები — ჯავსუს ხეობაში. 23 დეკემბერს 1972 წელს, აქ, ერთი დღის განმავლობაში 500—600 ჰექტარზე 18 ღორი შეგვხვდა), აჭარის წყლის ხეობაში, აფხაზეთში — გუმისთისა და კოდორის ხეობებში (1980 წლის შემოდგომაზე, ერთი დღის განმავლობაში, 700—800 ჰექტარზე აქ ცხრა გარეული ღორი ვნახეთ).

ამიერკავკასიურ გარეულ ღორთან კახური და სვანური ღორის ჯიშების ნაჯვარიც გვხვდება: ივრის ქალაში — ყორულის სამონადირეო მეურნეობაში, მტკვრის ქალაში — გარდაბნის სატყეო-სამონადირეო მეურნეობაში, აგრეთვე კოლხეთის დაბლობის ტყეებში: კაცობურის, ნაგომრისა და თიკერის სამონადირეო მეურნეობებში, ერგურის ხეობაში: წალენჯიხის წყავეაშის სამონადირეო მეურნეობაში და სხვაგან.

ამიერკავკასიური გარეული ღორი საქართველოს ბუნებას საუკეთესოდ ეგუება, მთაში ზღვის დონიდან 2500 მეტრზე მაღლა აღის, ნაგრამ იქ არ ბინადრობს. ბოლო დროს მისი რიცხოვნობა ძირითადად უწყისივრო ნადირობის გამო შემცირდა.

გარეული ღორი საბინადროდ ძირითადად ორგვარი ტიპის, მთისა და ქალის ტყეს ირჩევს. აკადემიკოს ნიკო კეცხოველის („საქართველოს მცენარეული საფარი“, 1959) მიხედვით გარეული ღორის ეს ადგილსამყოფელები შემდეგნაირად ხასიათდება:

ქალები, რომელიც გარეული ღორის ტიპურ საბინადროს წარმოადგენს, ზღვის დონიდან 100—500 მ-ზე მდებარეობს, 80 ათას ჰექტარამდე უჭირავს და მდინარის პირველ ტერასებზეა გაფენილი. ვაზაფხულზე, წყალდიდობის დროს, ტყეს წყალი ღამავს. ამით აიხსნება ის, რომ აჭაური ნიადაგი რბილი, ღამიანი, ნესტიანი და ნაყოფიერია. უხვად ხარობს როგორც ნაყოფის მომცემი ხე-მცენარეები, ისე ბალახეული. ამავე დროს, ამ ადგილებში, თოვლი იშვიათად მოდის, შედარებით თბილა, ზამთარში ნიადაგი არ იყინება, ღორი ადვილად თხრის მიწას და ყოველთვის შეუძლია საკმარისი საკვების მოპოვება.

ამ ადგილსამყოფელის ღირსება ისიცაა, რომ მას თან ახლავს რიყის დაცილებული ქაობები, რომელიც დაფარულია ლეღით. დაქაობით მაღალი ჩალა-ბალახით. ასეთ ქაობებს განსაკუთრებით დიდებულები უყავია კოლხეთის დაბლობზე — ჭალადიდის, იმედიანის, მტკვრის ქალაში — გარდაბნის სატყეო-სამონადირეო მეურნეობაში, ალაზნის ქალაში — ჭიაურის სამონადირეო მეურნეობაში, იორის ქალაში — ყორულისა და ჭაჭუნას სამონადირეო მეურნეობებში და მის ქვემო მიმდინარებაზე ნინგეჩაურამდე.

აქ ჭალის ტყისათვის დამახასიათებელია: ვერხვი, ტირიფი, ხვალო, ოფი, მურყანი, ცოტა უფრო მშრალ ადგილებზე — ჭალის მუხა, ჭალის თელა და სხვა. ქვეტყეში მრავლადაა: კუნელი, ქაცვი, იაღღუნი, მგლის ყურძენა, კვრინჩხი და სხვა. განსაკუთრებით ხშირადაა მხვიარა მცენარეები, რომლებსაც ზოგიერთ ადგილებში ლეშამბოიანი ტყე შეუქმნიათ და ისე განვითარებულა. რომ ადამიანს გავლაც კი გაუჭირდება. სწორედ ეს ტყე წარმოადგენს გარეული ღორის საიმედო თავშესაფარს. ამ თავშესაფარის ძირითადი შემქმნელია ლეშამბოდან: კატაბარდა, აღმოსავლეთის კატაბარდა (რომელსაც ნაყოფი ბუსუსიანი აქვს), სვია, ლვედკეცი, კრიკინა, ეკალიჭი და სურო. ისინი მაყვლის ბარდებთან ერთად გაუვალ ბუჩქნარს ქმნიან. მათ შორის მაღალი ვერხვები, ხშირადა, საყრდენია ამ მცენარეთა და ყოველთვის შემოსილნი არიან მარადმწვანე სუროთი, სადაც ასეთი საყრდენი არაა, იქ სურო მიწაზეა გართხმული, მასთან ერთად ლვედკეცის მუჭი, პრიალფოთლები თავისებურად შეხამებულ ფონს უქმნიან აქ მობაზადრე გარეულ ღორს.

ჭალის ასეთი ტყეები დამახასიათებელია როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოსათვის და მას გარეული ღორის სამონადირეო მეურნეობის შექმნისა და მოწყობის დროს ანგარიში უნდა გაეწიოს. სადაც ასეთი ტყეები არაა, გარეული ღორი ვერ იგვარებს.

ჭალის ტყე და მისი შემქმნელი ჯიშები ადრე მდინარის ნაპირებით ჩვენ მთებში ღრმად იყვნენ შეჭრილი, მაგალითად, არაგვის ხეობით ფასანაურამდე, ლიახვზე სოფელ კეხვამდე, ივრის ხეობით პალდომდე, მტკვრის ხეობით ასპინძამდე, ალაზნის ხეობით პანკისამდე და აქ გარეული ღორიც ყველგან მრავლად ბინადრობდა ან ტყეების გაჩანაგებისა და ბოლოს მთლიანად მოსპობის შემდეგ გარეული ღორიც განადგურდა, ხოლო, სადაც ეს ტყე სრულყოფილი სახითაა

გადარჩენილი (მტკვრის ქალაში — გარდაბნის სატყეო-სამონადირეო მეურნეობაში, იორის ქალაში — „ყორულის“ სამონადირეო მეურნეობაში, ალაზნის ქალაში — ჭიაურის სამონადირეო მეურნეობაში) და მის გავრძელებაზე შირაქსა და აზერბაიჯანის საზღვრებში მდებარე ღორი დღესაც მრავლადაა. ერთეული ეგზემპლარის სიგრძე 1,1 მტყუპი ნადრობენ კოლხეთის დაბლობის ქაობიან ტყეში — მდინარე ფინორას ნაპირებზე, იმნათის სამონადირეო მეურნეობის ტერიტორიაზე — დარბაისკარის, ლუბდიდისა და ოკვატეს ადგილებში, აგრეთვე მდინარე ბუყის ნაპირებზე — ჭურბას სამონადირეო მეურნეობაში.

მთის ტყეებიდან გარეული ღორის ტიპურ ადგილსამყოფელს, მთების შუა სარტყლის შერეული ტყე წარმოადგენს (800—2250 მ. ზ. დ). ტყეების ეს ნაწილი ადამიანისათვის მიუდგომელია და ამიტომ შედარებით გადარჩა განადგურებას. მსხმოიარეა და გარეული ღორისათვის საკვების მომცემია. ასეთ სავარგულს ერთ მილიონამდე პექტარი უკავია და გარეული ღორის სამონადირეო მეურნეობის განვითარების დიდ პერსპექტივას ქმნის.

ნიკო კეცხოველი შენიშნავს, რომ მთების შუა სარტყლის ტყეებში ცენოზების დიდ მრავალფეროვნებასთან და ცვალებადობასთან გვაქვს საქმე. ამ მრავალფეროვნებაზე პირველ რიგში გავლენას ახდენს საქართველოს ხე-მცენარეთა და ბუჩქების სახეობათა სიმრავლე, ბუნებრივ პირობათა მრავალფეროვნება (სიმაღლის სწრაფი ცვალებადობა, კლიმატი და სხვა). გარეული ღორის სავარგულში გამოიყოფა წიფლნარი, მუხნარი და წაბლნარი ტყის შემდეგნაირი ცენოზური დაჯგუფებანი (რაც ძირითადად განაპირობებს გარეული ღორის აქ გავრცელებას).

წიფლნარ ტყეებში — რომელიც გარეული ღორის ტიპურ ადგილსამყოფელს წარმოადგენს, შეიძლება გავარჩიოთ:

1. წმინდა წიფლნარი, გარეული ღორის ძირითადი საკვების — წიწიბოს მომცემი ტყე;
2. მალალბალახიანი წიფლნარი, გვიმრებიტა და ტყის სხვა ბალახით, რომელთა ფესვებსა და ზედა ნაწილებსა გარეული ღორი წლის ყველა დროს, განსაკუთრებით კი გაზაფხულზე იყენებს საკვებად. თანაც ამ ცენოზებში მეტი სინოტივეა, რაც გარეულ ღორს იზიდავს;
3. წიფლნარი მაყვლით. ადგილსამყოფელის ამ ნაწილს გარეულ ღორი უფრო დასასვენებლად და თავშესაფარად იყენებს;

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

4. წიფლნარი ცირცეთ;
5. წიფლნარი ნორდმანიათი;
6. წიფლნარი ჩიტისთვალათი;
7. წიფლნარი წივანათი;
8. წიფლნარი თივაქასარათი;
9. წიფლნარი ნაირბალახოვანი;
10. წიფლნარი ქასარათი.

ამ ცენოზებს გარეული ღორი იყენებს წლის ყველა დროს, რა-
გორც საკვებად, ისე თავშესაფარად.

11. წიფლნარ შქერიანი;
12. წიფლნარ წყავიანი;
13. წიფლნარ იელიანი;
14. წიფლნარ მოცვიანი;
15. წიფლნარ ჭყორიანი;
16. წიფლნარ დიდგულიანი და სხვ.

ამ ტიპის ადგილსამყოფელს დასავლეთ საქართველოს ტყეებში
ზოგან საკმაოდ დიდი ადგილი უჭირავს, მაგრამ გარეული ღორის სა-
მონადირეო მეურნეობის განვითარების დიდ პერსპექტივას არ გვაძ-
ლევს, რადგან საკვებით ღარიბია, თანაც ასეთ ადგილებში დიდთოვ-
ლობა იცის.

წიფლნარში ზოგან დიდი რაოდენობით ერევა: რცხილა, წაბლი,
უთხოვარი, მუხა და სხვა. გარეულ ღორს განსაკუთრებით ისეთი ტყე
უყვარს, სადაც ამ ძვირფასი ტყის ჯიშების გარდა თხილის, შვინდის,
ზომარტლია და პანტა-მაელოს ქვეტყეებია. მაგალითად, არაგვის ხე-
ობაში — კიშხევზე გარეული ღორის არსებობას განაპირობებდა არა
მარტო წიფელი, არამედ ტყის ზედა საზღვარზე გავრცელებული თხი-
ლისა და პანტა-მაელოს ბუჩქნარები. ტყეში სადაც ეს პირო-
ბები არაა გარეული ღორი მუდმივად არ ბინადრობს, მიგრაციას
ახდენს.

მუხნარი ტყეები — ძირითადად ქართული მუხისგანაა შექმნილი,
და გამოყოფენ რამდენიმე კარგად ჩამოყალიბებულ ჯგუფს, სახელ-
დობრ:

1. მუხნარ-ჯაგრცხილნარი;
2. მუხნარ ფოთოლმცვიანი-ბუჩქნარით;

ეროვნული
ბიზნისის უნივერსიტეტი

3. მუხნარი — კოლხური ბუჩქნარით;
4. მუხნარი — ჩიტისთვალათი,
5. მუხნარი — წივანათი;
6. მუხნარი — სანიკულათი;
7. მუხნარი — ღვიით;
8. მუხნარ-რცხილნარი;
9. მუხნარ-ფიჭვნარი და სხვა.

მუხნარი ტყის ეს ცენოზები სამხრეთსა და მთავარ კავკასიონის ქედზე სამხრეთ-დასავლეთ კარგად განათებულ ექსპოზიციის ფერდობებს იკავებს და ზოგან ზღვის დონიდან 2000 მ-ზე მაღლა ვრცელდება, მაგრამ გარეული ღორის ამგვარი ადგილ-სამყოფელი სრულყოფილი სახით უფრო ტყის ქვედა და შუა სარტყელშია წარმოდგენილი 700—1400 მ ზ. დ-დან, სადაც თოვლის საფარი დიდი ხნით არ დევს და ღორს ძვირფასი კალორიული საკვების — რკოს მოპოვება ყველაზე საჭირო პერიოდში, შემოდგომიდან გაზაფხულამდე შეუძლია. ისეთ სამონადიერო სავარგულში, სადაც მუხნარ ტყეს დიდი ფართობი უკავია, და ტყეთა შორის ბალახიანი ფართო ველობებია, თანაც წყლიანი და ხშირბუჩქნარიანი ღელეებიც ახლავს, გარეული ღორი მუდმივად ბინადრობს.

ტყის ქვედა საზღვარზე ჯაგრცხილნარში და ჯაგეკლიან ველებში, სადაც მეტი სიმშრალეა, გარეული ღორი იშვიათად გვხვდება. ანტიტომ ასეთი ადგილების სამეურნეოდ გამოყენება სასურველ შედეგს არ იძლევა.

წაბლნარი ტყე ქვედა სარტყლიდან იწყება და 1400 მ ზ. დ-მდე ვრცელდება. მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ღორის კვებისა და ბინადრობისათვის. ამ ადგილსამყოფელს იგი უფრო შემოდგომასა და ზამთარში იყენებს. წაბლნარი ტყე განსაკუთრებით მდინარის ხეობათა მყუდრო ადგილებს იკავებს, რაც გარეულ ღორს ძალიან უყვარს.

წაბლნარი კორომებისათვის დამახასიათებელია ქვეტყე, ამ ქვეტყის მიხედვით გამოიყოფა რამდენიმე ვარიანტი:

1. წაბლნარი — იელით;
2. წაბლნარი — ჩქერით;
3. წაბლნარი — წყავით;
4. წაბლნარი — მოცვით;

5. წაბლნარი — ფოთოლმცვივანი ბუჩქნარი;

6. წაბლნარი — ნაირბალახოვანი საფარი;

7. წაბლნარი — გვიმრით;

8. წაბლნარი — მარცვლოვნებით;

9. წმინდა წაბლნარი, თუმცა წმინდა წაბლნარი აქვს მხოლოდ ჩვესთან უკვე იშვიათია, იგი სხვა ჯიშებთან: წიფელთან, მუხასთან, ცაცხვთან და სხვა სახეობებთანაა შერეული. წაბლნარი კორომები უფრო სრულყოფილად დასავლეთ საქართველოშია შემორჩენილი. იგი საკმაოდ დიდ ფართობზეა სამეგრელოში — ენგურის მარცხენა სანაპიროზე — წალენჯიხის რაიონის წყავაშის სამონადირეო მეურნეობის ტერიტორიაზე — მაგანას ხეობაში, აფხაზეთში — გუმისთასა და კოდორის ხეობებში, ამტყელის მიდამოებში, მიაკოვსკისა და ვანის რაიონის ტყეებში, აღმოსავლეთ საქართველოში — ალაზნის ხეობაში: ბაწარას ნაკრძალში, ხორეჯოსა და სპეროზას მთის ფერდობზე, აგრეთვე: სტორის, ლობოტას, ჩელთის, დურუჯის, ბურსას, არეშის, კაბალისა და ლაგოდების ხეობებში. ზოგიერთ ხეობებში (იორის, არაგვის, ქსნისა და სხვა, აგრეთვე ცივ-გომბორის ქედზე) წაბლი საერთოდ არ გვხვდება და არც გარეული ღორი ბინადრობს.

მთის პირობებში შეიძლება ცალკე გამოიყოს გარეული ღორის ზაფხულის ტიპური ადგილსამყოფელი. 1700—2300 მ ზ. დ-დან ტყეთაშორის ველობებში განვითარებული სუბალპების მალალბალახეულობა: დიფი, დუცი, შროშანა, დეზურა, კულმუხო, გვიმრა, ჭყიმი, ნამიკრეფია, დიდი გვირილა, გიგანტური მარცვლოვნები და სხვა. რომელთა სიმძლვე ზოგან 2—5 მეტრს აღწევს, ბნელ და გაუვალ შამბნარს ქმნის. ბალახის ასე ძლიერ განვითარების მთავარ პირობებს აქ ქმნის ნიადაგში ჰუმუსის დიდი შემცველობა, წყლის საკმაო მარაგი, მცენარეთა ვეგეტაციის დროს სითბო და მზის სხივების ინსოლაცია. ეს ადგილები სოფლის მეურნეობისათვის უმეტესად უსარგებლოა, ამიტომ მეტი სიმყუდროვეა, თანაც სინესტე და სიგრილეა, მწერებიც ნაკლებადაა და გარეული ღორი ამიტომ ზაფხულობით ამ შამბნარში აფარებს თავს. ნოყიერი საძოვრის გარდა აქ ნიადაგი რბილი და ადვილი სათხრელია, ღორი ხალისით მოიპოვებს მცენარეთა ფესურებს და სხვა საკვებსაც, ასეთი ტიპის ადგილსამყოფელი სრულიად აკმაყოფილებს ღორს და ადგილმონაცვლეობას უკვე აღარ ახდენს. გარეული

ქართული

ენის

ლორის სამონადირეო მეურნეობის შექმნისას ყველავე ბარობები წინასწარ უნდა იქნას გათვალისწინებული.

გარეული ღორი გვხვდება უტყეო და უწყლო ადგილებშიც. სადაც მისი საყვარელი ნორჩი ბალახი ან სხვა საკვებ საშუალება არ იყენებს. აზერბაიჯანში მდინარე არეზის ნაპირებთან კი, სადაც ტყე არაა, ბამბის სარწყავი არხების ჩალიანებში და დაბალ მაველის ბარდებში აფარებს თავს, საკვებისათვის კი ისევ ველზე გამოდის. იგი ხშირი სტუმარია კულტურული ლანდშაფტისაც. სადაც მისი კოლტები დიდ ზიანს აყენებენ ნათესებს: კარტოფილს, სიმინდს, საზამთროს და სხვას. გასულ წელს გარეული ღორის კოლტებმა ვაშლოვანის ნაკრძალის მიჯნაზე მდებარე სოფელ გამარჯვების კოლმეურნეობის ნათესებიდან რამდენიმე ღამეში სამ ჰექტარზე მეტი სიმინდის, მზესუმზირისა და ხორბლის ყანა წაახდინეს. ასეთ ადგილებში მიჩვეული გარეული ღორი საკვებისათვის ყოველთვის ღამით, შებინდებისას გამოდის, ფრთხილობს, მაგრამ თავშესაფარ ტყეს საკმაოდ შორ მანძილზე სცილდება, გამოთენიისას კი ისევ უბრუნდება. ჭალის ტყეებში საწოლის ამოჩემება იმდენად არ იცის, გაუვალ ეკალ ბარდებში უფრო გაჭირვებისას შედის (როცა მას სდევნიან), უმეტესად მაღალ ჩალაბალახიანში ისვენებს. მთის ტყეში კი ხშირ ქვეტყიან, ქვა-კლდიან ღელებში შედის და იქ ღოღების ან წაქცეული ხის ქვეშ ცოტას გამოთხრის, ღია საწოლში ბუჩქების ფოთლიან ტოტებსა და ბალახს ჩააფენს და სანამ არ მოშივდება იქ წევს. ამგვარად ამოჩემებულ ღორის საიმედო, დასასვენებელ მყუდრო ადგილს „თევრს“ უწოდებენ. ამაზეა ხალხური ნათქვამი:

მთაში ღორმა დაიკვება:

ბევრგან გავიკეთე ბინა!

ვერცა რას თოვლი დამაკლდეს,

ვერც რას შემოდგომის წვიმა.

გარეული ღორი საწოლს ღია ადგილებში არასოდეს არ იკეთებს. ამისათვის უფრო ბუჩქნარიან წყლის სანაპირო ადგილებს, წაქცეულ ჩახერგილ ხის ძირებს ირჩევს. სადაც წყალი და მისი საყვარელი ლაფი არაა, გარეული ღორი იქ დიდხანს ჩერდება. ლაფაობს როგორც

ზაფხულში — სიცხეში, ისე ზამთარში, ხურაობის დროს კი თოვლსა და ყინვაშიც. ლაფზე მიჩვევა ისე იცის, როგორც საკვებურად და თუ უშუალოდ მას არ ვსდევნით და არ ვაფრთხობთ, ადამიანს უსალომოსთან სიახლოვეს არ ერიდება. თუ სალაფაო ფაქტორები უფილებს ადგილს არ ტოვებს. ეს თვისება ამ ცხოველში, მისი მიზიდვისა და მომრავლების დიდ საშუალებას გვაძლევს.

გარეული ღორი კოლტებად ბინადრობს. ცხოვრების ასეთი წესით იცავს თავსა და თავის მოდგმას. ჯოგურობა სახეობის გადარჩენისათვის ბუნებრივად გამომუშავებული ბიოლოგიური თვისება და საშუალებაა. ღორის კოლტში ზოგჯერ 40—60 სულამდეა გაერთიანებული. უფრო ხშირად გვხვდება პატარა 5—7 სულიანი და უფრო მცირე ოჯახები. ხშიერი ტახები კი ეუღლად დადიან და მხოლოდ გამრავლების დროს უერთდებიან კოლტს.

გარეული ღორი სიფრთხილის გამო, თითქმის ღამის ცხოველადაა გადაქცეული, მაგრამ, სადაც არ ეშინია (თუმცა საკვები ნაკლებია), მაგალითად, აფხაზეთში — გუმისთის ხეობებში, მთელი დღე დადის, საკვებს დაეძებს, იშვიათად ისვენებს. იგი საკვების დიდ მარაგს, დღელამეში საშუალოდ 10—15 კილოგრამს მოითხოვს. გარეულ ღორს საკვების მოპოვების დიდი უნარი აქვს; იკვებება შერეული საკვებით. დინგით ღრმად თხრის მიწას, ჰამს მცენარეთა ფესვებს, ტუბერებს, ფესურებს, ღეროებს, ფოთლებს, ჰიებს, ლოკოკინებს, მწერებს, თავგებს, გველებს, ბაყაყებს, გომბეშოებს და ცხოველთა ლეშს. განსაკუთრებით უყვარს მცენარეთა ნაყოფები: რკო, წაბლი, წიწიბო, პანტა, მავალო, ტყემალი, ზღმარტლი, შინდი, კუნელი და სხვა. ხარბად ძოვს ნედლ ბალახს. ამ თვისებით კარგად ეგუება სხვადასხვა ეკოლოგიურ პირობებს. გარეული ღორი მალე იზრდება, სქესობრივადაც ადრე მწიფდება, წლინახევრის ნეზვი უკვე აჩენს გოჭებს. სწრაფად მრავლდება, ცოცხლობს 24 წლამდე.

გარეული ღორის ხურაობა ნოემბერში იწყება. ამ დროს ყველაზე ძლიერი ტახი მის ახლომახლო მობინადრე ნეზვებსა და მათთან მყოფ ბურვაკებს თავს ერთად მოუყრის, ვიწრო ხეობის ხშირ ბუჩქნარიან, მიუდგომელ ადგილებში შერეკავს და რამდენიმე დღე გამოსვლის საშუალებას არ აძლევს. ხშირია შემთხვევა როცა ტახი, მის ადგილსამყოფელში მოხვედრილ შინაურ ღორებსაც „დაატყვევებს“ და

დიდხანს აღარ უშვებს. ამიტომაც, ზოგჯერ ტყეში დაკარგულ შინაურ ღორებს, რომ ამაოდ ეძებენ ხოლმე. ხურაობის დროს გარეული ღორების ახალ ნაკვალევს იშვიათად ვხვდებით. ისინი ბევრს აღარ დადიან. კოლტის შორიახლო მხოლოდ ტახისაგან გამოდგებიან ერთი კერატები დახეტიალობენ. მათ ნაკვალევს თუ შევხვდებით, მაშინვე ვიწყობით, აუცილებლად მივაგნებთ ტახისაგან დატყვევებულ ღორებს. გარეული ღორის ხურაობა იანვრამდე გრძელდება. მაკეობის ხანგრძლივობა 130—140 დღეს აღწევს. გოჭები (3—7) მარტიდან მაისამდე იზადებიან. ამ პერიოდში ერთმანეთთან ახლო მყოფი გოჭიანი დედა ღორები ხშირად ერთიანდებიან და მტრებისაგან უფრო საიმედოდ იცავენ თავიანთ შთამომავლობას. „მტერ-მოყვარეს“ კარგად სცნობენ. კეთილი განზრახვით მისულ ცხოველებს სრულიადაც არ ერჩიან. მტაცებელს კი მაშინვე ბრძოლას უცხადებენ. მათ ზოგჯერ ტახებიც ენმარებიან. ამ დროს გოჭიანი დედა ღორი უფრო გამბედავია, არ ერიდება და სწრაფად ესხმის თავს მომხდურს: მგელს, მონადირე ძაღლს, ადამიანს, ვინც კი გოჭებს საფრთხეს შეუქმნის, ადვილად ვერ გადაურჩება. ამიტომ მისი გოჭის დაქერა საკმაოდ სახიფათოა. ამაში ჩვენთვის დავრწმუნდით:

ივრის ქალაში, ყორულის სამონადირეო მეურნეობაში სავლესამეცნიერო გამოკვლევების ჩატარებისას ტყიდან გარეული ღორებისა და მათი გოჭების ჰყვილი შემოგვესმა. ეტყობოდა, საკმაოდ დიდი კოლტი იყო და ერთმანეთს ებრძოდნენ. ასე იცოდა მათ ნომბერ-დეკემბერში ხურაობის დროსაც, როცა თავს ერთად იყრიან და ტახები ერთმანეთს ებრძვიან. ამ სანახაობით დავინტერესდით, და იმ მიმართულებით წავედით, საიდანაც ჰყვილი და ღრუტუნი მოისმოდა. ჩვენი ძაღლი დაწინაურდა და ტყეში შეგვასწრო, მაგრამ იქიდან მალე კუდამოძუებული გამოვარდა. უკან ჯაგარაშლილი ვეებერთელა შავი ღორი მოსდევდა. ჩვენს დანახვაზე ღორი შეკრთა, შეჩერდა, უკან გაბრუნდა და აუჩქარებლად შევიდა ტყეში. ძაღლმა კი უჩვენოდ ტყეში შესვლა ვეღარ გაბედა.

ეკალ-ლიჭიანი მუხნარი ტყე გავიარეთ და საინტერესო სანახაობას წავაწყდით: მოყვითალო, ჩამოცვენილ ფოთლებში ფერით შეხამებული 15—20-მდე პატარა, ჭრელი, ზოლიანი გოჭი დაფაჩუნობდა, რომლებიც ჩვენ დანახვაზე ერთმანეთში აირივნენ და აქეთ-იქით გაიფანტნენ.

გოჭების ხმაურზე ჯერ სამი დედა ღორი გამოვარდა გოჭებიდან და აჯაგრულნი გამოემართნენ. სულ მალე ჩვენს ირგვლივ ოცამდე ტახმა და ნეზემა მოიყარა თავი, ისინი დედა ღორებს ექობაგებოდნენ, გარშემო გვიტრიალებდნენ, ეშვებს ილესავდნენ და ხმაურს უწყობდნენ. სდიოდათ.

ბიზნიუსი

ჩვენ ცოტა არ იყოს შეეფიქრიანდით, წინ წასვლა ვეღარ გავბედეთ. ორნი ვიყავით, თანაც უმიზეზოდ თავდასხმა ღორებმა ვეღარ გაგვიბედეს. ყვირილი ავტეხეთ და ისინი ტყეში მიიმალნენ, გოჭები კი იქვე დარჩნენ. უფრო კარგად რომ გვეთვალთვალა, შორიახლო, ნუხის ძირას ჩავსხედით. მე შავი ლაბადა თავზე გადავიფარე, ფოთლებში ჩავიმაღლე და ფოტოსურათების გადაღება დავიწყე. უცბად ერთმა პატარა გოჭმა ჩემთან მოირბინა და ლაბადის ქვეშ შემომიძვრა, ალბთ თავშესაფარს ეძებდა. მას მეორე გოჭიც მოჰყვა. ორივენი დავიჭირე, მაგრამ ხელის ხლება იუცხოვეს და ჰყვივილი ატეხეს. ხიფათი გვიახლოვდებოდა, ლაბადა მოვიძრე და გოჭები შიგ გავახვიე. მათ ჰყვივილზე დედა ღორები გამოცვივდნენ, გაშმაგებულებმა ისევ შემოგვიტოვეს, გაქცევა ვცადეთ, მაგრამ ვერ გავასწარიტ, ღორები მალე დავგეწვივინენ. რაღას ვიზამდით, მჰყვივანი გოჭები ზედ მივაყარეთ. ამან ისინი ცოტა შეაჩერა, ჩვენ კი დრო ვიხელთეთ და რაც შეგვიძლო მოგვუტრცხლეთ.

გარეული ღორი უმიზეზოდ ადამიანს თავს არ ესხმის. იგი ძალიან ფრთხილი და მორიდებული ცხოველია. ყნოსვითა და სმენით ნახევარ კილომეტრის მანძილიდან იგებს ადამიანის სუნს, გარბის ან გაინახება და სანამ ზედ არ წავადგებით, არ აღგება. დაფეთებული კი აღარაფერს ერიდება. ამ შემთხვევაში ტახი უფრო საშიშია, ბუჩქებში მწოლი მაშინვე არ აღგება. „თეგრიდან“ აღვილად არ გამოდის, ახლოს მისულ მონადირე ძალღებს არ ებუება და ხშირად ერევა კიდევ უკიდურეს შემთხვევაში უცბად წამოვარდება და წინასწარ ამოჩჩეულ ბილიკზე გარბის, ამ დროს აღარ ერიდება შემხვედრს, არც ძალსა და არც ადამიანს, ელვის სისწრაფით დაეძგერება, გადათელავს და ეშვის ერთი დარტყმით ასახიჩრებს, ან კლავს მოწინააღმდეგეს.

ამიტომ გარეულ ღორზე მონადირეს დიდი გამოცდილება და სიფრთხილე მართებს. გამოუცდელ მონადირეებზე, თავისებური იუმორით მოგვიტხრობს სახალხო მთქმელი ლევან იანვარაშვილი თავის ერთ ლექსში „წამოვლენ სანადიროდა“:

შირაქში ბალიური
კამანდრობს ღორის როტასა,
ნაუბარს არ უგონებენ,
დაუთამამდნენ ცოტასა.

წამოვლენ სანადიროთა ხალხი სულ ფერად-ფერადი:
ხევსური, გუდამაყრელი, თუში წინ უდგას ბელადი.
გიგია გულ-ღვიძლს ნატრულობს, თუში ესტატე თირკმელსა,
ერთ ბურჯავს როგორ ვერ მავკლავთ, როგორ ვერ ვიზამთ იმდენსა,
იქ დადგა აფციური, სადაც მაღალი გორია,
წინაე შაკელულ ქქონიყო, ღორისთვის სადაც შორია,
„ცოცხალს არ გავეყარები, მკვდარიც მაშინებს ღორია!“
აღსიღებში ჩავიდნენ, გამოუვარდა კერატი...
ვებტანგისაკე წავიდა, წინ დახვდა ბალიური.
იფიქრა, ცოცხალს დავიჭერ, სახლში წავიყვან, მუღი,
მაგრამ ბარკალში ეძგერა ტახი კბილამოკაული.
„ნეტა რა მქონდა ღმერთთანა ასეთი დანაშაული?
თუ ეხლა ამას გადავჩიო, ღორს ახლოს აღარ გაუვლი!

ეს ამბავი შირაქში საზამთრო საძოვრებზე პირველად ჩასულ მთიელ მწყემსებს შეემთხვა, რომლებმაც გარეულ ღორზე ნადირობა მოიწადინეს. ერთ-ერთ მონადირეს, რომელიც კლდე-ბუჩქნარიან თავ-შესაფარში შესულ ტახს პირდაპირ გასაქცევ ბილიკში ჩაუდგა, უცბად გამოვარდნილი ღორი ისე სწრაფად დაეტაკა, რომ შემობრუნებაც კი ვერ მოასწრო. ბარძაყი და მუცელი გაუფატრა, ბუჩქებზე შეაგდო და გზა გაავრძელა. ნაწლავებგადმოყრილ მონადირეს რომ ჰკითხეს, როგორ მოხდაო, უპასუხა: „არაფერი მახსოვს, გონზე რომ მოვედი, ღვიის ერთ ბუჩქზე მე ვიყავი ჩამოკიდებული, მეორეზე ჩემი თოფიო“. ასეთი დღე დააწია თურმე, არხოტში ჯიხვებზე ნადირობაში ნაწრთობ ვებტანგ ბალიურს ერთმა ტახმა და თვითონ კი უვნებლად გადარჩა.

მსგავსი შემთხვევა მოხდა აფხაზეთშიც: გასულ წლებში დიდთოვლობისას, ორი სოხუმელი მონადირე: როინ ქარდავა და დათიკო ბე-

რულავა დასავლეთ გუმისთის ხეობაში — მადენკას ლელის ტყეში გარეული ტახის ნაკვალევს გაჰყვნენ. დევნისას მეორე უფრო დიდი ტახის კვალი შეხვდათ. მონადირეებს სიხარბემ წასძლია, ორივეს მოკვლა მოინდომეს, მოილაპარაკეს: ერთი — ერთი ღორის ნაკვალევს გაჰყვა, მეორე — მეორისას. — რა თქმა უნდა, იმედივეს რომ უფრო ღელში ჩაფლულ ცხოველებს მალე დაეწეოდნენ და ადვილად მოინადირებდნენ. ასეც მოხდა, ცოტა რომ გაიარეს, ნახეს ერთ ტახს ღრმა თოვლში სიარული გასჭირვებოდა და თავის ნაკვალევს უკან გამოპყლოდა. ჭარდავასაც ეს უნდოდა, გაჭირვებაში ჩავარდნილ ცხოველს. დახმარების მაგივრად ტყვია შეაგება. მაგრამ ტახს მკერდის ფარმა უშველა. მონადირემ მეორედ გასროლა ვეღარ მოასწრო. ტახი ელვის სისწრაფით ეძგერა, ეშვზე წამოიგო და გათელა მონადირე. თვითონ კი გზა გააგრძელა. ეს მკერდნატყვიარი ტახი გუმისთის ხეობაში ახლაც დადის.

გარეული ღორი ერთ-ერთი ძვირფასი სამონადირეო-სამეურნეო მნიშვნელობის ცხოველია. გარდა იმისა, რომ სპორტული სანადიროა, იძლევა უმაღლესი ხარისხის, რბილ და ცხიმიან ხორცს, ქონს, ასევე ტყავს. ეშვებისა და ჩლიქებისაგან ამზადებენ ძვირფას სამკაულებს, რაც მთავარია, გარეული ღორი საქართველოს სამონადირეო სავარგულების სრულყოფილად, შედეგიანად ათვისებისა და მეცხოველეობის პროდუქციის გაზრდის დიდ პერსპექტივას გვაძლევს. იგი ადამიანის ხელის შეწყობით უფრო კარგად და სწრაფად მრავლდება. ადვილად გვარობს და ეგუება ადამიანისაგან შეცვლილ ლანდშაფტებს. საბინადროდ დიდ ფართობს არ მოითხოვს, საჭიროებს მხოლოდ საკვებით უზრუნველყოფას. ადვილად შინაურდება, კარგად იტანს ტყვეობას, ვოლიერში ჩვეულებრივ მრავლდება და ზრდის შთამომავლობას.

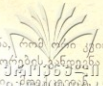
ამიერკავკასიური გარეული ღორი უშუალო წინაპარია შინაური კახური ღორისა. აქედან შეიძლება კიდევაც გამოვიყვანოთ საქართველოს სხვადასხვა ადგილმდებარეობის შესაფერისი „სამონადირეო ღორის“ ახალი ჯიშები, რომლებიც ადამიანის ხელის შეწყობით უფრო უკეთესად მომრავლდებიან მთისა და ქალის გამოუყენებელ სამონადირეო სავარგულებში. ნაწილობრივ მაინც დაკმაყოფილდება მონადირეთა მზარდი მოთხოვნილება და გაიზრდება ხორცის მარაგი.

გარეულ ღორზე ძირითადად თოფით ნადირობენ, მაგრამ სხვადასხვა ხერხით: დღისით — კვალზე გაყოლით, მდედური ძაღლების გამოყენებით, მორეკვით; ღამით — სპეციალურად მოწყობილი მოყენებით საკვებზე და სალაფაოებთან გამოსვლის ადგილებში ჩასაფრებით. არსებობს ნადირობის სხვა ხერხებიც, რასაც ხშირად ბრაკონიერები იყენებენ: გარეული ღორის სავალ ბილიკებზე უვებენ თოფებს, (რაც ადამიანისთვისაც საშიშია, ამიტომაც ეს ხერხი სასტიკადაა აკრძალული), უდგამენ ხაფანგებს, უწყობენ საჭერ ყულფებს. მაგრამ ეს ხერხები ნაკლებ შედეგიანია, რადგან ხაფანგიდან ღორი ადვილად აძრობს ფეხს და ხაფანგში მხოლოდ ჩლიქები რჩება. ყულფს კი ადვილად წყვეტს, თუ მარტო კისერი გაყო, — იხრჩობა. სალაფაოებთან მისასვლელ ბილიკებზე უთხრიან და უნიღბავენ ჩასაფარდნ ორმოებს, მასობრივად დაჭერისათვის კი საკვებურებზე მიაჩვენვენ და სპეციალურად შემოღობილ სასხლეტ-საჭერებში შეიტყუებენ.

გარეული ღორის ბუნებრივი მტრებია: მგელი, ფოცხვერი, ჭიჭი და დათვი. ისინი დიდ ეგზემპლარებს იშვიათად ესხმიან თავს. ბურაკებსა და გოჭებს კი დიდ ზიანს აყენებენ. უდედოდ დარჩენილ უსუსურ გოჭებს ემტერება: ტურა, მელა, კვერნა, ტყისა და ლელიანის კატა. იგი ხშირად ავადდება ჭირითა და თურქულითაც. უფრო მეტად კი შინაგანი და გარეგანი პარაზიტებით. ყველა ეს ფაქტორები მის რიცხობრივობაზე უარყოფით გავლენას ახდენს, მაგრამ ძირითადი მიზეზი მაინც ღრმა თოვლის საფარი და ბრაკონიერობაა. ადამიანი მას ყოველთვის სდევდა და უმოწყალოდ ანადგურებდა. მაგრამ ღორმა, ამტანობისა და სიძლიერის გამო, თავისი არსებობა დღევანდლამდე შეინარჩუნა და, ადამიანისაგან თავდაცვისათვის ბრძოლაში მას თავისებური ხერხები და სიფრთხილე გამოუმუშავდა.

აი, რას გვიამბობს თუში მონადირე, ამჟამად დამსახურებული მასწავლებელი შოთა ბაკურიძე გარეულ ღორზე ნადირობის ერთი შემთხვევის შესახებ; „1945 წლის შემოდგომაზე ქვემო ალვანის კოლმეურნეობის გამგეობამ შირაქის საზამთრო საძოვრებზე გავგვზავნა, რომ საშემოდგომო ხენა-თესვა დაგვეწყო. ჩასვლისთანავე ბინების დარაჯისაგან გავიგეთ, რომ სიმწიფეში შესულ სიმინდს გარეული ღორები შესჩვეოდნენ და ათი ჰექტარი მთლიანად გაუნადგურებინათ. მე ნადირის ასეთმა სიმრავლემ ძალიან გამახარა, რადგან ნადირობით თავი-

დანვე გატაცებული ვიყავი. დარაჯმა ისიც დასძინა, რომ ორი კვირაა, რაც ყანას ღამითაც ვდარაჯობ, მაგრამ გარეული ღორებმა განდევნა ვერ მოვახერხებო. როცა თავში ვარ, ისინი ბოლოში მოგვიკეციან და მოვახერხებო. უთოფო კაცისა მათ არ ვემიზიანთ, ძალიან გამითამამდნენო. იმ დღეს ძაღლიც თან წავიყვანე. ერთი გოჭი დაიპირა, მაგრამ ჭყვიელზე დედა ღორები მოცვიდნენ და გააშევიბინესო, ძაღლი ახლა მეორე ბურვას ეცა, მეც მივეშველე და, როგორც იყო დავიმორჩილეთო. ფარეხში შეგვიძღვა და ჭაჭვით დაბმული გარეული ღორის პატარა ბურვაკი გვაჩვენა.

შირაქის შესახებ ჩვენი მწყემსებისაგან ბევრი რამ მქონდა ვაგონილი, ისინი გვიამბობდნენ „არეულებსა“ და „ღვივრიანებზე“, (სადაც მართლა ერთმანეთშია არეული ხრამი, კლდე, ტყე, ბუჩქი და სხვ.) იქურ ნადირსა და ნადირობაზე. მე ეს ადგილები თვალთ მაშინ პირველად ვიხილე. ნანახმა მათ სიმართლეში უფრო დამარწმუნა.

მეორე დღეს, ირიყრაყა თუ არა, თოფი ავიღე, თან ამხანაგები წავიყვანე და გამთენიისას უკვე ღორებისაგან განადგურებულ ფართობში ვიყავით. ნამდვილი სანადირო ამინდი იდგა: წვიმისაგან თიხნარი ადგილები მოლიპულიყო და ღორების კვალი კარგად ეტყობოდა. კოლტის ნაკვალევს, როგორც თოვლზე, ისე გავყევით. დაახლოებით ხუთი-ექვსი კილომეტრი რომ გავიარეთ, ნაკვალევმა მარჯვნივ გადაუხვია, გაუვალ კლდიან ადგილებში შევიდა და მართლაც „აღუ-საღებმა“ და „არეულებში“ მიგვიყვანა. უზარმაზარი კლდეებისა და ხრამების სიღრმე ზოგან 100—150 მეტრს აღწევდა. აქ შესულ ნადირს გამოსასვლელად მხოლოდ ერთი ბილიკილა რჩებოდა. ღორების კვალი ერთი უზარმაზარი ხრამის პირას ღვივრიან ბუჩქნარში იკარგებოდა.

ამ ადგილს გარს შემოვუარეთ და კვალი აღარსად გამოდიოდა, დავრწმუნდით, რომ ღორები ამ ბუჩქნარში იყვნენ განაბულნი და ჩვენი ფეხის ხმას უგდებდნენ ყურს. ბუჩქნარში შესულმა ღორმა ასე იცის, კურღლევივით გაინაბება. ყურს უგდებს ხმაურს და საწინააღმდეგო მხარეს გაიპარება ხოლმე, თუ ამის საშუალება აქვს. მივუახლოვდით თუ არა, ღორები სწრაფად წამოცვიდნენ და სერს მი-აშურეს. ზედ ფხა სერზე რომ გაჩნდნენ, წინ მიმაგელს ევსროლე: წუ-თით თოფის კვამლი ამეფარა და ვერაფერი დავინახე. ახლოს რომ

მიედი, ვნახე. კვალი უკან აღარ ბრუნდებოდა და ერთ მკვლელ კლდის
თავეზე წყდებოდა. ხევში ჩავიხედე და ხრამი დაბოცილი ღორებით
იყო სავსე.

წინ მიმავალ ღორს, რომ ტყვია მოხვედრია ~~და~~ დაჩე-
ხილა, დანარჩენებს გადასასვლელი ბილიკი ჰგონებდა. ~~და~~ და-
პყოლიან, იმ კოლტიდან ერთი ღორიც ველარ გადაარჩა. ასეთია ნადი-
რის ბედი: ზოგჯერ ბუნებრივად გამომუშავებული თავდაცვის ჯოგუ-
რი ხერხიც კი დამლუპველია მისთვის. ამგვარად მოინადირა ახალბე-
და მონადირემ ერთი სროლით ოცი ღორი. ასე დაუზოგავად იქლიტე-
ბოდა ეს უძვირფასესი ცხოველი და ეს სასახლო საქმედ იყო მიჩნე-
ული. ამიტომ არის, რომ ნამდვილი გარეული ღორის რიცხოვნობა
არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელ კავკასიაში უკიდურესად
შემცირდა. ომის წინა წლებში თუ ყოველწლიურად 8000-მდე გარე-
ულ ღორს მოიპოვებდნენ, ახლა სალიცენზიო ნადირობით 1000 ცალ-
საც ველარ კლავენ. ეს ძვირფასი სარეწაო ცხოველი როგორც იტყვი-
ან თვალსა და ხელს შუა გვიჭრება. ამ ძვირფას გენოფონდს უკვე
აღამიანის ყურადღება და ხელისშეწყობა სჭირდება. უნდა გვახსოვ-
დეს, რომ, თუ ნამდვილი — წმინდა სისხლის გარეული ღორი არ გვე-
ყოლება, ჩვენ მთაგორიან ტყის სამონადირეო სავარგულს, რომელსაც
ორ მილიონამდე ჰექტარი უკავია, სრულყოფილად ველარ ავითვი-
სებთ და დიდად ვიზარალებთ. ამჟამად ამ ფართობზე ამიერკავკასიუ-
რი გარეული ღორი ყველგან არ მოიპოვება, იგი არათანაბრადაა გა-
ნაწილებული. დასახლების საშუალო სიმჭიდროვე ყოველ 1000 ჰექ-
ტარზე 1—2 სულამდე მოდის, საერთო რაოდენობა კი 2000 სულს არ
აღემატება. ამიტომ საჭიროა მისი წითელ წიგნში შეტანა და დაცვა-
მომრავლებაზე ზრუნვა.

ბუნებრივი შესაძლებლობა გვეკარნახობს, რომ საქართველოს
სხვადასხვა კატეგორიის სამონადირეო სავარგულში გარეული ღორის
დასახლების საშუალო სიმჭიდროვე ყოველ 1000 ჰექტარზე შეიძლე-
ბა 15—20 სულამდე გაიზარდოს, საერთო რაოდენობა კი 20 ათას სუ-
ლამდე, მაშინ შესაძლებლობა გვექნება, ყოველ წელს გეგმიურად
6—7 ათასამდე გარეული ღორი მოვიპოვოთ და სახელმწიფოს 350
ტონამდე ხორცი ჩავაბაროთ.

გარეული ღორის დასახლების სიმჭიდროვე როცა 1000 ჰექტარ-

ზე 30 სულს გადააჭარბებს და სავარგულში განსახლებების სიმრავლეა ალარაა, გამოხშირვა (ნადირობა ან დაჭერა და სხვა ადგილებში გადაყვანა) აუცილებელია. წინააღმდეგ შემთხვევაში ბუნება თვითონ ახდენს გამოხშირვას, ხშირად ავადმყოფობა უჩნდება მტკვრის წიშვითა და ინდივიდთა რაოდენობა მინიმუმამდე მცირდება. ამის მაგალითები მრავალი გვაქვს: 1914 წელს მტკვრის ქალაში (ყარაიაშში), როცა ვარეული ღორის რიცხოვნობამ მაქსიმუმს მიაღწია, კირისაგან მთლად განადგურდა. ასევე დიდი ზარალი მოუვიდა აქ მობინადრე ღორს 1978 წელსაც. 1956—1957 წლებში აფხაზეთში — აღმოსავლეთ გუმისთის ნაკრძალში ვარეული ღორი კირმა მინიმუმამდე შეამცირა. აღსანიშნავია, რომ ღორის დაავადება ამ ადგილებში, პირველად გარედან შეყვანილი შინაური ღორებიდან გავრცელდა. ეს საქმე ვეტერინარულ ზედამხედველობას მოითხოვს, რაც ჩვენი რესპუბლიკის ნაკრძალებსა და სამონადირეო მეურნეობებში სამწუხაროდ ჯერჯერობით არ ხდება.

ჭურციკი

მოვიდა ჯოჯი ნადირთა ანგარიშ-მიუწვდომელი: ირეში, თხა და კანჭარი, ქურციკი შალა მბტომელი.

შ. რუსთაველი

ჭურციკი, ანუ ჯეირანი ღრურქიანების ოჯახს ეკუთვნის, ცნობილია სამი ქვესახეობის ქურციკი, აქედან საბჭოთა კავშირის — საქართველოს ფარგლებში მოიპოვება, ერთი ქვესახეობა — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური ქურციკი. რომელიც სხვებთან შედარებით პატარა, პროპორციული, ლამაზი ტანითა და მკვირცხლი მოძრაობით გამოირჩევა.

ჭურციკის სხეულის სიგრძე 90—115 სმ-ს აღწევს, მინდაში სიმალლე კი — 67 სმ-ს არ აღემატება. კუდის სიგრძე 17—20 სმ-ია, ბეწვიანად — 25 სმ. ყურის სიგრძე — 16,5 სმ; ცოცხალი წონა 24—30 კგ. რქები მხოლოდ მამალს ამოსდის 27—40 სმ სიგრძისა, შავი და ტალღისებრ რგოლებიანი. იშვიათად, პატარა, 3—5 სმ-მდე სიგრძის რქები დედალსაც აქვს. დედალი საერთოდ ნაკლები ზომა-წონისაა,

ვიდრე მამალი. სხეულის შეფერილობა ორივე სქესის ქურციკისა რუ-
ზი, ჩალა-ბალახის ფერია. ზაფხულში უფრო ეღალი მუყავესფეროა, მუ-
ცელზე კი მოთეთრო ნათელი ფერი დაჰყვება. ბარძაყებზე და
ბარძაყებზედაც გადადის. ცხვირის წვერზე, ლოყებზე და წაბობებს ხე-
მთ თეთრი არშია გასდევს, ხნიერებს კი შუბლი მთლად უთეთრდებ-
ათ. შეფერადება დამოკიდებულია ადგილსამყოფელზე და ბეწვის
ცვლაზე, რაც მარტიდან მაისის ბოლომდე შეიმჩნევა. ზაფხულის ბეწ-
ვის საფარველი უთივთიკო, თხელი, 1—1,5 სმ-მდე სიგრძისაა. ზამთ-
რის დამდევისათვის (ოქტომბერ-ნოემბერში) კი თითქოს გახუნებულ
შეფერილობას იძენს, თივთიკაც ეზრდება და ბეწვის სიგრძე 3—5
სმ-ს აღწევს. ჩლიქები შავი, 5—6 სმ სიგრძისა და 3—4 სმ სივანის,
გულის მოყვანილობისა აქვს.

ქურციკი გავრცელებულია: ერაყში, ირანში, ავღანეთში, სამხ-
რეთ მონღოლეთში, დასავლეთ ჩინეთში, ტიბეტის ჩრდილო ნაწილ-
ში, გობში, ალაშანში, ორდოსში, საბჭოთა კავშირის ფარგლებში —
სამხრეთ ყაზახეთში, უზბეკეთში, თურქმენეთში, აზერბაიჯანსა და სა-
ქართველოში.

საქართველოში ქურციკი 1930—1940 წლამდე მრავლად ბინად-
რობდა შირაქის ველზე. მისი 100—200-სულიანი არევები ძოვდა კო-
წახურის მთაზე, უდაბნოში, ჯანდარის ტბის მიდამოებში, უფრო აღ-
რე კი თბილისისა და სამგორის საზღვრებშიც შემოდის. 1950—
1958 წლებისათვის კი ერთეულებიღა შემორჩა, მხოლოდ შირაქში —
სამუხის მიდამოებში, ვაშლოვნის ნაკრძალის საზღვარზე. ამჟამად ამ
ადგილებში 5—6 სულიღა გვხვდება, ისიც იშვიათად. აზერბაიჯანის
ტერიტორიიდან შემოდის ზაფხულობით, როცა ზამთრის საძოვრები
შინაური პირუტყვისაგან განთავისუფლდება. შემოდგომაზე კი, როცა
საქონელი და ცხვარი ბრუნდება, ქურციკი ამ ადგილებს ისევ
ტოვებს.

ქურციკის ტიპურ ადგილსამყოფელს ჩვენთან ნახევრადუდაბ-
ნოს ტიპის მშრალი, ბუჩქ-ბალახიანი ველები წარმოადგენს. თავისი
წარმოშობითაც იგი მშრალი ველების, ზეგნებისა და უდაბნოების
ტიპობრივი ცხოველია. თუმცა ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ
მონღოლეთსა და ყაზახეთში ზაფხულში, ზოგიერთ ადგილებში, სა-
დაც ნაკლებად დაქანებული ფერდობებია, ქურციკი ზ. დ-იდან 3000 მ

მალა აღის, მაგრამ იქ დიდხანს არ ჩერდება. იქაც უპირატესობას ანიჭებს მლაშობ უდაბნოებსა და ბუჩქ-ბალახიან, აბზინდიან, უროიან-ნახევრადუდაბნოს მცენარეულობით დაფარულ აქვს მცენარეულ ნათელ ტყეებში კი მხოლოდ ზამთარში გადმობრუნების ჩვენთან ვაშლოვანის ნაკრძალსა და მის მოსაზღვრე ადგილებში.

ქურციკს საკვების მოპოვებასთან დაკავშირებით უმნიშვნელო ადგილგადანაცვლება უხდება ზაფხულსა და ზამთარში. ივლის-აგვისტოში, როცა ბალახი გახმება, არვეები თავს იყრიან წყლიან ღვლებში და მახლობელ ადგილებში, სადაც ბალახს სიმწვანე აქვს შერჩენილი. ზამთარში, თოვლში ისეთ ადგილებში მიდის, სადაც თოვლი ქარცხანს გადამხდელია და ბალახი მოჩანს, ან ნეკერი და მარამწვანე მცენარეთა ფოთლებია.

ქურციკის ადგილსამყოფელში წყალი საერთოდ ნაკლებადაა. ეს ცხოველი ზაფხულში ამიტომ ეტანება ნედლ, წვნიან მცენარეებს და ამით ნაწილობრივ იკმაყოფილებს წყლის მოთხოვნილებას. წყლის ნაკლებობას უფრო გაზაფხულსა და ზამთარში განიცდის, როცა ეს მცენარეები არაა. სხვა დროსაც წვნიანი მცენარეები მის ადგილსამყოფელში საერთოდ ნაკლებადაა, მაგრამ ქურციკი თავის საკმარს მაინც პოულობს. დღე-ღამეში 5—6 კგ-მდე საკვებს იღებს და 40—60-ზე მეტი სახეობის მცენარეს იყენებს საკვებად. გაზაფხულზე ძირითადად ეფემერული მცენარეებით: შერივლით, ვაციწვერით, უროთი, ქალამანით, ძალკბილით, ჭუჭუნით და სხვა მსგავსი მცენარეებით იკვებება, შემოდგომასა და ზამთარში კი — საქსაულის, სალსალაჯის, ყარღანის ფოთლებითა და ყლორტებით, ქამს მღიერებსაც.

ქურციკი დღის განმავლობაში 3—4 ლიტრ წყალს მოითხოვს. დიდი სიცხის დროს წყლის მოთხოვნილება და ხარჯვა უფრო იზრდება. მცენარეებიდან მიღებული წყალი მას ველარ ყოფნის და ამ დროს ახდენს შორეულ ადგილგადანაცვლებას. არვეები წყლისაკენ 3—4 დღეში ერთხელ მაინც მიდიან, გზადაგზა ძოვით მიჰყვებიან და ხშირად 15—20 კმ-ზე მეტ მანძილს გაივლიან. დღისით იშვიათად მოძრაობენ, უფრო დილა-სალამოსა და ღამით მიემართებიან. ქურციკი უპირატესობას აძლევს ღია ადგილებში გამდინარე მტენარ წყალს. ბუჩქნარით დაფარული დაგუბებული, დამყაყებული წყალსატევი მას არ

უყვარს. გაჭირვების დროს სვამს მლაშე-მწარე წყალსაც მის ადგილსამყოფელში უფრო ხშირად გვხვდება. წყალთან მისი სიკვრივეობის, დასაღვეად ერთი ამორჩეული ბილიკით, ცალკეც ან რამდენიმე ცალი ერთად მიდის. ამიტომ წყალზე მისასვლელად მისი წერილად, სწორად გადის და შორიდანაც კარგად შეიძლება აღვილვებს ადვილად აგნებენ ბრაკონიერები, მოწყურებულ ქურციკის არვის გზაში უსაფრღებია და სულ ადვილად ანადგურებენ.

ქურციკი დღის ცხოველია. ზამთარში მთელ დღეს საძოვარზე ატარებს, ღამით კი წევს და ისვენებს. ასევეა ზაფხულშიც, მაგრამ დიდი სიცხის დროს საძოვარად დღის რიყრაყზე გამოდის, ათი საათიდან კი ბუჩქების ან ბეჭობების ჩრდილში აფარებს თავს. დღის ბოლოს ძოვას 16—17 საათიდან იწყებს. ხშირად ერთ ამორჩეულ ადგილას ისვენებს და ერთი და იმავე საწოლართ სარგებლობს. ამიტომ, სადაც დიდი არე აფარებს თავს, ბაკივითაა და ნაკელის გროვებითაა სავსე.

ქურციკი თავშესაფარში, თუ საძოვარზე მყოფი, ყოველთვის ფრთხილობს. მას საუცხოო სმენა აქვს, ერთ კილომეტრზე შორს იგებს მტრის მიახლოებას, ასევე კარგად ხედავს შორს. ყნოსვა კი შედარებით ნაკლებადაა აქვს განვითარებული. თავს ძირითადად გაქცევით იცავს. თავშესაფრიდან წამოვარდნილი, დამფრთხალი ქურციკი თავაწეული და კულაწეული ელდასავით გარბის. ერთ-ორ კილომეტრს გაირბენს და გაჩერდება, კუდს ჩამოუშვებს, მიაყურადებს. საშიშროებას ამოწმებს და გზას ნელი ჯანჯალით აგრძელებს. სირბილის დროს ხშირად შარდავს, აკეთებს წრეს. მღვერისათვის იცის გზის არევაც. ქურციკის ჩვეულებრივი ნაბიჯი 50—60 სმ-ს არ აღემატება, ნელი სირბილის დროს ნაბიჯის სიგრძე 130 სმ-მდე იზრდება, ჩქარი სირბილის დროს კი 5—6 მეტრიან ნახტომებს აკეთებს და საათში 60—70-კმ-მდე სისწრაფეს ავითარებს.

ქურციკი ჭოგურად მობინადრეა. განსაკუთრებით დიდ ათეულ და ასეულსულიან ფარებს ქმნის შემოდგომისა და ზამთრის დამდეგს. აკადემიკოს ნ. კეცხოველს თავის წიგნში „მკერდში დაჭრილი ბუნება“ აღნიშნული აქვს ადრე ქურციკის ათასი და ხუთიათასსულიანი ფარების არსებობაც.

გაზაფხულსა და ზაფხულში ქურციკი უფრო მცირე, 4—6 სულიან არეებს ქმნის. არეებისა და ფარების რაოდენობა დამოკიდე-

ბულია აგრეთვე საძოვრებზე და ქურციკის დასახლებს სიმჭიდროვეზე. არვეები გაზაფხულზე, მარტ-აპრილში იშლებიან, როცა მათ დედლები ცალკე გამოიყოფიან. ამ დროს ახალგაზრდები, მამლები და ბერწად დარჩენილები ისევ ერთად არიან. გამოცემა და მამლები დედლები ცალ-ცალკე (2—3 სული ერთად), გვხვდება. მშობიარობის შემდეგ აგვისტო-სექტემბერში ეს პატარ-პატარა არვეები კვლავ ერთდებიან. მათთან ერთად არიან თიყნებიც.

ქურციკის კერწილობა ნოემბერ-დეკემბერში მიმდინარეობს. მის დაწყებაზე გავლენას ახდენს ამინდის მდგომარეობა. ხანგრძლივი, მშრალი, ცხელი ამინდის დროს კერწილობა ერთი-ორი კვირით გვიან იწყება. ამ დროს მამლებს სპეციალურ სეკრეციულ ჯირკვლებში, სპეციფიკური სუნის მქონე ნივთიერება გამოეყოფათ, რაც დედლებს აღაგზნებს. კერწილობის დაწყებისას მამლები ჩახლეჩილი ხმით ბლავიან და ერთმანეთთან ჩხუბობენ. ზოგჯერ ჩხუბი იმდენად თავგამეტებული და მძაფრია, რომ ძლიერი მამლები ხშირად სახიჩრდებიან და იღუპებიან. უძლიერესი ვაცი არვეში მალე თავის საუფროსო ადგილს იკავებს, ფლობს დედლების 3—5 სულიან დამოუკიდებელ არვეს და მათ სხვა მამლებისაგან ეცავს. ვაცები ამ დროს ძალიან ცოტას ჭამენ, დიდ ენერგიას ხარჯავენ, უძლურდებიან და ადვილად ხდებიან მტაცებლისა თუ სტიქიური უბედურების მსხვერპლნი. ესაა ქურციკის რიცხოვნობის შემცირების ერთ-ერთი ბუნებრივი მიზეზი.

როგორც დედალი, ისე მამალი, სქესობრივად მეორე წელს 18—19 თვის ასაკში მწიფდება, მაგრამ მამალი გამრავლებაში აქტიურ მონაწილეობას მხოლოდ მესამე წელს იღებს, როცა ზრდას ამთავრებს, ძალა და ღონე ემატება, მანამდე კი მეტოქეობის გაწევა არ შეუძლია და დედლებიც არ იკარებენ. მაკეობა ხუთთვენახევრამდე გრძელდება, თიყნები (1—2 ცალი) აპრილ-მაისში იბადებიან. თიყნიანობაზე უარყოფით გავლენას ახდენს: ცენტრალურ-აზიური, არახელსაყრელი უდაბნოს ცივი და მშრალი კლიმატი, რაც იწვევს ბერწიანობას, მშობიარობის გახანგრძლივებას და ნაყოფიერების შემცირებას. იგი ასევე უარყოფითად მოქმედებს ამ ცხოველის საკვებ მცენარეთა ვეგეტაციაზედაც.

მშობიარობის წინ მამე დედლები ცალ-ცალკე ან ორი-სამი ერთად დადიან და სამშობიაროდ ხელსაყრელ ღარტაფიან, არახშირბუჩ-

ქნარიან ქარისაგან მოფარებულ მყუდრო ადგილს ირჩევენ. სადაც შორიხლოს წყალიც არის (ღრმა ხევეებსა და ვიწრო ხშირბუჩქნარიან ხრამებში ყოფნა კი ქურციკს არ უყვარს. ალბათ იმიტომ, რომ ხედვის არე ნაკლებია და არემარე კარგად არ მოჩანს). ასეთ წინასწარ აღვნიშნავთ ინსტინქტთანაა დაკავშირებული). ასეთ წინასწარ აღვნიშნავთ ადგილს, სადაც საჭიროების დროს, სამზველად თითო-ოროლა დედა შედის; „სამშობიარო სახლსაც“ უწოდებენ. ახლად დაბადებული თიანი 40—60 სმ-მდე სიგრძისაა, 2—3 კგ-ს იწონის და არაპროპორციულია: აქვს მრგვალი ტანი, სუსტი კიდურები. წვრილი კისერი, კომბალივით თავი და დიდი ყურები. იგი დაბადებისთანავე ფეხზე დგება, ბარბაცით დადის და იქცევა. პირველხანებში მას დედა ბალახებსა და ხრამებში მალავს, სადაც მწოლარე კარგად ეხამება გარემოს და ძნელი შესამჩნევია, ამიტომ უმეტესად წევს. ძუძუს მოსაწოვებლად დედა თვითონ მიდის მასთან. პირველ დღეებში დღეში ორ-სამჯერ 50—100 გრამამდე აწოვებს, შემდეგ კი უფრო ხშირად — 300—400 გრამამდე. ხუთი-ექვსი დღის შემდეგ თიანი უკვე მოლონიერებულია და გამართულად დადის. საშიშროების დროს დამოუკიდებლად ცალკე გარბის და იმალება. მაგრამ შორ მანძილზე სირბილი მაინც არ შეუძლია. ამიტომ დედა როცა საძოვარზე ან წყალზე შორს მიდის, თან არ მიჰყავს. ორი კვირის თიანი კი დედასავით სწრაფად დარბის და დედას ყველგან თან დაჰყვება. ამ დროს ბალახის ძოვასაც იწყებს და სწრაფად იზრდება. საფრთხის დროს დედა შვილს ადვილად არ ტოვებს. თავგამოდებით იცავს პირშვოს, ჩლიქებითა და რქებით იგერიებს მტაცებელს.

ერთი თვის ასაკში თიანი 7—8 კგ-ს იწონის, მამალ თიანს 2—3 სმ-მდე სიგრძის რქები ამოსდის. ამ ასაკში დედა ძუძუს იშვიათად აწოვებს, ძირითადად მცენარეულით იკვებება. ორი-სამი თვისა კი 13—14 კგ-ს აღწევს. დედა მას საბოლოოდ ტოვებს და უკვე დამოუკიდებელ ცხოვრებას იწყებს. იგი ჯერ კიდევ გამოუცდელია, ობოლივით დაეხეტება, მტერ-მოყვარეს კარგად ვერ არჩევს. გამოცდილებას შემდეგ, ფარაში ყოფნისას, თანდათან იძენს. წლინახევრის ასაკში გარეგნულად ზრდასრულის სახე აქვს, 25 კგ-მდე იწონის, სხეულის სიგრძე კი ერთ მეტრს აღწევს, ტანით მშობლებს აღარ ჩამოუვარდება. მამლებს 20—30 სმ-მდე სიგრძის რქები მესამე წელს ეზრდება.

ბათ. ზრდასაც ამ ასაკში ამთავრებს. ბუნებრივ პირობებში ქურციკი 20 წლამდე ცოცხლობს, ტყვეობაში კი 5—6 წელს იშვიათად 9 წლამდე ძლებს.

როგორც აღვნიშნეთ, ქურციკი ძალიან ფრთხილი ცხოველია. მას მტერი გარდა გეპარდისა, ადვილად მხოლოდ თოვლში სიარული უჭირს, 25—30 სმ-მდე თოვლის საფარი და მღუპველად მოქმედებს და მტაცებელიც ადვილად იჭერს. მის შეპყრობას მგლის ჯოგი ღობური ნადირობით უფრო ადვილად ასერხებს, განსაკუთრებით დიდთოვლობის დროს, როცა თოვლის საფარი გამაგრებულია, ნიადაგი მოყინულია და ქურციკს ფეხი უსხლტება. მგელი კი ამ დროს თავისუფლად მოძრაობს. პატარებს თავს ესხმის და იმორჩილებს გარეული კატა, ტურა, მელა, არწივი. მაკე დედებს, დაუძღურებულებს და ახალ დაბადებულ თიკნებს ანადგურებს ფრცხვერი, მოხეტიალე და მეცხვარის ძაღლები. ქურციკის ყველაზე დიდი მტერი მაინც თანამედროვე მანქანებითა და სანადირო იარაღით აღჭურვილი ადამიანია. ქურციკზე ნადირობენ თოფით, იჭერენ ხაფანგებით, ყულფებით, არწივისა და მწევარი ძაღლების საშუალებით. უსაფრდებიან წყალთან, სამარილესთან და სამშობიარო ადგილებთან. შირაქის ველზე 1940—1945 წლებში რამდენჯერმე ვიყავი იმის მოწმე, ქურციკზე თვითმფრინავებით რომ ნადირობდნენ ბობოლა ბრაკონიერები. ამ წლების შემდეგ შირაქში ხშირად ნადირობდნენ ლამითაც. მანქანის სინათლის გამოყენებით, და ხშირად იმდენად თავდავიწყებით, რომ ამას დიდი უბედურება მოსდევდა. ელდარში ერთმა ასეთი უბედურების მომსწრე მონადირემ გვიამბო: „ერთხელ, ტარიბანის ველზე, ლამით საბარგო მანქანით ქურციკზე და კურდღელზე ვნადირობდით. ერთ საათში ექვსი ქურციკი და ათამდე კურდღელი მოგვალით და მანქანაზე დავყარეთ. „ამდენი ნადირის ხოცვა ბოროტებაა, ამ საცოდაობას ნადირთა მეფე არ გვაპატიებს“ — ხუმრობით გვეუბნებოდა მძლოლი და თან ბნელ ადგილებს მანქანის სინათლეს უმარჯვენდა. ავშნიანიდან ქურციკის თიკანი წამოგვიხტა. წყვილ-წყვილად ყველამ ვესროლეთ, თიკანი მოცელილივით დაეცა, მაგრამ მანქანა არ შეჩერდა, სულა გააგრძელა და გონს მხოლოდ მაშინლა მოვედით, როცა ხრამში გადაიჩეხა. ჩვენდა საბედნიეროდ ხრამი ღრმა არ აღმოჩნდა და გადავრჩით, მაგრამ მძლოლი მანქანაში აღარ აღმოჩნ-

ნდა — იგი ქურციკის თიკანთან ვიპოვეთ თავგახეთქილი. თურმე, როცა მანქანის სინათლეს უმარჯვებდა გაქცეულ ნადირს, მანქანის კარი გახსნა, რომ უფრო კარგად დაენახა; თავი გარეთ დასწყო და მანქანის ადგილამაც მოინდომა. უკან, მანქანის ძარაზე მდგარი მანქანის მძღველს არტში შესულმა მონადირეებმა ეს ვერ შენიშნეს და ქურციკისათვის ჩასროლი ტყვიით მძლოლი თავში დაჭრეს და მანქანიდან გადმოვარდა. უმძლოლო მანქანამ ას მეტრზე მეტი ისე იგორა, რომ ვერაფერს მიეხვდით. იმ უკუხეთ ღამეს ასე უბედურად დამთავრდა ჩვენი ნადირობა, ვჩქარობდით, ვხარობდით — რაც შეიძლებოდა ბევრი ნადირის მოკვლას ვცდილობდით და იმის ბრალიც იყო“ — დასკვნა მან.

გარდა დასახელებული მიზეზებისა, ქურციკის რიცხოვნობაზე უარყოფით გავლენას ახდენს სხვადასხვა სახის დაავადებანი. იგი 18-მდე სახის ისეთი პარაზიტული ქიებით ავადდება, რომლებიც შინაურ პირუტყვშიც გვხვდება. მასზე პარაზიტობს აგრეთვე სისხლისმწოველა მწერები — ტყიბები, რომლებიც მის ადგილსამყოფელში მრავლად არიან.

ქურციკის რიცხოვნობაზე განსაკუთრებით უარყოფითად მოქმედებს დიდთოვლიანი მკაცრი, ყინვიანი გახანგრძლივებული ზამთარი, რაც მის ადგილსამყოფელში იშვიათად იცის. როცა საძოვრები თოვლით იფარება, ქურციკი თოვლის თხრასა და საკმარისი საკვების მოპოვებას ვერ ახერხებს, შიმშილს კი ვერ იტანს, მალე უძღურდება და იღუპება. ბუნებრივი კონკურენტი, საიგაკისა და ძერების გარდა, არა ჰყავს, მაგრამ ამ ბოლო დროს მისი სავარგული ყველგან საზამთრო საძოვრებადაა გამოყენებული და ცხვრის ფარებს უკავია. ამიტომ მისი რიცხოვნობისა და არეალის აღდგენა უკვე შეუძლებელია.

ქურციკი ძვირფასი სპორტული სანადირო-სარეწაო ცხოველია. იგი იძლევა უმაღლესი ხარისხის 15—19 კგ-მდე ხორცს 60—70 კგ დმ-მდე ტყავს, საიდანაც გამოჰყავთ საუკეთესო ხარისხის ხრომი და ზამბი. მისგან ამზადებენ წყლის, რძისა და ყველისათვის გუდებს, რომელიც სპეციფიკურ სუნს არ აძლევს. გამოიყენება რქები და ჩლიქებიც. ადრე ქურციკი ძირითადად სარეწაო ცხოველად ითვლებოდა. 30—40-იან წლებამდე ჩვენთან ყოველწლიურად 2000 ცალზე მეტს მოიპოვებდნენ. ამჟამად კი რიცხოვრივი სიმცირის გამო სარეწაო

ხარირემი

ფურირემი

ახალგაზრდა ხარიჩემი

შოცურავე ირემი

გადახლართული რქები

ირშია ნუკრებ.

ბოლი ნუკრი დედობილ-
თან

მელისგან მოკლული ახალ-
გაზრდა ხარიჩევი

ეროვნული
ზოოლოგიური

კავკასიური ვაცი შველი

ამიერკავკასიური ვაცი შველი

შვლები ღიღოვლობისას

ზევში მიყილლი შველი

დედა შველი ფრთხილად კორტნიდა ფოთლებს.

შველი რალაცას დააშტერდა

ნერები დღას ფეხდაფეხ მიჰყვანენ.

მწიანს ეწვდება ფოთოლსა,
შვავი ყელპოღარებელი

შელის ნეკრს ხალები აღარ
მტყობოდა, ზამთრის სემოს-

ქრონული
ზიგლიქოთეჟა

შელის ყვირილობა

შელის დაკვერა დიდთოვ-
ლობისაა

რას შერჩი, ალაშვიანო

ამიერკავკასიური გარეული
ლორი — ტახი

ქართლის
გიგანტური

ამიერკავკასიური ნეზვი

გარეული და ჰებრიდული
ლორები გარდაბნის სამონა-
დირეო შეურნეობაში

გარეული ღორის გოკები

ჭებრცო

არწვი

გერონტოლოგიური
ინსტიტუტი

ნაშრომები

აღმოსავლეთ კავკასიური ხარჭიხე შუნთან

დასავლეთ კავკასიური ხარჭიხეი

ცენტრალურ კავკასიური ხარკიხვი

პიბრიდული ჭიხის რქები
აფხაზეთის სვანეთიდან.

სინდიურაის მაღალი, სო-
ფალ ქუთიდან

არხოტია ამლის სალოცავში
შენაწირო ჯიხვის რქები

ბკომენ ხარჯიხეები

თეონანი შენი

ეროვნული
ზიგლიროთეკა

ჭიბვთხები თბილისის ზო-
ლპარკში

ზებრობიზონი

მნიშვნელობა ყველგან დაკარგული აქვს. იშვიათად მოიპოვებენ ბრაკონიერებიც. ქურციკის სამეურნეო ღირსება ისიცაა, რომ ადვილად შინაურდება, ეჩვევა ადამიანს, ტყვეობას კარგად იტანს და მოვლდება, მაგრამ განსაკუთრებულ ხელის შეწყობასა და ყურადღებულ მოვლას, რადგან დიდხანს ვერ ცოცხლობს ტყვეობაშიც. წახვეტილი მტრის პირობებში კი უფრო ადვილი მოსაშენებელია, ადვილად იტანს აკლიმატიზაციას და ხელის შეწყობით სწრაფად მრავლდება. მისი მოშენებისას საჭიროა გავითვალისწინოთ ყველა ზემოწამოთვლილი უარყოფითი და დადებითი ფაქტორები. მის ადგილსამყოფელში შევექმნათ საკვები ბაზა, მყუდრო თავშესაფარი, მტაცებლები და მანქანა-ქალაქაღებები კი თავიდანვე მოვსპოთ.

ქურციკზე ნადირობა სხვადასხვა რესპუბლიკაში სხვადასხვა დროს, ჯერ კიდევ 1946—1952 წლებიდან, აიკრძალა განუსაზღვრელი დროით, მაგრამ მისი რიცხვი არ გაზრდილა. ამჟამად ეს სახეობა, როგორც უძვირფასესი, იშვიათი და გადაშენების გზაზე მდგომი ცხოველი შეტანილია საერთაშორისო მსოფლიო, აგრეთვე, საბჭოთა კავშირისა და საქართველოს წითელ წიგნებში. ეს ღონისძიებები იმაზედაც მიგვიბრუნებს, რომ მისი დაცვა-მომრავლებისათვის მარტო ნადირობის აკრძალვა და წითელ წიგნში შეტანა არ კმარა, საჭიროა უფრო რადიკალურ ღონისძიებათა გატარება.

საქართველოს ბუნებრივ პირობებში ქურციკის მოშენებისათვის ამჟამად, როგორც აღვნიშნეთ, არაერთი პერსპექტივა არ არსებობს, რადგან მისი ადგილსამყოფელები: შირაქისა და ყარაიახის ველები, ცხვრის ფარებმა და ბალ-ვენახებმა დაიკავეს, თანაც ყველგან მანქანიანი ბრაკონიერები დათარეშობენ. საქართველოში ამ ძვირფასი გენოფონდის გადასარჩენად მხოლოდ ერთი პერსპექტიული ღონისძიება იქნება რეკომენდებული: დავით გარეჯთან ან ვაშლოვანის ხაკრძალში ან ახლანდელი ქურციკსაშენის შექმნა, სადაც პირველ ხანებში გაშვებული იქნება 20—30 სულამდე ქურციკი. მსგავსი ქურციკსაშენები გასულ წლებში შექმნეს უზბეკეთში, ბუხარას მახლობლად, (სადაც ამ საქმისათვის 5200 ჰექტრამდე შემოლობეს, სათანადო შენობები და ლაბორატორიებიც მოაწყვეს და შიგ 35—37 ქურციკი გაუშვეს) და აზერბაიჯანში. ამ საკაცობრიო მნიშვნელობის საქმეზე ჩვენს რესპუბლიკაშიც უნდა ვიზრუნოთ.

არჩვი ღრურქიანთა ოჯახს ეკუთვნის. ცნობილია ფსიქის, ათამდე ქვესახეობა. აქედან საბჭოთა კავშირში გავრცელებულია: კარპატული არჩვი და კავკასიური არჩვი. საქართველოში ძირითადად ბინადრობს კავკასიური არჩვი, რომლის სხეულის სიგრძე 100—120 სმ, კულის სიგრძე — 10—14 სმ, მინდაოში სიმაღლე — 70—80 სმ, გავაში სიმაღლე—90—95 სმ. ქალას უდიდესი სიგრძე — 20,7—21,3 სმ, ყურის სიგრძე —12—14 სმ, არჩვის ცოცხალი წონა 23—35 კგ-ია. დედალი უფრო პატარაა. შედარებით უფრო დიდი ზომა-წონის არჩვი გვხვდება აჭარის წყლის ხეობის სათავეებში: ჯანჯ-ღნარისა და საუგეის მთაში — კერძოდ, გორგოთის, კარჩხალის, ლეკ-ნარის, ნაფათხევის, საღებისა და წითლის მიდამოებში. აქ ძირითადად არჩვი ტყეში ბინადრობს, სადაც ვაკე რელიეფია და კლდეები ნაკლებადაა.

არჩვი ღამაში აგებულების ცხოველია. მისთვის დამახასიათებელია მოკლე ტანი, ძლიერ განვითარებული განიერი მკერდი, მაღალი და სქელი ფეხები. უკანა კიდურები წინაზე მნიშვნელოვნად გრძელია, ამიტომაც წელში მოხრილი და სწორ ადგილზე სიარულისას კუზიანი გვეჩვენება. ჩლიქები მახვილკიდეებიანი და წვეტიანი აქვს, 7—8 სმ სიგრძისა და 5—6 სმ სიგანისა. ჩლიქის ნახევრები წვერში განზეა გაწეული, მისი წვეტიანი წვერები ნაკვალევზე თავისებურ ანაბეჭდს ტოვებს და ადვილად გამოსაცნობია. ჩლიქის ძირზე აქვს რბილი, ხორკლიანი ბალიში. ტერფის ასეთი აგებულების წყალობით ადვილად მოძრაობს ძლიერ დაქანებულ კლდიან ფერდობებზე. ამასთან ერთად, როგორც წინა ისე უკანა კიდურებზე განვითარებული აქვს 3—4 სმ-მდე სიგრძის გვერდითი ჩლიქები, რომელსაც აგრეთვე დაქანებულ ფერდობზე დაკურებისას სამუხრუჭოდ იყენებს. კისერი საკმაოდ გრძელი და წერილი აქვს, თავი კი — პატარა, წაგრძელებული ქალით. ორივე სქესს აქვს 20—30 სმ-მდე სიგრძის ანკესივით მოკაუჭებული ჩანგალა რქები. რქების ასეთი ბიოლოგიური აგებულება და მნიშვნელობა ძნელი ასახსნელია. ზოგიერთი მკვლევრის აზრით,

ამგვარ კაუჭიან რქებს არჩევი ვითომ კლდიან ადგილებში მომტარობი-
სას სამუხრუჭოდ იყენებს, ზოგის აზრით კი თავდაცვის იარაღად ვა-
ცის რქები უფრო გრძელი და სქელია, თანაც რქის ძირები უფრო ახ-
ლო-ახლოსაა და შავი ფერისაა. დედალს კი რქებში მხოლოდ ერთი-
ლი აქვს, რქის ძირებიც ერთმანეთისაგან შესამჩნევად დაშორებული.
არჩევი რქას არ იცვლის. მას ზრდის წლიური რგოლები კარგად ემჩნე-
ვა და ამის მიხედვით ზუსტად შეიძლება ცხოველის ასაკის დადგენა.
კუდი ზედა მხრიდან ბალნიანია, ხოლო ქვედა მხარეზე შიშველი აქვს.

ზამთარში არჩევს ხშირი და გრძელი ბეწვი აქვს. ზურგსა და მხარ-
ზე ბალნის სიგრძე 15—20 სმ-მდე აღწევს. შეფერილობით მოშაო-მუ-
რათაა, ზოგიერთი ყავისფერია. ყელი და მუცელი ღია-მურა ფერისაა.
ზაფხულში არჩევს თხელი და მოკლე ბეწვი აქვს. შეფერილობით კი
უფრო ქლალი-ქანგისფერია. დედლები უფრო ქლალი ფერისანი არი-
ან. ვაცს კი ზაფხულშიც ზურგზე შავი მურა ფერი გასდევს. როგორც
დედალს, ისე მამალს ყბებსა და შუბლზე თეთრი ზოლი დაჰყვება,
ზოგჯერ სითეთრე ყელზე და კისერზედაც გადადის. ზაფხულში ბეწვს
მიან-ივნისში იცვლის. ზამთრის ბეწვი კი ოქტომბერში ამოსდის. ამ
დროს გრძელ ბალანთან ერთად თბილი და რბილი თევთიკიც ეზრდე-
ბა და ზამთრის შეფერილობა შავ-მურა ფერს იქენს, ამიტომ მას „შავ
თხასაც“ უწოდებენ. ზოგჯერ გვხვდება მთლად თეთრი ფერის ალბინო-
სი არჩევებიც, რომლებსაც თვალები, ჩლიქები და რქებიც ღია-მოთეთრო
ფერისა აქვთ.

არჩევი გავრცელებულია სამხრეთ ევროპის მთიანეთში. პირინეებზე,
ალპებზე და მცირე აზიაში. საბჭოთა კავშირის ფარგლებში მხოლოდ
კარპატებსა და კავკასიაში მოიპოვება. აღმოსავლეთ კავკასიაში შედა-
რებით ნაკლებია, ვიდრე დასავლეთ კავკასიაში. ჩრდილო-აღმოსავ-
ლეთ დაღესტანში საერთოდ არაა. საქართველოს ფარგლებში მოიპო-
ვება როგორც მთავარ კავკასიონზე — ლაგოდეხიდან გაგრის რაიონ-
ამდე, ისე მცირე კავკასიონზე — კასპის რაიონიდან ხულოს რაიონამ-
დე. ამ ტერიტორიაზე იგი არათანაბრადაა განაწილებული, ყველგან
არ გვხვდება. ბინადრობს მხოლოდ იქ, სადაც მისი შესაფერი ადგილ-
სამყოფელი — ძლიერ დაქანებული გაუვალი ტყე-კლდიანი ფერდო-
ბებია. განსაკუთრებით მრავალადაა: ყვარლის რაიონში — არეშის ხე-
ვის სათავეებში, ლოლოიანსა და სიმურის გადასასვლელთან. ბურსა-

დურუჯის სათავეებში, საბუის მთაში; ახმეტის რაიონში: ირავისა და ალაზნის სათავეებში, მთა სპეროზაზე, წიფლოვანის ხეობა; ლეჩეთის რაიონში: კიშხევსა და მთიულეთ-გუდამაყრის ხეობაში; სათავეებში (აქ საძოვარზე ხშირად ცხვარში ერევა). არხოტუმუხის რაიონში: მარჯვენა მხარეს: კალოთანისა და ტანიის ხეობაში; ყაზბეგში: თოქოსის ხეობაში; ჭავის მთაში; ონისა და ამბროლაურის რაიონში — ჭანჭახის წყლისა და ურაველის ხეობათა სათავეებში; გალის რაიონში: ოქუმის ხეობაში; სოხუმის რაიონში; აღმოსავლეთ გუმისთის ხეობის სათავეებში; გულრიფშისა და გაგრის რაიონის საზღვრებში — ბზიფის ხეობაში; ქვემო სვანეთის მთაში: მდინარე ენგურის მარცხენა მხარეს — მდ. მაგანას ხეობის სათავეებში — ღარებში; გურია-აჭარის ქედზე: აჭარის-წყლისა და ჩაქვის-წყლის სათავეებში — კინტრიშის ნაკრძალში; ჩოხატაურისა და მახარაძის რაიონის საზღვრებში: ბახმაროზე — სათიკნიაში, სურებში, ქორთაბუღის მთაში; ვანის რაიონის მთის ტყეებში; მაიაკოვსკის რაიონში: ზეკარისა და წაბლარის წყლის ხეობებში; 5—6 არჩვია შემორჩენილი ბორჯომის ნაკრძალში — ზორეთის ხევის კლდეებში. ასევე ერთეულების სახით გვხვდება ხაშურის რაიონის ზოგიერთ ხეობათა სათავეებში.

არჩვი მთის ტიპური ცხოველია. გვხვდება როგორც ჭარბტენიან, ნალექიან (აფხაზეთის, აჭარის, ბახმაროს) უბნებში, ისე მშრალ, მცირენალექიან — სამხრეთ-კავკასიონის აღმოსავლეთ ნაწილში. ძირითადად ბინადრობს სუბალპურ და ალპურ ზონაში (1800—2700 მ ზ. დ-დან). თავს აფარებს ტყეში, კლდიან ადგილებში, საძოვრად კი დია ადგილებში, მდელოებზე გამოდის. უყვარა შემადლებულ კლდეზე, ლოდებზე დგომა და წოლა. ისეთ შთაბეჭდილებას ქმნის, თითქოს გარემოს ზვერაეს და არვეს დარაჯობსო, სინამდვილეში კი არჩვს ეს არ ახასიათებს, საკმაოდ თავნება ცხოველია.

ზოგიერთ ხეობაში არჩვი ტყის ქვედა საზღვრამდე (500—700 მ ზ. დ-მდე) ჩამოდის და, თუ მისი საიმედო თავშესაფარი ტყე-კლდია-ნი დიდ ფართობზეა და არავენ აწუხებს, მუდმივად ბინადრობს. არჩვი ტყის ქვედა საზღვარზე გვხვდება: ლაგოდების ნაკრძალში — გოგირდის წყლებთან, ახმეტაში ალაზნის ხეობაში — სპეროზიას მთის ძირში — ხაღორთან; გალის რაიონში — ოქუმის ხეობაში, მაიაკოვსკის რაიონში — ზეკარის ხეობაში — თიხნარის კლდინებში, ასევე საირმის ხეობაში და სხვაგან.

არჩვი ბინადრობს ჯოგურად, ქმნის პატარ-პატარა არჩვებს. ჩვე-
ნი საუკუნის 40-იან წლებში ლაგოდეხის ნაკრძალში არჩვის 100—200-
სულიანი არჩეებიც შეუნიშნავთ (რაც ჩვენ არ გვჯერა), ამჟამად კი იქ
10-12-სულიანი არჩეებიც იშვიათად გვხვდება. ჯგუფგზობიერების რე-
ცხვი პერიოდულად და დილა-სალამოსაც კი ხან მატულობს, ხან კლე-
ბულობს. აგვისტო-სექტემბერში 15—30 სულამდეა ერთად, აპრილ-
მაისში კი ხშირად 5—7 სულიანი არჩეები გვხვდება. გამრავლების
დროს თიქნიანი დედები ერთ-ოვიმდე ცალკე ცხოვრობენ, შემდეგ ის-
ევ ერთდებიან. მთლად მარტონი მხოლოდ ხნიერი ან სასქესო ჯირკვ-
ლებით დაავადებული ვაცები ცხოვრობენ, რომლებიც გამრავლებაში
ალარ მონაწილეობენ. ასეთი ეგზემპლარები არეეს. ახლოს ალარ ეკა-
რებიან და მათ მთიელები „მარტო ფსიტას“ ეძახიან. არჩემა ძალიან
სიმსუქნე არ იცის „მარტო ფსიტა“ კი ხშირად მსუქანია. იშვიათად
მთლად გაძვალტყავებული. მისი ხორცი მაგარი ან უვარგისია.
საერთოდ ვაცის ხორცს სპეციფიკური, არასასიამოვნო სუნი
აქვს, განსაკუთრებით ბოტობის დროს.

საქართველოს ბუნებრივ პირობებში არჩვი შორეულ ადგილგადა-
ნაცვლებას არ ახდენს. ზამთარ-ზაფხულს ხშირად ერთსა და იმავე ადგი-
ლას ბინადრობს. მისი ადგილსამყოფელი უბნის ფართობი მცირეა.
ზოგან 800—1000 ჰექტარს არ აღემატება. ზოგიერთ ადგილებში მხო-
ლოდ ზამთარში. დიდთოვლობის დროს ახდენს მცირე მანძილიან (4—
5 კმ) ადგილგადანაცვლებას, ტყის შუა სარტყლამდეს ჩამოდის, ხოლო
ზაფხულში (მაისიდან) ზევით მიიწეეს, უფრო ალპურ ზონაში აღის.
ზოგიერთ ადგილებში კი, სადაც ტყე არ არის, მაგალითად, ყაზბეგის
რაიონში — თრუსოს ხეობაში, აგრეთვე ჭავისა და მთიულეთის
მთებში, არჩვი ზამთარ-ზაფხულ მუდმივად ერთსა და იმავე ადგილსამ-
ყოფელში ზ. დ. 700-2700 მ ფარგლებში) ბინადრობს და მთის ფერდო-
ბებზე ექსპოზიციების მიხედვით ახდენს მცირე მანძილიან ადგილგადა-
ნაცვლებებს. ზამთარში ნაკლებთოვლიან სამხრეთ-დასავლეთ ექსპოზი-
ციის კარგად განათებულ მზიან ადგილებში გამოიზამთრებს, სადაც
თოვლის საფარი დიდხანს არ ჩერდება, არჩეს მოძრაობა და საკვების
მოპოვება არ უჭირს, საერთოდ ზაფხულში ივლის-აგვისტოში უფრო
ჩრდილო ექსპოზიციის გრილ ადგილებს ეტანება, სადაც მისი საკვები

ბალახი კარგად ხარობს. ძლიერ დაჩრდილულ, ღრმა უფსკრულიან ჭეხვებში არჩევს იშვიათად შეხედვებით. უყვარს მთის მდინარის პატარა-პატარა ჩანჩქერებიან ადგილების ახლო-მახლოს ყოფნა მათგან. ჭეხვებზე დგომა და წოლა.

ზაფხულში არჩევი უმეტესად დილა-საღამოს ბალახობს და საძოვარზე ჭიხვთან შედარებით დიდხანს 10—11 საათამდე რჩება. ზოგჯერ კი იქვე ისვენებს. ტყეში, სადაც სიგრილეა და სიმყუდროვე, არჩევი დღისითაც ბალახობს. ასევე იქცევა მოღრუბლულ და წვიმიან დღესაც. ზაფხულში დიდი სიცხეების დროს კი საძოვარს 7—8 საათიდან ტოვებს და დასასვენებლად ტყეში შედის, სადაც ხეების, ბუჩქების, ან კლდის ლოდების ქვეშ წევს. უყვარს გამოქვაბულში ყოფნა და ამიტომ ძნელი მისაგნებია. იქიდან საღამოს 16—18 საათზე გამოდის საძოვარზე. ზამთარში კი მთელი დღე დადის. საკვებს ეძებს, ხშირად ერთსა და იმავე ადგილებში ტრიალებს. მოძრაობასა და საკვების მოპოვებაში ხელს უშლის ფიფქი თოვლის საფარი. სიცივისა არჩევს არ ეშინია, სიცხეს კი გაურბის.

არჩევი თავისებურად ფრთხილი ცხოველია. მას საუკეთესოდ აქვს განვითარებული ყნოსვა, მხედველობა და სმენა. ადამიანის თუ სხვა მტრის მიახლოებებს ნახევარ კილომეტრზე იგრძნობს; მაგრამ ადვილად, მაშინვე არ ფრთხება. შევლივით არ ფეთღება და მასავით უმისამართოდ არ გარბის. პირველად წყნარად იქცევა, მალ-მალე ჩერდება, აკვირდება თავის დამფრთხობს, ზოგჯერ როცა ხედავს. პირდაპირ მისკენ მიმავალ ადამიანს არ გაურბის, გაშტერებული უყურებს და, როცა დარწმუნდება, რომ მას ეპარებიან, მხოლოდ მაშინ გავარდება ელდასავით. ზოგჯერ თოფის ხმაც კი არ აფრთხობს. ასე უფრო ტყეში მოზინადრე არჩევი იქცევა. საფრთხის დროს თავისებურად „სტვენს“ „ფსიი“ს მაგვარ ხმაზე (სწორედ ამ ხმის მიხედვით უწოდებენ მას მთიელები „ფსიტს“). რითაც სხვებსაც საგანგაშო სიგნალს აძლევს. და ჯგუფი აქეთ-იქით იფანტება, ერთი მიმართულებით იშვიათად გარბის ყველა. არჩევა ძალიან სწრაფად და შორ მანძილზე სირბილი არ იცის. სწორ ადგილზე და თავდაღმართზე უფრო ნელა გარბის, თითქოს მოკუზულია და სიარულიც კი უჭირს. აღმართზე და ფერდობზე კი ლაღად გაიქროლებს. უფრო მარჯვედ მოძრაობს კლდიან ადგილებში, ძლიერ დაქანებულ ფერდობებზე, აკეთებს დიდ, მაღალ ნახტომებს და ხშირად ისეთ ფრიალო კლდეზე გადის, სადაც ჭიხვისა და ნიაბორ-

ის გარდა სხვა ჩლიქასანი ცხოველი ადვილად ვერ გავლავს, ვერც
ცურავს წყალში. ადვილად გადაცურავს მთის ჩქარ მდინარეს. მთხერ-
ხებულად გადის წაქცეულ და გადახრილ ხეებზედაც.

არჩვი დღის ცხოველია. შუადღისას და შუამაგრი წყვეტს
ისვენებს, სხვა დროს კი დადის. საკვების დიდ მარაგს არ მოითხოვს,
ჯერზე 2—3 კგ ჰყოფნის. ამავე დროს შიმშილის ატანის დიდი უნარი
გააჩნია და მრავალნაირი უხეში საკვებით იკვებება. მის კვების რა-
ციონში ასზე მეტი მცენარე შედის. ძირითადად სუბალპურ და ალ-
პურ მდელოს ბალახითა და იქ არსებული ტყის ნეკერით იკვებება.
გაზაფხულსა და ზაფხულში უმეტესად ბალახს ძოვს, ხოლო შემოდ-
გომასა და ზამთარში: ნეკერს, მავვალსა და მარადმწვანე წივანა ბა-
ლახის ფოთოლს. გაჭირვების შემთხვევაში ჭამს მლიერებს, ხაესს, მუ-
ხის, რცხილის, ნეკერჩხლის, არყის, მოცვისა და სხვათა ხმელ ფოთ-
ლებს. აგრეთვე უთხოვრის, ფიჭვისა და სოჭის წიწვებს. არჩვის მარი-
ლის დიდი მოთხოვნილება აქვს, წყლისა კი — ნაკლები. ადვილად მო-
ძებნის და აგნებს მლაშე გამონაყოფებს: ბუნებრივ „ვეძებს“. ხარ-
ბად ლოკავს დამლაშებულ ნიადაგს, მარილთან და სხვა მინერალებ-
თან ერთად ჭამს თიხამიწასაც.

ოქტომბრის მეორე ნახევარში იქმნება არჩვის პატარ-პატარა შე-
რეული არვეები 2—3 ვაცი, 5—6 ნეზვი; ამათში არიან სქესობრივად
მოუმწიფებელი მოზარდები: წალები და ქოშები. ასეთ არვეებში
ყოველთვის ნეზვები სჭარბობენ. ამ დაჭგუფებას თან ახლავს ვაცე-
ბის ჭიდილი, რაც იმას გვაუწყებს, რომ კერშილობა იწყება. ეს პრო-
ცესი ნოემბერში უფრო აქტიურად მიმდინარეობს და დეკემბერში
მთავრდება. ბოტობის დროს ორივე სქესი, განსაკუთრებით ვაცი, სპე-
ციფიკურ სუნს გამოსცემს. ეს აღმგზნები ნივთიერება გამოიყოფა
რქებს უკან მოთავსებულ სპეციალური მუსკუსის ჯირკვლებიდან. რო-
მელიც გააჩნია როგორც ვაცს, ისე ნეზვს. ვაცი არჩვის გამონაყოფი
სეკრეტი ნეზვს ალაგზნებს; ნეზვისა კი — ვაცს. მაკეობა 166—170
დღემდე გრძელდება. თიკნები (1—2) აპრილის ბოლოს, მაისში იბა-
დებიან. თიკნიანი არჩვი პირველ ხანებში ტყეში, უფრო კლდიან ად-
გილებში, ლოდების ქვეშ, გამოქვაბულებში იმალება. თიკანი დაბა-
დებისთანავე, ორი-სამი საათის შემდეგ დგება ფეხზე. ორი-სამი დღის
შემდეგ 2—3 კგ-ს იწონის. დედას თან დასდევს, და ხშირად წოვს ბუ-
ძუს. 20—25 დღის შემდეგ ბუძუს წოვასთან ერთად ბალახის ჭამასაც

იწყებს და ძალიან სწრაფად იზრდება. ორი თვის შემდეგ კარვად დარბის კლდეებზე, დედას აღარ ჩამორჩება და არცეს წვეთად ითვლება. დედა ბუბუს აგვისტომდე აწოვებს, ამ დროისთვის მისი სიგრძე — 15 კგ-მდე იწონის და რქები ამოსდის. რქები საკმარის სიგრძეს აღწევს შემდეგ: პირველ წელს 5—6 სმ-მდე სიგრძის სწორი და წვეტიანი რქა წამოიზრდება, მეორე წელს 12—14 სმ-ს აღწევს და წვერში ოდნავაა უკან გადაღუნული, მოკაუჭებული. სრულყოფილი, წვეტიანი მოკაუჭებული რქა მესამე წელს ეზრდება. პატარარქიანი მოზარდები დედასთან მეორე წლამდე რჩებიან.

არჩვი ზრდას სამი-ოთხი წლის ასაკში ამთავრებს. სქესობრივად კი ორი წლის ასაკში მწიფდება. ცოცხლობს 20 წლამდე, იშვიათად აღწევს 25 წლამდე. უმრავლესობა 10—12 წლის ასაკში იღუპება.

არჩვის მრავალი ბუნებრივი მტერი ჰყავს. განსაკუთრებით ადვილად იჭერს და დიდ ზიანს აყენებს ფოცხვერი, ჭიქი, მგელი, დაუძლურებულებს იჭერს დათვი, პატარებს თავს ესხმის და ადვილად იმორჩილებს მთის არწივი, მელა, კვერნა, ტყის კატა. ეს ცხოველი ყველაზე მეტად ზვავებისაგან ზარალდება. ავადდება სხვადასხვა სახის დაავადებებით: თურქულით, ციმბირის წყლულით, ნეკრობაცილოზით, ბრუცელოზით, კოკციდიოზით, პელმინთებითა და ნემატოდებით, აგრეთვე მრავალი სახის გარეგანი პარაზიტებით. საყურადღებო და აღსანიშნავია არჩვის სასქესო ჯირკვლების აეთვისებიანი სიმსივნით (კიბოთი) დაავადების ხშირი შემთხვევები, თითქოს ამითაა გამოწვეული ვაცების არეოდან განცალკევება — „მარტოფსიტობა“. კიბოთი დაავადებული არჩეები შეგვხვდა კახეთის კავკასიონზე მდინარე ლოპოტას სათავეებში — სასანთლეში; გურია-აჭარის ქედზე ბახმაროზე — სათიყნიაში; აჭარის-წყლის ხეობის სათავეებში — ლორჯომის მთაზე და სხვაგან. სხვადასხვაგვარი და ხშირი დაავადებების, აგრეთვე თოვლის ზვავების გამო არის, რომ მისი რიცხოვნობა საერთოდ ნელა მატულობს. ზოგიერთ ადგილებში კი — უცბად კლებულობს. ამიტომ საჭიროა ამ ცხოველისადმი განსაკუთრებული ყურადღება და პროფილაქტიკურ ღონისძიებათა წინასწარ ჩატარება.

არჩვის სამეურნეო გამოყენებას, ერთგვარად ხელს უშლის ის, რომ ეს ცხოველი ტყვეობაში დიდხანს ვერ ძლებს; მიუხედავად იმისა, რომ ადვილად შინაურდება და ეჩვევა ადამიანს, მალე იღუპება.

ამიტომ სჯობია, მის უშუალოდ ბუნებაში მოშენებას შეეწყოს ხელი.

არჩვი ადამიანს მაინცდამაინც არ ერიდება და უმეგობრდება კიდეც. აი, რას ვგვიპობს ყვარლის სატყეო მეურნეობის წარდგომცოდნე, ზოოტექნიკოსი ნოდარ ჩოხელი: „ჩვენი რაიონის სატყეო სამონადირეო მეურნეობაში — ბურსასა და ღურუჯის ხეობათა სათავეებში არჩვი მრავლად ბინადრობს. აქ ხშირად გვხვდება 15—20 სულიანი არეგები. არჩვის მარილი ძალიან უყვარს. მე ხშირად მივდიოდი მათთან და საარჩევებში მარილი კლდეებზე ზურგით გამქონდა, არჩვები თითქოს გრძნობდნენ ჩემს მოყვრულ დამოკიდებულებას, ხვდებოდნენ, რომ მათთან სასიკეთოდ მივდიოდი, უკვე ყნოსვითაც მცნობდნენ. მათი ნდობა მალე დავიმსახურე, (ამ ადგილებში მონადირეებს არ ვუშვებდი და არც თვითონ ვარღვევდი წესს), არჩვები მომეჩვივნენ და ბოლოს სულაც არ მერიდებოდნენ, თითქოს დამიმეგობრდნენ კიდეც, ვგრძნობდი, რომ ჩემს გამოჩენას ყოველთვის ხალისით ელოდებოდნენ. ტომარაკიდებულს რომ დამინახავდნენ, ერთმანეთს სტვენით ანიშნებდნენ, თავს ერთად მოიყრიდნენ და შესახვედრად ყველანი სერზე გადმოდგებოდნენ. სამარილები საკენ წასულს თვალს არ მოაშორებდნენ. შორიახლოს უკან მომყვებოდნენ. მეც ფრთხილად ვეკეცოდი, ვცდილობდი, არ დამეფრთხო, მარილის დადების შემდეგ, სამარილეს მაშინვე გავეცლებოდი, თავისუფლად მისვლის საშუალებას ვაძლევდი. მათ უკან არასოდეს გამოვდევენებივარ, ზედმეტი დაინტერესება არ მიგრძნობინებია. მხოლოდ ფოტოსურათებს ვუღებდი... ამგვარად მოჩვეულ ნიშა არჩვის ერთხელ უხასიათობა შევატყვე, სამარილესთან მარტოდ, კოჭლობით მოვიდა. შორიახლოს გაჩერდა და მეც ეჭვის თვლით დამიწყო ყურება. თითქოს აღარ მენდობოდა. როცა უკან ვბრუნდებოდი ეს არჩვი ახლა ბილიკზე შემეფეთა, რატომღაც ამედევნა, რამდენჯერმე ტყიდან გამოყო თავი, ტუჩებს აცმაცუნებდა, რაღაც ზმუილის მსგავს ბგერებს გამოსცემდა. მისი ქცევა მეუცნაურა, შეშინებულებით იყო. მიახლოება მოვინდომე, მაგრამ ტყეში გაუჩინარდა. შემდეგ გზა ხელახლა გადამიჭრა და უფრო მოშორებით გაჩერდა, თან გაშტერებული მიყურებდა. მივხვდი, რაღაც აწუხებდა და ჩემგან ყურადღებას მოითხოვდა, თანაც ცხოველური სიფრთხილით იქცეოდა. მისკენ რამდენიმე ნაბიჯი გადავდგი და ისევ გამექცა. სამარილე ტომარა დავანახვე და მის-

კენ შორს გადავაგდე, თან შორიახლო ხეებს ამოვეყარე. ისე მოვიქეცი თითქოს მას ყურადღებას აღარ ვაქცევდი. არჩევ ცოტახნის შემდეგ ტომარასთან მივიდა, ფრთხილად დაყნოსა, ვეჩქვენ უწყა და ამჯერად პირდაპირ სამარილისაკენ გაემართა. ჰოვრუ — იყინება, რომ უფრო კარგად დამენახა. ბარკალზე სისხლის ლაქა შევნიშნე. დედა არჩვი იყო, ცურიც დაღადრული ჰქონდა. ალბათ ფოცხვერს გადაეყარა, შეიძლება „მეუღლე“, ან თიკანი შეუქამა კიდევ და თვითონ ასე იოლად ამიტომ გადაარჩა. აშკარა იყო მტაცებლისაგან დაგლეჯილი ცხოველი ახლა ჩემგან ითხოვდა შეელას.

ასე იყო ერთხელაც, ბრაკონიერებისაგან დაქრილმა არჩვმა, რომელსაც მონადირე ძაღლები დასდევდნენ, მოურიდებლად პირდაპირ ჩემთან მოიბრინა, წინ გამიჩერდა და ნაღვლიანი, დაფეთებული თვალებით შემომხედა, თითქოს მეუბნებოდა: „რას მერჩიან, მიშველე ადამიანო?“ თან უკან იყურებოდა, ძაღლების ყეფას უგდებდა ყურს. მაშინ მე მონუსხულივით ერთ ადგილას გავეშეშდი, თითქოს სუნთქვაც შემეკრა, ველარაფერი მოვახერხე. გონს მხოლოდ მაშინლა მოვედი, როცა ძაღლებმა მოატანეს და არჩვი მოსხლეტილივით გადაეშვა ტყეში, მაგრამ შორს წასვლა აღარ ინება, ალბათ ისევ ჩემი იმედი ჰქონდა, არჩვი და ძაღლები იქვე ახლოს დატრიალდნენ. როგორც ჩანდა არჩვი ახლა დამალვას ცდილობდა, მაგრამ ძაღლები კვალში ედგნენ, მაინც აგნებდნენ. შეწუხებულმა როგორც იქნა ერთხელ კიდევ მოაღწია ჩემამდე და ძაღლებიც მოჰყვნენ. გულმა აღარ მომიტოვინა, ცოდვა ჩავიდინე: ერთი მდეგარი ძაღლი, რომელიც არ დამემორჩილა, სიცოცხლეს გამოვასალმე, ხოლო მეორე დავიჭირე და ერთ ჩემ თბილისელ მეგობარს ექიმ სოსო გველესიანს გაუუგზავნე, ჩემი და იმ ნატყვიარი არჩვის მეგობრობა, როგორც მოგიყუევით, დღესაც გრძელდება. უკიდურეს შემთხვევაში ნადირმა ასე იცის: მტაცებლის ან მონადირე ძაღლებისაგან დაფეთებული, როცა ძალიან გაუჭირდება, მხსნელად ისევ ადამიანს მიმართავს, თითქოს იცის, რომ ის ყველაზე ძლიერია და შეელა შეუძლია. ამ დროს ნადირი თუ დაინდე, უფრო ადვილად დავიშვებო — მითხრა ნოდარმა და თან ამ დროს გადაღებული ფოტოსურათები მაჩვენა. მეც დავიჯერე, რომ ეს ზღაპარივით ამბავი სინამდვილე იყო.

არჩვი ზოგჯერ მართლაც გასაოცრად იქცევა: ერთხელ, ლაგოდების ნაკრძალში, საღამო ხანს ქოჩალოს მთიდან ქვევით მოვდიოდე.

მიხვეულ-მოხვეულ ბილიცის, ე. წ. „ბრუეინების“ დასაწყისში გზის პირას ლოდზე შემდგარ ერთ შავი ფერის, მამალ არჩეს შევეფეთე. ჩვენ შორის ორმოცი-სამოცი მეტრიც არ იყო. ტერაქტის დასრულების შემდეგ და გადაღება დავიწყე. არჩვი პირდაპირ მივსვამდი და გარბოდა. მხოლოდ მაშინ იკადრა გზის დათმობა, როცა უფრო მიახლოვება მოვინდომე. იგი ნელ-ნელა ზანტად ჩამოვიდა ლოდიდან, გზის ზემოთ სწრაფად შეხტა და კლდეს მოეფარა. რამდენიმე წამში შევეულად აღმართულ კლდის თავზე გამოჩნდა. ახლა იქიდან დამიწყო გამომწვევად ყურება. მე ერთ ადგილზე გავჩერდი და გადაღება გავგრძელე. არჩვიც გაუნძრევლად იდგა და მიყურებდა. თავი საიმედო ადგილას ეგულებოდა, თითქოს იცოდა, რომ იქ ასელას ადვილად ვერ შევძლებდი. კინოფირზე მოძრავი კადრების გადაღება სჯობია და ამიტომ ველოდებოდი, როდის ამოძრავდებოდა, მაგრამ ამოდ — ჩემ ჯიბრზე ოდნავაც არ გარბეულა. ახლოს მისვლა მოვინდომე, კლდეს ამოვეფარე და მიპარება დავიწყე. არჩვმა მაშინვე გამიგო და გაიქცა. უკან გამოვბრუნდი და გზას დავაღეძი. არჩვის სტვენა გავიგონე, მივიხედე და არჩვი ისევ იმ ადგილზე იდგა, თითქოს დამიძახა, ისევ აქა ვარო. ახლა პირდაპირ წავედი მისკენ, სანამ თვალით მხედავდა, არ განძრეულა, როცა კლდეს ამოვეფარე და ასელა დავიწყე. კვლავ გაუჩინარდა. ასე გავიმეორეთ რამდენჯერმე. ამასობაში შემომალამდა კიდეც. წამოვედი და ერთხელ კიდეც მივხედე. არჩვი ისევ თავის ადგილზე იდგა და ნიშა თავს აქნევდა. რამდენჯერმე კიდეც დამისტვინა, აშკარა იყო, თამაშის გავგრძელებას მთხოვდა.

არჩვი რომ ადამიანს ადვილად ეჩვევა და უმეგობრდება, სხვა მაგალითებიც არსებობს: რაქაში — ამბროლაურის რაიონში, ერთ მონადირეს მოშინაურებული არჩვი ჰყავდა, რომელსაც ბოლოს საჭირო ყურადღებას ვეღარ აქცევდა და ბუნებაში თავისუფლად გაშვება გადაწყვიტა, მანქანით წაიყვანა და, სადაც დაიჭირა, იმ ადგილზე (ურავის ხეობის სათავეებში, ტყის ზედა საზღვარზე) საარჩვევებში გაუშვა. თვითონ უკან გამობრუნდა, გამოიარა რამდენიმე კილომეტრი, წისქვილთან შეჩერდა, მიიხედა და დაინახა, რომ მისი არჩვი მანქანას სირბილით უკან მოსდევდა. მონადირე მანქანიდან გადმოვიდა დაჯდა და არჩეს მიუალურსა. არჩვიც მოურიდებლად მივიდა თავის გამზრდელთან, თავი მკერდზე მიადო, თითქოს გულში ჩაეხუტა და უსაყვე-

დურა, ასე ადვილად რად გამიმეტეო. პატრონს ცხოველი შეეცოდა და ისევ სახლში წამოიყვანა. მაგრამ არჩვის მოვლა მანც ვერა შეძლო და ეს საყვარელი არსება თბილისის ზოოპარკს ჩააბარა. აქ კი არჩვმა ინაღლა, საკვებს არ მიეკარა, მნახველებს მოწყურებდა, ერთ ადგილზე გაქვევებულით იდგა და შორს ხმად წყნარდებოდა, პატრონის გამოჩენას ელოდებოდა. ზოოპარკის დირექტორი გივი გუმბერიძე მიხვდა, რომ ცხოველი აღმზრდელის განშორებას განიცდიდა და შეატყობინა ჩამოსულიყო, მაგრამ შეაგვიანდა, ცოცხალს ვეღარ მოუსწრო, არჩვი მალე მოკვდა.

არჩვი არამარტო უმეგობრდება ადამიანს, ზოგჯერ მის გუშაგადაც გვევლინება სამამულო ომის დროს, როცა მტერი კავკასიონის კარიბჭეს მოადგა, სანქაროს უღელტეხილზე ცხარე ბრძოლების დროს, ერთმა არჩვმა თურმე მთელი ააეული გადაარჩინა: გამთენიისას საგუშაგაზე მყოფმა მთიელმა მონადირე ჯარისკაცმა, რომელმაც არჩვის „ხასიათი“ კარგად იცოდა, მოულოდნელად, სრულიად სხვა მხრიდან, საიდნაც არაეითარ საფრთხეს არ ელოდნენ, არჩვის სტვენა ვაიგონა, ამ ხმამ დააეჭვა და უფრო გაამახვილა ყურადღება იმ მხარეს, ფრთხილად გადახიზდა და ადგილი დაზვერა. დარწმუნებული იყო, რომ არჩვი ამგვარად მხოლოდ ადამიანის დანახვისას, საფრთხის დროს უსტვენს და მისი ეჭვი კიდევ გამართლდა. მთამსვლელი გერმანელი პარაშუტისტები, თურმე ციცაბო ფერდობიდან ეპარებოდნენ ჩვენიანებს. არჩვს ეს არ გამოპარვია. მის სტვენას მალე შაშხანების ქუხილი დაერთო და კლდეზე თოკებით დაკიდებული მტრის ჯარისკაცები წუთში გაანადგურეს. ამის შემდეგ აქ არჩვს მებრძოლები თავის მეგობრად თვლიდნენ და თოფს აღარავინ ესროდა. ამ ამბის მომსწრენი იმ „მზვერავი“ არჩვის სადღეგრძელოს დღესაც სვამენ.

არჩვი საქართველოს ბუნებრივი რესურსების ათვისებისა და სამონადირეო მეურნეობის განვითარების დიდ პერსპექტივას ქმნის, რადგან საბინადროდ იყენებს მთის სხვამხრივ ნაკლებად გამოსაყენებელ, ძლიერ დაქანებულ, ტყე-კლდიან ფერდობებს. იყენებს აგრეთვე ალპური ზონის კლდიან საძოვრებსაც. კარგად ეგუება მთის მკაცრ ბუნებრივ პირობებს. იტანს საკვების ნაკლებობას. საარსებოდ დიდ ტერიტორიასა და ხელოვნურ კვებას არ მოითხოვს. რაც მთავარია, ახასიათებს ადგილზე მობინადრეობა, ნაკლებად მომთაბარეობს. ტერფისა და ჩლიქების თავისებური აგებულების მეშვეობით, იმიტომ რომ

მისი ჩლიქების ნახევრები თხილამურივით წაგრძელებულია, ძლიერ იწვევა განზე, ამსუბუქებს სხეულს, თოვლში ღრმად აღარ ჩველება და ადვილად სძლევს დიდ, გამაგრებულ თოვლის საფარს. მისი ჩლიქოსნებისათვის ხშირად დამლუპველია. არჩვი უფრო ხშირად მის ადგილსამყოფელში მობინადრე ცხოველებს, ამიტომ მისი აკლიმატიზაცია და რეაკლიმატიზაცია ყველგან შეიძლება. იგი საუკეთესო სპორტული სანადირო-სარეწაო ცხოველია. იძლევა ცოცხალი წონის 60%-მდე (15—20 კგ-მდე) საუკეთესო ხარისხის ხორცს. ცხიმს, რომელიც ძალიან მალე ცივდება და იყინება. გამოიყენება ტყავი, ბეწვი, რქები და ჩლიქებიც. მიუხედავად იმისა, რომ ამჟამად არჩვზე ნადირობა აკრძალულია განუსაზღვრელი დროით, თუ ამ საქმეს წესიერად წარვმართავთ, ჯოგიდან გამოცალკეებულ ბებერსა და ავადმყოფ „მარტოფსიტაზე“ წლის ყველა დროს (კარგად ორგანიზებულ არჩვის სამონადირეო მეურნეობებში, სადაც სათანადო კონტროლი იქნება დაწესებული ცხოველის მოპოვებაზე) დაშვებული უნდა იყოს ნადირობა, რადგან ასეთი ეგზემპლარები გვარისათვის უკვე უვარგისია და მინც დასალუპავადაა განწირული.

საქართველოში არჩვის სამონადირეო სავარგულს ერთ მილიონამდე ჰექტარი უკავია. ამ სავარგულში არჩვი არათანაბრადაა განაწილებული. ყოველ 1000 ჰექტარზე არჩვის დასახელების საშუალო სიმჭიდროვე 3—5 სულს არ აღემატება, საერთო რაოდენობა კი ხუთიათასს. ბუნებრივი შესაძლებლობა საშუალებას გვაძლევს სხვადასხვა ხარისხის სამონადირეო სავარგულში არჩვის დასახელების საშუალო სიმჭიდროვე 1000 ჰექტარზე 25—30 სულამდე გაიზარდოს, საერთო რაოდენობა კი — 25—30 ათასამდე. მაშინ შესაძლებლობა გვექნება, ყოველ წელს გვემიწურად 7—8 ათასამდე არჩვი მოვიპოვოთ და სახელმწიფოს 100 ტონაზე მეტი ხორცი ჩავაბაროთ.

ნი ა მ ო რ ი

სიმაგრეებში ნაზარდო, ვაცო, უვალოდ მტრიაწო!

ხ ა ლ ხ უ რ ა ი

ნიამორი ღრურქიანთა ოჯახს ეკუთვნის. ცნობილია ამ სახეობის რამდენიმე ქვესახეობა, რომელთაგან საბჭოთა კავშირის ფარგლებში მოიპოვება ორი: კავკასიური ნიამორი და თურქმენული ნიამორი, საქ-

დურა, ასე ადვილად რად გამიმეტეო. პატრონს ცხოველი შეეცოდა და ისევ სახლში წაპოყვანა. მაგრამ არჩვის მოვლა მაინც ვეღარ შეძლო და ეს საყვარელი არსება თბილისის ზოოპარკს ჩაუბარა. ცხოველი ინაღვლა, საკვებს არ მიეკარა. მნახველებს მუცელს ვეღარ ვეხებოდა, ერთ ადგილზე გაქვაებულივით იდგა და შორს სადღაც იყურებოდა. პატრონის გამოჩენას ელოდებოდა. ზოოპარკის დირექტორი გივი გუმბერიძე მიხვდა, რომ ცხოველი აღმზრდელის განშორებას განიცდიდა და შეატყობინა ჩამოსულიყო, მაგრამ შეაგვიანდა, ცოცხალს ვეღარ მოუსწრო, არჩვი მალე მოკვდა.

არჩვი არამართო უმეგობრდება ადამიანს, ზოგჯერ მის გუშაგადაც გვევლინება სამამულო ომის დროს, როცა მტერი კავკასიონის კარიბჭეს მოადგა, სანჯაროს უღელტეხილზე ცხარე ბრძოლების დროს, ერთ-მა არჩვმა თურმე მთელი ათეული გადაარჩინა: გამთენიისას საგუშაგოზე მყოფმა მთიელმა მონადირე ჯარისკაცმა, რომელმაც არჩვის „ხასიათი“ კარგად იცოდა, მოულოდნელად, სრულიად სხვა მხრიდან, საიდანაც არავითარ საფრთხეს არ ელოდნენ, არჩვის სტვენა გაიგონა, ამ ხმამ დააეჭვა და უფრო გაამახვილა ყურადღება იმ მხარეს, ფრთხილად გადახიზდა და ადგილი დაზვერა. დარწმუნებული იყო, რომ არჩვი ამგვარად მხოლოდ ადამიანის დანახვისას, საფრთხის დროს უსტვენს და მისი ეჭვი კიდევ გამართლდა. მთამსვლელი გერმანელი პარაშუტი-სტები, თურმე ციცაბო ფერდობიდან ეპარებოდნენ ჩვენიანებს. არჩვს ეს არ გამოპარვია. მის სტვენას მალე შაშხანების ქუხილი დაერთო და კლდეზე თოკებით დაკიდებული მტრის ჯარისკაცები წუთში გაანადგურეს. ამის შემდეგ აქ არჩვს მებრძოლები თავის მეგობრად თვლიდნენ და თოფს აღარაეინ ესროდა. ამ ამბის მომსწრენი იმ „მზვერავი“ არჩვის სადღეგრძელოს დღესაც სვამენ.

არჩვი საქართველოს ბუნებრივი რესურსების ათვისებისა და სამონადირეო მეურნეობის განვითარების დიდ პერსპექტივას ქმნის, რადგან საბინადროდ იყენებს მთის სხვამხრივ ნაკლებად გამოსაყენებელ, ძლიერ დაქანებულ, ტყე-კლდიან ფერდობებს. იყენებს აგრეთვე ალპური ზონის კლდიან საძოვრებსაც. კარგად ეგუება მთის მკაცრ ბუნებრივ პირობებს. იტანს საკვების ნაკლებობას. საარსებოდ დიდ ტერიტორიასა და ხელოვნურ კვებას არ მოითხოვს. რაც მთავარია, ახასიათებს ადგილზე მობინადრეობა, ნაკლებად მომთაბარეობს. ტერფისა და ჩლიქების თავისებური აგებულების მეშვეობით, იმით, რომ

მისი ჩლიქების ნახევრები თხილამურივით წაგრძელებულია, ძლიერ იწევა განზე, ამსუბუქებს სხეულს, თოვლში ღრმად აღარ იცვლება და ადვილად სძლევს დიდ, გამაგრებულ თოვლის საფარს, რაც სხვა ჩლიქოსნებისათვის ხშირად დამლუბველია. არჩვი არ ეჭყაწევა და მის ადგილსამყოფელში მობინადრე ცხოველებს, ამგვარად წყურთქურე მატრიაცია და რეაკლიმატრიაცია ყველგან შეიძლება. იგი საუკეთესო სპორტული სანადირო-სარეწაო ცხოველია. იძლევა ცოცხალი წონის 60%-მდე (15—20 კგ-მდე) საუკეთესო ხარისხის ხორცს. ცხიმს, რომელიც ძალიან მალე ცივდება და იყინება. გამოიყენება ტყავი, ბეწვი, რქები და ჩლიქებიც. მიუხედავად იმისა, რომ ამჟამად არჩვზე ნადირობა აკრძალულია განუსაზღვრელი დროით, თუ ამ საქმეს წესიერად წარვმართავთ, ჯოგიდან გამოცალკეებულ ბებერსა და ავადმყოფ „მარტოფსიტაზე“ წლის ყველა დროს (კარგად ორგანიზებულ არჩვის სამონადირეო მეურნეობებში, სადაც სათანადო კონტროლი იქნება დაწესებული ცხოველის მოპოვებაზე) დაშვებული უნდა იყოს ნადირობა, რადგან ასეთი ეგზემპლარები გვარისათვის უკვე უვარგისია და მინც დასალუბავადაა განწირული.

საქართველოში არჩვის სამონადირეო სავარგულს ერთ მილიონამდე ჰექტარი უკავია. ამ სავარგულში არჩვი არათანაბრადაა განაწილებული. ყოველ 1000 ჰექტარზე არჩვის დასახელების საშუალო სიმჭიდროვე 3—5 სულს არ აღემატება, საერთო რაოდენობა კი ხუთათასს. ბუნებრივი შესაძლებლობა საშუალებას გვაძლევს სხვადასხვა ხარისხის სამონადირეო სავარგულში არჩვის დასახელების საშუალო სიმჭიდროვე 1000 ჰექტარზე 25—30 სულამდე გაიზარდოს, საერთო რაოდენობა კი — 25—30 ათასამდე. მაშინ შესაძლებლობა გვექნება, ყოველ წელს გვემიურად 7—8 ათასამდე არჩვი მოვიპოვოთ და სახელმწიფოს 100 ტონაზე მეტი ხორცი ჩავაბაროთ.

ნიამორი

სიმაგრეებში ნაზარდო, ვაცო, უვალოდ მტრიათ!

ხ ა ლ ხ უ რ ა

ნიამორი ღრურქიანთა ოჯახს ეკუთვნის. ცნობილია ამ სახეობის რამდენიმე ქვესახეობა, რომელთაგან საბჭოთა კავშირის ფარგლებში მოიპოვება ორი: კავკასიური ნიამორი და თურქმენული ნიამორი, საქ-

ართველოში გავრცელებულია კავკასიური ნიაშორი, რომელსაც უფრო დიდი ზომა-წონა და ლამაზი რქები ახასიათებს.

ნიაშორი მთის თხების გვარის ყველაზე უძველესი და უშეზღოვანესი სახეობაა. იგი შინაური თხების უახლოესი წინაპარცაა. გარეგნულად მართლაც ზოგიერთი შინაური თხის ჯიშისევით გამოიყურება. მისი წვერებიანია და მისი 80—160 სმ-მდე სიგრძის ბრტყელი, ბორცვებიანი რქები უკან ნამგალივითაა გადახრილი. ნეზუს 20—30 სმ-მდე სიგრძის სუსტი და ნაკლებად გადახრილი რქები აქვს. ნიკაპზე წვერებიც ოდნავ ეტყობა და ულაზათო შესახედავია. სამაგიეროდ ვაცი სილამაზით კავკასიურ ხარირემს არ ჩამოუვარდება. განსაკუთრებით მოწიბვლელია კლდის ქიმზე ქანდაკებასავით მდგომი ნიაშორი, რომელიც ასეთ შიშველ უტყუო კლდის კინჭუხს თითქოს განკებ ირჩევს, რომ თავის სილამაზე ქვეყანას დაანახოს. მთიელები ამიტომ უწოდებენ მას „კლდის ვაცს“. მისი გრძელი, უკან გადაღუნული, ხმალივით ბრტყელი, ფხიანი რქები ტანს უსწორდება და თავისებურ სილამაზეს მატებს. ამ მშვენიერებაზე ამბობს ხალხური ლექსი:

ქარაფზე წადგა კლდის ვაცი,

ლამაზად გაიხარაო.

წამაგრძელა კისერი,

რქებ ზურგზე გადაიყარაო.

კლდეებზე რქათა ნაგრილი,

მშვილდივით მიიხარაო.

ნიაშორი ხასიათდება: მოკლე და მკვრივ-კუნთოვანი, აკვალთული სხეულით და სქელი ფეხებით. აქვს მოკლე, 15—20 სმ-მდე სიგრძის ბრტყელი, ფუნჯიანი კუდი. მისი სხეულს სიგრძე 1,5 მეტრს აღწევს, მინდაოში სიმაღლე — 90—100 სმ-ს, უკანა მხარე (გავა) შედარებით მაღალი აქვს. ამიტომ გარეგნულად წელში ოდნავ მოხრილი ჩანს. ვაცის ქალას სიგრძე 248—279 მმ-ია, ნეზვისა 215—235 მმ-მდე. ცოცხლი წონა 60—80 კგ-ს აღწევს. დედლები უფრო მკირე ზომა-წონიანნი არიან.

ნიაშორი ზამთარში, ზურგზე, მურა-მუქია, ფერდები კი მორუხო. აქვს, კისრიდან კუდამდე შავი ზოლი გასდევს, კუდი და ნიკაპზე წვე-

რიც მოშაო ფერისა აქვს, მკერდსა და მუცელზე თეთრია, ვაკებს ეს სითეთრე უფრო ძლიერ აქვთ გამოხატული და კიდურებში მიღამხარეზე ჩლიქებამდე გასდევს, ბარძაყების გარეთა მხარე კი მურაა. ახალგაზრდები ზაფხულში ზურგსა და გვერდებზე უფრო მონადირისფრო-ყავისფერია, ხერხემალზე კი მათაც მურა ფერს აქვს. მუცელის ბეწვის ცვლას მარტის დამდეგს იწყებს, ხერხემლის ბეწვის ცვლას სემპტემბერში კი ზამთრის მორუხო ბეწვი ეზრდება. ამ დროს ახალგაზრდები უფრო ღია-ნათელი, რუხი შეფერილობისანი არიან, მათ ზურგსა და კიდურებზე სიშავე ბევრად აღარ ეტყობათ. ჩლიქები მაღალი, წაგრძელებული, კუთხიანი ფორმისა აქვს. მისი ნაკვალევი შინაური ვაცის და ჯიხვის ნაკვალევს წააგავს, მაგრამ მათზე ოდნავ დიდი ზომისა და წინა ნახევრიდან წაწვეტებულია.

საქართველოს ფარგლებში ნიაშორი მხოლოდ მთავარ კავკასიონზე განაპირა სასაზღვრო ადგილებში გვხვდება. ძირითადად დაღესტნის: ანდიის, ავარიის ხეობათა სათავეებში, ბოგოსკომის ქედსა და მის მომიჯნავე ადგილებში ბინადრობს. აქედან შემოდის ჩვენი რესპუბლიკის საზღვრებში: შილდისა და საბუის მთაში, პირიქით ალაზნის ხეობაში — თუშეთში დიკლოს, ჩილოსა და შენაქოს ხეობებში. შემორჩენილია არღუნის ხეობაში — არღოტისა და არიშკის ხეობათა შორის მოქცეულ ტყის მასივში. აქედან შედის მითხოს ხეობაში და ასას ხეობამდე ვრცელდება. მცირე კავკასიონზე აქარის წყლის ხეობის სათავეებში — ყარადერსუს მთის ფერდობზე 1975 წელს მონადირეებმა ნახეს ზეავისაგან ჩამოგდებული ნიაშორი ერთ მეტრამდე სიგრძის რქებით. 1982 წლის ზაფხულში ხიხანის მთაში — 65-მდე ნიაშორი დავეთვალეთ. საქართველოსა და დაღესტნის გარდა ნიაშორი გავრცელებულია: სომხეთში, თურქმენეთში, საბერძნეთში, ირანში, თურქეთში, ავღანისტანსა და ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთში.

ნიაშორის ტიპური ადგილსამყოფელია სუბალპური ზონის ძნელად მისადგომი კლდე-ტყიანი ადგილები (1500—2500 მ ზ. დ. ფარგლებში, თუმცა ზოგიერთ ადგილებში 3000 მ ზ. დ-ზე მაღლაც ვრცელდება. იქ, სადაც ტყეში გაუვალი კლდეები დაბლაა, შეიძლება ნიაშორმაც იარსებოს, თუნდაც ეს ზღვის დონიდან 500—600 მეტრ სიმაღლეზე იყოს. ლიტერატურული ცნობებით შუა აზიაში ნიაშორი ზოგან 100—200 მ ზ. დ-ზე, ნახევრად უდაბნოებში ბინადრობს.

მთავარ კავკასიონზე ნიამორი თავის გავრცელების ადგილებში ზოგან მუდმივ თოვლის ხაზამდე აღის, მაგრამ იქ მუდმივად არ ბინადრობს. საბინადროდ ყოველთვის ძლიერ დაქანებულ კლდიან ფერდობებსა და ღრმა, ყრუ ხეებს ირჩევს, მაგრამ უტყეო კლდოვან მთებშიც არ უყვარს. საერთოდ ვაცები უფრო მაღალ მდებარეობებში ვიდრე ნეზვები.

ნიამორი თავისი ადგილსამყოფელის ტიპობრივი მობინადრეა. ადგილმონაცვლეობა არ უყვარს, სადაც იბადება და იზრდება, მთელ თავის სიცოცხლეს იქვე ატარებს. საბინადროდ პატარა ადგილიც კი ჰყოფნის; თუ მას საიმედო თავშესაფარი კლდეები და გამოქვაბულები ახლავს. ამოჩემებულ ადგილს შორ მანძილზე არ სცილდება. წყლის, მარილისა და სხვა საკვებისათვის ახდენს მხოლოდ მცირე მანძილზე ადგილგადასაცვლებებს.

ნიამორი, როგორც მთის ყველა ცხოველი, ზამთარში, დიდთოვლობისას ხევის პირებში ჩამოდის, ხოლო ზაფხულში, როცა თოვლი დნობას იწყებს, ზევით მიიწევს. უფრო მეტად კი სამხრეთ ექსპოზიციის ძლიერ დაქანებულ, თანაც კარგად განათებულ პირმხით ფერდობებზე გადაინაცვლებს, სადაც თოვლი ზვაეების, ქარებისა და მზის რადიაციის გავლენით დიდხანს არ ჩერდება. ასეთ ფერდობებზე მთაში გაზაფხული და მკენარეთა ვეგეტაცია ერთი თვით ადრე იწყება. გარეულ ცხოველებს აქ მოძრაობა და საკვების მოპოვება ყოველთვის შეუძლიათ.

ნიამორი ბინადრობს პატარ-პატარა, ორი-ოთხი, იშვიათად 7—11 სულიანი არეების სახით. 1970 წლის ზაფხულში ასას ხეობაში — ბისნისა და ტანიის ხეობებს შორის მოქცეულ მთის ფერდობზე, ჭიხვებს ჰოვრით ვულთვალთვალეზდით. საღამოს ხუთი საათი იყო, როცა ისინი კლდე-ტყიან ლელედან გამოვიდნენ და საძოვარზე გაიშალნენ. ძალიან გამიკვირდა, რომ მათ შორის თერთმეტი ნიამორიც ერიო. ნიამორი აქამდის აქ არავის უნახავს. თანაც ნიამორები ჭიხვების ფარაში იშვიათად ერევიან. ეს ერთ-ერთი ხეობაა, სადაც ჭიხვები და ნიამორები ერთ ადგილსამყოფელში იყრიან თავს. რადგან ჭიხვების საბინადრო ალპური ზონა ცხვრის ფარებს უკავია. თანაც გაუვალი კლდეები ნაკლებადაა. ამიტომაც, რომ ჭიხვი აქ უფრო ტყეში ბინადრობს, სადაც კლდეები და ციცაბო ფერდობები სჭარბობს (მითხოსა

და არღუნის ხეობაში კი ნიაშორი ქვევით — ტყეში ბრნადრობს, ჯიხვი — ზევით ალბურ ზონაში. ასევე განცალკევებულად არიან დიკლოსა და ჩილოს ხეობებშიც. აქ, ნიაშორის ადგილსამყოფელში, ჯიხვი არასოდეს არაა.

ნიაშორზე დაკვირვება გავაგრძელებთ: ისინი ^{ქვევით} მორიგხლოს იყვნენ და წიწვიან-არყიან მეჩხერ ტყის პირს არ სცილდებოდნენ. კერძოლობის წინა პერიოდი იყო, ერთმანეთს დასდევდნენ, ვაცები ხანდახან ქილაობდნენ კიდეც, მაგრამ ერთმანეთს რქებს გამეტებით მაინც არ ურტყამდნენ, თითქოს ერთმანეთს წინასწარ უსინჯავდნენ ძალას. ერთი დიდი ნიაშორი ხარჯიხვებსაც აშინებდა, მასთან ჭიდილს, მხოლოდ ერთი ცალრქა ჯიხვი ბედავდა და არ გაურბოდა. ორი დიდი ვაცი განმარტობებულად, ხის კენწეროებზე მალლა აზიდულ კლდის თავზე იდგა. ისინი დროდადრო თითო-თითოდ ჩნდებოდნენ, თითქოს რიგით მორიგეობდნენ, სალ კლდეს რატომღაც არ სცილდებოდნენ. მათთან ახლოს მიპარვა და სურათის გადაღება ადვილად მოხერხდებოდა, მაგრამ გვიანი იყო, ბნელდებოდა. ადვილად შესამჩნევ ადგილას სამიზნესავით იდგნენ. ვუყურებდი და ვფიქრობდი: იქნებ ეს ქცევაც არის ხელის შემწყობი მიზეზი მისი რიცხოვნობის უკიდურესად შემცირებისა.

1978 წლის ზაფხულში ამ ადგილებში ისევ მოვხვდი და ადგილობრივ მონადირეებს ნიაშორების ამბავი გამოვკითხე. მათი გადმოცემით აქ ერთი კლდის ვაცილა შემორჩენილა, დანარჩენი კი მწყემსებსა და ბარიდან ასულ ბრაკონიერებს დაუხოცია.

1981 წლის ზაფხულში ნიაშორის გავრცელებისა და რიცხოვნობის შესწავლისათვის ჩვენ შემოვიარეთ: არღუნის ხეობა — შატილიდან 5—10 კილომეტრის დაშორებით ხეობის მარჯვენა მხარეს, ტყე-კლდიან ადგილებში ცალ-ცალკე (2—3 ერთად) შვიდი ნიაშორი ვნახეთ (ამ ხეობაში 1980 წლის შემოდგომასა და ზამთარში ადგილობრივ მონადირეებს 13 ნიაშორი მოუკლავთ, 1981 წლის შემოდგომაზე კი — 2 ნიაშორი მოკლეს); ჩილოს ხეობაში — ცალ-ცალკე ექვსი ნიაშორი დავითვალებთ, დიკლოს ხეობაში რვა (აქ ბრაკონიერებმა ჩვენი იქ ყოფნის დროს, ერთ კვირაში, სამი ნიაშორი მოკლეს. ჩვენ ადგილზე გადავიღეთ ერთ-ერთი მოკლული ნიაშორისა და ბრაკონიერ ან-
6. ალ. არაბული

ზორ ოსურაულის ფოტოსურათები). ეს მასალები ცხადყოფენ ნიაშორის დაუცველობას და მის მომავალ ბედს.

ნიაშორი ადამიანისაგან იმდენადაა დაშინებული, რომ საძოვარზე დილას ღამით, ხოლო საღამოს გვიან შებინდებისას ვეღარ შეიძლება და შეუღამისას კი მიუდგომელ კლდე-ტყიან ვიწრო ღელეებში აფარებს თავს. უამინდობისას ნიაშორების მთელი ჯგუფი ზოგჯერ გამოქვაბულ კლდეში ერთად შედის და ერთმანეთთან ახლო-ახლოს წვებიან, ნაწილი კი ფეხზე დგას, თითქოს დარაჯობენ კიდევ. შემჩნეულია, რომ ნიაშორების ჯგუფს ხშირად ფრთხილი ნეზვები იცავენ. ყარაულის გამოყოფა კი აქ არ უნდა ხდებოდეს, მაგრამ ჯგუფში ყველი ერთნაირად არ ფრთხილობს. ამკარაა, რომ ნეზვები უფრო ფრთხილები არიან, ვიდრე ვაცები. საფრთხის დროს ერთი მიმართულებით გარბიან, მაგრამ ჯგუფი ადვილად იშლება.

ნიაშორს ჯიხვივით კარგად განვითარებული მხედველობა, ყნოსვა და სმენა აქვს, მაგრამ ჯიხვთან შედარებით ნაკლებად ფრთხილია, ტყიან ადგილებში მასთან ნიავის საწინააღმდეგოდ მისვლით ახლოს მიპარვა 100—200 მეტრამდე შეიძლება მოხერხდეს, როცა ნიავი მისკენ უბერავს, ადამიანის სუნს ერთ კილომეტრზე შორს იგებს და კლდეებზე ხტომით ელდასავეით გარბის. ამაზეა ხალხური ნათქვამი:

ტყე-კლდიანებში ნადგომო,

ვაცო, რქებ ლაზათიანო,

ამბავს მოგიტანს ნიავი,

თავი არ დაიზიანო.

ნიაშორს სწორ ადგილზე სწრაფი სირბილი არ შეუძლია. მას მონადირე ძალი ადვილად დაეწევა, მაგრამ კლდეზე და ციცაბო ფერდობებზე ხტომაში. ჯიხვის გარდა, ბადალი არ ჰყავს. შვეულ კლდეზე 3—4 მეტრზე მაღლა შეხტება ხოლმე. ჩვენ გაოცებული დავრჩით, როცა კლდეში ჩაჭედდით ცხრა-ათი მეტრის სიგანის მდინარე არლუნს ვაცი ერთი სკუპით გადაახტა. ამიტომ არის, რომ თავის ადგილსამყოფელში მას მგელი იშვიათად იჭერს. ჯიქის, ფოცხვერისა და მთის არწივის მეტი მას ბუნებრივი მტერი არ ჰყავს. სამაგიეროდ ხშირად ავადდება: ნეკრობაცილოზით, ნემატოდებით, ნიაშორში ნაპოვნი 22 სახის ჰელმინთიდან ოცს საერთო აქვს შინაურ პირუტყვთან.

ნიამორი შემოდგომაზე ძალიან მსუქანია. იკვებება ბალახით, ხემცენარეთა ფოთლებითა და ნეკერით. ზამთარში კვამს მთიერებსა და ხავსსაც. აქვს მარილის დიდი მოთხოვნილება. ეტანება მლაშე სალოკავენს „მუჭებს“, ლოკავს დამლაშებულ თიხასა და ნეკერებსაც. უჩემში, ერთნაირი საკვების გამო მას კუჭში უჩნდება გაჭედილი საკვების გუნდები — „კუჭის ქვები“. რასთანაც დაკავშირებულია ნიამორის რუსული სახელწოდება — „ბეზოაროვი კაზიოლ“.

კერშილობის დროს, რაც ნოემბრის ბოლოს იწყება და დეკემბრის ბოლომდე გრძელდება, ნიამორი განსაკუთრებით ვაცი, ძალიან ხდება, ზამთარი უსწრებს და გამოზამთრება უჭირს. ხნიერი ვაცები მხოლოდ კერშილობის დროს მიდიან არეგსთან, სხვა დროს უმეტესად ცალკე არიან. კერშილობა ჩვეულებრივ ვაცების ჭიდილით იწყება. არვეში, ერთხელ გამარჯვებული უფროსობს, ახალგაზრდა ვაცები მათთან მორიდებულად იქცევიან.

ნიამორის მაკობის ხანგრძლივობა ხუთ თვენახევრამდე გრძელდება. თიკნები (1—2 ცალი) მაისში იბადებიან და დაბადების პირველ დღიდანვე დედას თან დასდევენ. დედა მათ ხუთ-ექვს თვემდე, კერშილობის დაწყებამდე აწოვებს. ამასთან ერთად ბალახითაც იკვებებიან და სწრაფად იზრდებიან. შემოდგომისათვის უკვე 12—15 კგ-ს აღწევენ, პატარა სარქებიც ამოებურცებათ. ამ ასაკში მათ „ვაცუნებს“ უწოდებენ. ისინი უკვე დამოუკიდებელ ცხოვრებას იწყებენ, მაგრამ დიდების ჭკუფს მაინც არ შორდებიან, მათი მეთვალყურეობის ქვეშ არიან. დაობლებულ თიკნებს ზოგჯერ ბებერი ვაცებიც შეიკედლებენ. მოზარდები 3—4 წლამდე უმეტესად დედების არვეში არიან, საშუალო ხნისა და ბებერი ვაცები კი ყოველთვის ცალკე არვეს ქმნიან.

ნიამორი სქესობრივად ერთი წლის ასაკში მწიფდება, ხოლო გამრავლებაში მეორე წელს მონაწილეობს, ზრდას კი ოთხი წლის ასაკში ამათვრებს. ბუნებაში 15—20 წლამდე ცოცხლობს, ტყვეობაში კი 8—10 წელზე მეტხანს ვერ ძლებს. აღნიშნულია შემთხვევა, რომ ნიამორმა ზოობარკში 14—17 წლამდე იცოცხლა.

ნიამორზე ნადირობა განმეორებით 1925 წელს განუსაზღვრელი ვადით აიკრძალა, მაგრამ მისმა რიცხოვნობამ მაინც არ მოიმატა, რადგან კონტროლი სუსტი იყო, მაინც ნადირობდნენ. ბრაკონიერებმა განსაკუთრებით დიდი ზარალი ამ ცხოველს ომიანობისა და ომიანო-

ბის შემდგომ წლებში მიაყენეს, როცა შორს მსროლელი წამანებით შეიარაღებულმა ბანდიტებმა, რეციდივისტებმა და შათთან მებრძოლმა პარტიზანებმა მათში დაიდვეს ბინა...

ამ საუკუნის 40-იან წლებამდე ნიამორის მონრდინი ქვეყნები ბინადრობდა შატლის ქვემოთ, ანატორის ჯვარის მონრდინის, სადაც უამრავი შენაწირი რქებია. სალოცავის ხათრით ამ ტერიტორიაზე თოფს არავინ ესროდა და ისინიც ზოგჯერ დღისით-მზისით ჩამოდიოდნენ არღუნზე წყლის დასაღვევად. მოპირდაპირე საბოსლო აცეხიდან შეუიარაღებელი თვალითაც კი ადვილად გაირჩეოდა რომელი იყო ვაცი და რომელი თხაო, ამბობენ შატილელები.

ანატორის ჯვარის ტერიტორია, რომელიც თავის კლდე-ღრეებით ათას ჰექტარს არ აღემატება, საკმარისი იყო ამ ცხოველისათვის, რომ თავი გადაერჩინა და გამრავლებულიყო. აქ შეხიზნული ნიამორი ხატის ცხოველად იყო აღიარებული და მას თოფის სროლას ვერავინ უბედავდა. ვიღაც სულწასული გადამთიელი თუ დაარღვევდა ამ წესს, „ჯვარი“ ნადირის მოკვლა ბევრს სანანებლად გახდომია, რადგან თავს დამტყდარ უბედურებას ამ ნადირის მოკვლას აბრალებდნენ. თვით ხალხი იყო ხატის ინტერესებისა და ტრადიციების დამცველი. ხატის რწმენას იყენებდა ამ იშვიათი ცხოველის დასაცავადაც. ერთხელ თურმე აქ მეზობელ სოფელში მცხოვრებმა, გზად მიმავალმა ახალგაზრდა ქისტმა, კლდეზე ლამაზად გადმომდგარი „კლდის ვაცი“ დაინახა, ვეღარ მოითმინა, თემ-სოფლის ხათრი არ შეინახა, ესროლა, გადმოაგდო და თან დაიტრაბახა: თქვენ ხატს ტყვია შუბლში მოვარტყიო. საკუთარ შუბლში მოვირტყამსო, უთხრა ერთმა იჭაურმა მოხუცმა. ამ „თავმომწონე“ ქისტს თურმე სამი პირი ცოლშვილი ჰყავდა. იმ ხანებშივე თავის ოჯახი ააწიოკა. უფროს ცოლს შეშის ნაჩხებით გაუხებტა თავი. შეიღმა სისხლიანი დედა რომ დაინახა, საკუთარ მამას ტყვია იმავე იარაღით, მართლაც შუბლში დაახალა. ასეთ დამთხვევებს ხალხი შემდეგ ხატის მიზეზს მიაწერდა.

ნიამორს კარგი დღე არც აქ მისულმა ურწმუნო მილიციელებმა დააყენეს. წესრიგის დაცვის მაგივრად, ხატის ტყეში შეხიზნულ ცხოველს სახალისოდ ესროდნენ თოფს და კლავდნენ. მათ არც ხატისა და არც ხალხის ხათრი შეინახეს და მალე სრულიად ამოწყვიტეს. 1950 წლის ზამთარში ორი უკანასკნელი ნიამორი ზევემა ჩამოაგდო

შატილიდან მეათე კილომეტრზე, არდოტის ხეობაში. ამგვარად, შატილის მიდამოებში ნიაშორი თითქმის მთლიანად მოიხსოვრა. აღარჩა მხოლოდ ძნელად მისადგომ არიშკის ხეობაში, ქისტედიის საჭურვებში, საიდანაც ამჟამად ერთეულები შემოდის საქართველოს ტერიტორიაზე და ვრცელდება 2500 ჰექტარზე. მაგრამ აქ, როგორც აღვნიშნეთ, მაშინვე სპობენ. ყოველივე ეს იმას გვიჩვენებს, რომ ამ ცხოველს მხოლოდ ბრაკონიერებისაგან დაცვა სჭირდება. მისი ადგილსამყოფელი ჩვენთან თითქმის დაცარიელებულია.

ვასულ ზატხულში, არდოტის ხეობის მარჯვნივ სერზე გადავიარე და არიშკის ხეობის სანადიროებში, ნიაშორების ადგილსამყოფელში მოვხვდი და 1948 წელს ნადირობის დროს ერთ ლამაზ, სიპ ქვაზე, ლეკ ოთ წიქას მინაწერი ლექსი ამოვიკითხე:

ვაცებზე ნადირობაი ვერაგობაა ნამდვილი,
ქარაფში ვაგიჟირდება, შინ რომ გეგონოს ადვილი,
მე, საყურამ, და ლადომა თვალით ვერ ვნახეთ ნადირი;
ცალია პურ-ყველს მივირთმევთ, დავსწვი ვესეთ სადილი,
სად რა წევს რქაფიწალი ის მამაძაღლის ვაზრდილი.

სამნი წავედით ნიაშორზე სანადიროდ, — გვითხრა წიქამ. არიშკის ხეობაში სახედავზე ავედით. გაღმა-გამოღმა მხარეს ქოვრით დაუწყეთ ზვერვა, ვერაფერი ვნახეთ, ცივ პურ-ყველს გეახელით ისე როგორც ნათქვამია:

მეწყალი მონადირეო,
დამჩალო წვერის ძირსაო,
პურ რომ გშოდას, ვერა სჭამ
შიგ თვირთვილ გამოდისაო.

მე რომ ლექსს ვაწრავდი ქვაზე ლადოს ხმა მომესმა: „ვააცის (ენას უკიდებდა ლადო) რქას ვხედავ!“ ჩვენც გვანახა, კლდის ქიმზე იწვა, ტანი არ უჩანდა, ხოლო ცალი რქა ჰქონდა კლდეს გადმოცდენილი. გამიკვირდა ლადოს თვალის გამჭკრიახობა, საიდან სად ნახა. რახან ნადირი დავიგულეთ, მეორე მხარეს გადავედით და დაახლოებით იმ ვაცის „ორბიტამდე“ ავედით დიდი გორის თავზე. იქ სიპერდა აღმოვაჩინეთ (სიპით დახურული მონადირის ქოხი), შემთხვევით გადა-

ვეყარეთ, რომელსაც წინიდან თუ არ მიხვიდოდი, ვერ შეაშინებდი, ისე იყო სიბიან გორაზე შეხამებული. შიგ საკმაო შეშა და ჭიჩხი ეყარა. ჩვენზე წინ ნამყოფს მოემარაგებინა წესისმდებარე მუხლდარეს ქობში შეშა ყოველთვის უნდა დახედეს — ეს შეშა უნდა დატოვო. მოჰკალ რაიმე თუ არა, ამას არა აქვს მნიშვნელობა. გათოშილი კაცი რომ მივა, იმ შეშით უნდა ისარგებლოს. როცა მომაგრდება, თვითონაც უნდა მოამარაგოს; არა მარტო თავის სამყოფი, შემდეგ მომსვლელი მონადირისაც.

კახს ყმის ნაბინავარში

შეშანი დარჩებიანო,

ცული ყმის ნაბინავარში

ქარნი ნაცარსა შლიანო.

მივიტანეთ შეშა, მოვაწყვეთ ქობი და შემდეგ ვთქვიით: გადავხედ-ჯადმოვხედოთ დალამებამდე, ეგება რასმე გადაეყაროთო. ადგილი ახლო-მახლო გორებით იყო დასერილი. გადავიარეთ ერთი, მეორე გორა და... მესამეზე ვაცუნა დგას დასხვარტული. ვნახეთ, გენახნა და ერთი ნახტომით გადახტა, გორს მოეფარა. დავიქცენით. იმის იქით ფერდი იყო იშვიათარყიანი. ან იქ უნდა გასულიყო, ან აღმა გაქცეულიყო. ვაცის ნადგომთან რომ მივედით, ფერდაზე გაჩნდნენ ვაცი და ერთი თიკანი. (თიკანს ამ სამი-ოთხი წლის ვაცთან რა უნდოდა, ახლაც არ ვიცი). საკმაოდ შორს იყვნენ. დავუწყვეთ სროლა, ვაცი დაგორდა. ზოლო თიკანს ტყვია აქეთ-იქით აგდებდა, თან ბლაოდა და გარბოდა. გორს მოეფარა. ვერ გავიგეთ მოხვდა რაიმე თუ არა. ვაცი ქობში მივიტანეთ უკვე შებინდებისას. ღამე თოვა დაიწყეთ (შემოდგომა იყო), დილით გამოიდარა, მაგრამ თოვლი საკმაოდ დაედო. დილით ჩვენზე ადრე ნიამორები გამოსულიყვნენ, ნაკვალევით მივხვდით, რომ ჩვენს ქვემოთ კლდის ქანჩახებზე ერთი არვე მდგარიყო და სადღაც გადაკარგულიყვნენ. ცოტა ადრე რომ გამოვსულიყავით, იქვე ახლოს, იქიდან გადმოყრილები პირდაპირ ქალაში (არიშკის ხევზე) ჩავიდოდნენ, შიდაც არ დაგვეპირდებოდა, მაგრამ...

ისევ ლადომ შენიშნა ზემოთ, დაახლოებით კილომეტრნახევარზე ორი ვაცი: ვეებანი იყვნენ, ერთს მარწყუხა, ერთმანეთზე გადაჯვარედინებული რქები ჰქონდა, ასეთი რქებიანი ვაცი სხვა დროს არავის

უნახავს, ოთხი-ხუთი წლის მოზერის ტოლა ჩანდა. მეორეს ჩვეულებრივი რქები ჰქონდა, ოღონდ თავს რომ ასწევდა, რქები ტანს უკან გადადიოდა. ეს იყო ორი უდიდესი ვაცი, რაც კი ვინმეს მოეკლა, ან ენახა ოდესმე ჩვენს კუთხეში. ავღელდით, ავფორიანობდით. უნახავს მარცხენა მხარეს, რომ ნიავე არ ეკრათ (ალბათ წინა უნდა იყოს). შიგადაშიგ გამოვჩნდებოდით, ვზერავდით იქვე არიან თუ არა. შუადღის შემდეგ მოეუარეთ სათავე, ჩავეპარენით და... თვალდახელშუა გაჭრნენ, როგორც ჩანს, იმათ უფრო აღრე გავვიგეს. ვერც გავიგეთ, როდის ან საით წავიდნენ (მზის პირი იყო და თოვლი ამშრალი). ადგილზე მივედით. ნაწოლია მიხედვით, ერთი კვირა მაინც მდგარიყვნენ იმ ადგილზე.

დავბრუნდით, ავიყარენით და აქეთობას თოვლიანი ჩრდილი ავირჩიეთ, ეგება კიდევ რამეს გადავეყაროთ.

შორს ვნახეთ ერთი წინწამოწეული კლდის ფიცრის (სახლის ფასადი რომ არის, იმხელა კლდე იყო) თავზე დგას ვაცი, დიდი, მაგრამ იმხელა კი არა, დილით რომ ვნახეთ. სათოფედ შორი იყო, ოღონდ სამ ნასროლიდან ერთი მაინც ნაღდად მოხვდებოდა. ლადომ გვირჩია: ეგ კი ნაღია, მაგრამ კლდის უკან მაგას თხები ჰყვანან და ისინი გამოვლენ ცოტა ხანში, დაუცადოთ, მერე „ეთოფნათო“. დაუცადეთ, ვაცი შებრუნდა და შეეფარა. „ღიაცებს გამოიყვანსო“, ამბობდა ლადო. მთელი საათი ვუცადეთ და აღარც ვაცი გამობრუნდა, აღარც მისი „მანდილოსნები“. ასეთია ხარბი მონადირის ბედი. ამაზეა ნათქვამი „ორი კურდღლის მადეგარი ვერც ერთს ვერ დაიჭერსო“.

გვალამდებოდა. უფრო შორს, ქვევით და მარცხნივ თხები ვნახეთ. ორნი ნახევრად წაქცეულ ხიდივით გადებულ ხეზე გასულიყვნენ, დანარჩენი თხა-თიკნები თოვლში დაბორილობდნენ. ალაღბებდნენ, ყოველად უიმედოდ, თითო-ოროლი ვესროლეთ, მაგრამ უშედეგოდ.

ჰალაში, ჯარევის ძირს (ქისტეთის ტერიტორია) არლუნში უნდა გამოგვეტოპა (ხიდი არ იყო). ორივე მხარეს ყინული ჰქონდა მოკიდებული, გავიხადეთ ფეხზე, შევედით ამ ყინულ-მდინარეში, გადმოეტოპეთ და ხტუნვა-ხტუნვით, ბაგ-ბაგით ჩავიცვით ფეხზე. წინ დიდი აღმართი გვედო ჯარეგომდე, შემდეგ ცხრა-ათი კილომეტრი შატილამდე. შევხედეთ ჩვენგან მოვლილ არიშკის ხეობის თოვლიან ფერდობებს, იმ ადგილსაც, სადაც ვაცმა მოხერხებულად გაგვაცრუა, არის

ზღაპარი, სადაც ასეთი სიტყვებია: იცინის, იცინის მუღია, კვდება სიცილითა... ლაღომ უცებ გადააკეთა ამ ზღაპრის პერიფრაზი: იცინის, იცინის ვაცი, კვდება სიცილითა. ჭალაში სამი კაცი კვდებოდნენ...

მონათხრობიდან ჩანს, რომ ნიამორზე ნაღებებზე და აკრძალვისა, მთაში ყოველთვის თავისუფალ ფორმებში ხდებოდა და ხდება. აქ ბევრმა არც იცის, რომ მისი მოკვლა აკრძალულია. ამ საკითხზე პროპაგანდა დღესაც მოისუსტებს.

ნიამორი ძვირფასი სანადირო-სარეწაო ცხოველია. მისი ხორცი გემოთი და ყუათიანობით ბევრად არ განსხვავდება შინაური თხის ხორციისაგან. ასევეა ტყავიც, საიდანაც საუკეთესო ხარისხის „ზამშა“ და „შევროს“ ამზადებენ. ყველაზე ძვირად 200—300 მანეთამდე ფასობს მისი რქებისაგან დამზადებული ყანწები, რისი გულისთვისაც ბრაკონიერები დაუზოგავად სპობენ ამ ცხოველს.

საქართველოში ამჟამად 300-მდე ნიამორი აღვრიცხეთ. იგი მცირე რაოდენობითაა სხვაგანაც. ამიტომ მოხდა ნიამორის საერთაშორისო, სსრ კავშირისა და საქართველოს წითელ წიგნებში შეტანა. მაგრამ ისიც ცხადია, რომ ნადირობის აკრძალვამ ამ ცხოველს ვერ უშველა და ვერც წითელ წიგნში შეტანა უშველის, თუ მის გადასარჩენად უფრო რადიკალური ღონისძიებები არ გატარდა. საჭიროა სპეციალური ნიამორსაშენის შექმნა, თუშეთში — ჩილოსა და დიკლოს ხეობებში, ჭეროსა და ხუშეთის (დიდოეთი) ჩათვლით ნაკრძალის შექმნა. აქ ნიამორი დაღისტნიდან — ანდიისა და ყოისუს ხეობებიდან შემოდის. საჭირო იქნება ამ ხეობების განაკრძალვაც. ე. ი. საქართველოსა და დაღისტნის ერთიანი სარესპუბლიკათშორისო ნიამორის სახელმწიფო ნაკრძალის შექმნა. ასევე შეიძლება 6000 ჰექტრიანი ნაკრძალის შექმნა არღუნის ხეობაში — შატილშიც.

ნიამორის გადარჩენას უდიდესი პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს მეცხოველეობის პროდუქციის გაზრდისათვის. იგი ერთ-ერთი უძვირფასესი გენოფონდია, საიდანაც მრავალი შინაური თხის ჯიშების მიღება და გაუმჯობესება შეიძლება. ნიამორი ხომ უახლოესი წინაპარია შინაური თხისა. კარგად ეჯვარება ყველა შინაურ თხას. მათი ჰიბრიდები იძლევა ნაყოფიერ შთამომავლობას, რომელიც ფერითა და რქებით ნიამორს წააგავს. ასევე კარგად ეჯვარება ჯიხვსა და მის ჰიბრიდს შინაურ თხას, გარეულ ცხვრებს; ხრახნილრქებიან და ციმბი-

რულ თხებს. მიღებული შთამომავლობა ზოგჯერ ბევრად დიდი ზომა-
წონისაა მშობლებზე.

ამიტომ ნიამორს მეტი ვაფრთხილება და ყურადღებაც უნდა მი-
თუშეთეს, როცა ეს ცხოველი 200—500 მ. ზ. დ-ზე დადგა. ყურადღებაც უნ-
და აქცევა, საუკეთესოდ იტანს ტყვეობას, დიდხანს ცოცხლობს, ადვილად
შინაურდება და ეჩვევა ადამიანს. ხასიათდება მობინადრეობით, თავ-
შესაფარად და საბინადროდ დიდ ადგილს არ მოითხოვს, თანაც ისეთ
გლდიან ადგილს იყენებს, სადაც სხვა ცხოველი ნაკლებად ხეი-
რობს, იკვებება უხეში საკვებით, რომლის მარაგიც დიდია. საქართვე-
ლოში ნიამორის სავარგულს ნახევარ მილიონ ჰექტარამდე უკავია (აქე-
დან მხოლოდ 8000 ჰექტარზე ბინადრობს). ამ ტერიტორიის სრულყოფი-
ლად ათვისება-გამოყენება მხოლოდ ნიამორის მეშვეობით შეიძლება.

ჯ ი ხ ზ ი

ჯიხვების გადავლილი კლდე
რომ ნახო, გაგიკვირდება,
იმათ ნადგომსა, ნაწილსა,
თოლი არ მოეკიდება,
ფეხ, რო მათუდას ტიალსა,
რჭით კლდეზე დაეკიდება.

ხ ა ლ ხ უ რ ა

ჯიხვი ღრურქიანთა ოჯახის ერთ-ერთი წარმომადგენელია, ძირი-
თადად ორნაირი სახისაა: აღმოსავლეთ კავკასიური, ანუ დაღესტნუ-
რი ჯიხვი და დასავლეთ კავკასიური, ანუ ყუბანური ჯიხვი. აღმოსავ-
ლეთ კავკასიური ჯიხვი გავრცელებულია კავკასიონის მთავარი ქედის
აღმოსავლეთ ნაწილში, უფრო მეტად ჩრდილოეთ კალთებზე, დაღეს-
ტნის საზღვრებში. მეცნიერებისაგან პირველად აქ იქნა აღმოჩენილი
და აღწერილი, ამიტომ უწოდებენ დაღესტნურ ჯიხვს. დასავლეთ კავ-
კასიური ჯიხვი კი კავკასიონის ქედის დასავლეთ ნაწილში, უფრო მე-
ტად ყუბანშია გავრცელებული და ყუბანურ, ანუ სევერცოვის ჯიხვს
უწოდებენ. მათი არეალი ერთმანეთს რაჭა-სვანეთის ქედზე ერწყმის.
ეჭვარებიან ერთმანეთს, მათ შუალედურ ფორმას, რომელიც ძირითა-
დად აფხაზეთის, სვანეთისა და თებერდის სახელმწიფო ნაკრძალში

ბინადრობს, ცალკე ქვესახეობად გამოყოფენ და ცენტრალურ კავკასიურ, ანუ გულდენშტედტის ჯიხვს უწოდებენ. ჯიხვების გავრცელების საზღვრები რადგან ცალ-ცალკე გამოიყოფა, მეფე-მეფე უღელქველ სახეობებადაც აღიარებენ, (ამავე დროს კოდორის ქვემო ქართლში გვხვდება ცენტრალურ კავკასიური და დასავლეთ-კავკასიური ჯიხვების ჰიბრიდული ფორმა, უზარმაზარი, გაშლილი რქებით, ხოლო პირაქეთ ენგურის სათავეებში სვანეთ-სამეგრელოს საზღვრებში — მაგანას ხეობის სათავეებში მობინადრე იმავე ფორმის ჯიხვს რქები მნიშვნელოვნად პატარა აქვს, სხეული კი დიდი). ძირითად ფორმებში განსხვავება იმაშია, რომ აღმოსავლეთ კავკასიური ჯიხვი შედარებით დაბალი მკვრივი აგებულებისა და მურა შეფერილობისაა, ნიკაპზე წვერი შეიღრვა სანტიმეტრამდე აქვს ჩამოშლილი, რქები კი უფრო დიდი და რგოლურად შიგნით მოხრილი. დასავლეთ კავკასიური ჯიხვი მასზე ხუთი-ათი სანტიმეტრით მაღალია, შეფერილობით რუხი ნათელი, ნიკაპზე წვერი უფრო გრძელი, ათ-თხუთმეტ სანტიმეტრამდე ჩამოშვებული, რქები კი შედარებით პატარა, მაგრამ ძირში განიერი, აღმართული და წვერში განზე გაშლილი აქვს. ცენტრალურ კავკასიური ჯიხვი უმეტესად საშუალო ზომისაა და რუხი ჩალისფერია, ნიკაპზე წვერი საშუალოზე მოკლე ან სულ არა აქვს, რქები კი აღმართული და განზე გაშლილი, რქის წვერები ოდნავ შიგნით მოხრილი და ერთმანეთისაკენ არის მიმართული. აგებულებით, ფორმით, ზომა-წონითა და ზოგიერთი სხვა ბიოლოგიური ნიშნებით ისინი ერთმანეთისაგან ამგვარად განსხვავდებიან, მაგრამ ცხოვრების ნირით, ქცევებით ერთმანეთს ძალიან ჰგვანან. ეს იმიტომ, რომ ერთნაირ, მსგავს ადგილსამყოფელში — კავკასიონის მთავარ ქედზე ბინადრობენ. ჯიხვს ხომ დედამიწის ზურგზე სხვაგან ვერსად შეხვდებით. ბიოლოგიურადაც არ არიან ერთმანეთისაგან ძალიან დაცილებულნი — ეჭვარებიან ერთმანეთს და ნაყოფიერ შთამომავლობას იძლევიან. ამიტომაც ჩვენ საერთო დახასიათებას ვიძლევიან.

ჯიხვი მთის თხემის გვარის წარმომადგენელთა შორის ყველაზე დიდი ზომა-წონისაა. მას თავისებურად უხეში, მაგრამ მოხდენილი სხეულის აგებულება აქვს (შუნი უფრო უშნო შესახედავია). განსაკუთრებით მკვრივი, ძლიერი და მომხიბვლელია ხარჯიხვი, რომელსაც ნიკაპზე წამოზრდილი წვერი, ხოლო თავზე უზარმაზარი (8—10 კი-

ლოგრამამდე წონის) ბორბალა რქები ამშვენებს. რქის სიგრძე 60—80 სანტიმეტრს აღწევს, ზოგიერთი რქის სიგრძე 100 სანტიმეტრს აღემატება, ხოლო გარშემოწერილობა 30 სანტიმეტრს, თავი სქელი, პატარა — 30—35 სანტიმეტრამდე სიგრძისა აქვს. ყუთებში მოყვანილობის 10—15 სანტიმეტრი სიგრძისა წვეტიანი, კისერი მოკლე და სქელი აქვს. მსხვილი მკვრივკუნთოვანი, პროპორციულად განვითარებული სხეული, დაბალ და სქელ ფეხებზე დგას. ტანი სიგრძით 130—160 სანტიმეტრს აღწევს, მინდაოში სიმაღლე—80—110 სანტიმეტრს, გავაში სიმაღლე მინდაოში სიმაღლეს 8—10 სანტიმეტრით სკარბობს. კუდის სიგრძე 15—20 სანტიმეტრია. ცოცხალი წონა—60—80 კილოგრამი. იშვიათი ეგზემპლარები 100—120 კილოგრამს იწონიან. შუენები შედარებით პატარები არიან. რქები ორივე სქესს აქვს. შუენის რქის სიგრძე 30 სანტიმეტრს არ აღემატება. იშვიათად გვხვდება უფრო დიდ რქებიანი შუენი, ისიც დასავლეთ კავკასიური ფორმის. ჯიხვის თიკანს რქები ორი თვის ასაკში ამოსდის, ნელა უვითარდება და შვიდი-რვა წლისას უკვე სრულყოფილი, განიერი, ბორცვებიანი რქები აქვს. შემდეგ რქა სიგრძე-სიგანეში კიდევ მატულობს და ბორცვებიც ტალღისებურად კიდევ ემატება თხუთმეტ წლამდე. ეს ნაზარდი კარგად ჩანს, მაგრამ შემოკლებული სახით. ჯიხვი რქას არ იცვლის. ამიტომ წლიური რგოლები კარგად ეტყობა. რქის ბორცვების რიცხვს შუაზე ყოფენ და ამით დაახლოებით იგებენ ჯიხვის წლოვანებას.

ჯიხვს რქები კლდეზე სიარულისა და ხტომისას წონასწორობის დაცვაში ეხმარება. ალბათ იმიტომაა, რომ დიდრქიანი ხარჯიხვები უფრო მაღლა, მიუდგომელ კლდიან ადგილებში ბინადრობენ. შუენები კი ყრველთვის დაბლა, ნაკლებად დაქანებულ ფერდობებზე და ღელეებში არიან. კლდეებზე მოძრაობასაა შეგუებული ჯიხვის ჩლიქებიც, თითები კლდეზე სიარულისას განზე იწევს. ჩლიქის კიდები ყოველთვის მოცვეთილი, ატკეცილი და შიგნით მხარეზე დაკბილულის მაგვარი და ფხიანია, ბალიშები მხოლოდ ქუსლზე ეტყობა. წინა კიდურთა ჩლიქის სიგრძე 7—9 სანტიმეტრს აღწევს, უკანა კიდურისა—6—8 სანტიმეტრს, სიგანე—5—6 სანტიმეტრს, სიმაღლე 3—4 სანტიმეტრია. საერთოდ ჩლიქები მასიური, მომრგვალებული, ბლავი ოთქუ-

თხედო ფორმისაა, ნაკვალევზედაც თავისებურ ანაბეჭდს ტოვებს და აღვილო გამოსაცნობია.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის, რომ რქების მხედველად მხედველ კლდეში და ტყეში მობინადრე ჯიხვს. მუღმივან მხედველად ადგილებში მობინადრე ჯიხვს რქის წვერები მოცვეთილი და წატეხილი აქვს, კლდეებზე ხახუნისა და მზის გამო გარუჯული, მუქი-ყანგისფერია, უფრო სწორად კლდის ფერი. ასეთ დიდ ხარჯიხვს მთაში „რქაჯანგიანს“ უწოდებენ. ასე მოიხსენიებენ ლექსშიც:

ვახედე, მთას ვაღვიდენ

ჯიხვი რქაჯანგიანები.

ტყიან ადგილებში მობინადრე ჯიხვის რქები კი უფრო დიდი, წვეტიანი, უცვეთი და შავია. ეს იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ჯიხვი კლდიან ადგილებში სიარულისა და ხტომის დროს რქებს კლდეებზე ურტყამს, უხახუნებს, საჭიროების შემთხვევაში საბჯენადაც იყენებს. ნაკლებ დაქანების ფერდობზე — ტყეში კი რქებს ნაკლებად ხმარობს და ამიტომაც საღად უნარჩუნდება.

ჯიხვის სხეულის შეფერილობა განსხვავებულია როგორც ფორმებს შორის, ისე სქესთა შორის და ზამთარ-ზაფხულის მიხედვით. ხარჯიხვები მურა-მოშაონი არიან, შუნები კი რუხ-მოწაბლისფერონი. ზაფხულში საერთოდ რუხი-ჩალისფერი სჭარბობს, ხოლო ზამთარში მურა-რუხი. მუცელი ყოველთვის ღია-მონაცრისფერო აქვს, მკერდზე, ბოჭვენზე და ქედზე კი მურა.

ჯიხვის ბეწვის ცვლა თითქოს ბუნებისა და გარემოს ფერისცვლებასთანაა დაკავშირებული. ზაფხულის ბეწვის ცვლა ივლისამდე გრძელდება. ოქტომბერში კი ისევ ზამთრის სამოსელშია. ის ზამთარ-ზაფხულის მიხედვით ეხამება იმ კლდიან გარემოს, სადაც ის ბინადრობს. განსაკუთრებით იმ ლოდებსა და ნაშალს, სადაც გაიზარდა. ამიტომ არის, რომ კლდეში ლოდებსა და ქვებს შორის მწოლიარე ჯიხვი ძნელი შესამჩნევია. მას მხოლოდ რქების მოძრაობით თუ შეამჩნევთ. სერზე კლდის თავზე მწოლიარე კი, რაც ძალზე უყვარს, ცოც ფონზე კარგად ჩანს.

კავკასიონის მთავარი ქედის აღმოსავლეთი ნაწილის ჩრდილო კალთებზე საქართველოს ფარგლებში, კლდიან ადგილებში, ჯიხვი

თითქმის ყველგან გვხვდება. ის ბინადრობს თუშეთის, შატლის, არხოტისა და ყაზბეგის მთებში. აქ იშვიათად ორმოც-სამოც სულსაგან შემდგარი და უფრო მეტი რაოდენობის ფარებიც შემოდის მიგრაციის დროს. მუდმივად მობინადრე ჯიხვი მრავლად არის არხოტში — ასას ხეობის სათავეს შენაკადებში: კალოთაზის, ტანის, ტინისა და თათელის ხეობებში. აქ ჯიხვის ნამდვილი ბუნებრივი ნაკრძალია. აქედან შემოდის ყაზბეგის რაიონის საზღვრებში — ხდეს ხეობაში. ჯიხვი მხოლოდ მიგრაციის დროს ეწვევა აგრეთვე ამავე რაიონის ორუსოს ხეობასაც.

კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე, საქართველოს ფარგლებში, ჯიხვი მხოლოდ იქ შემოდის, სადაც გაუვალი კლდეებია და, სადაც სიმყუდროვეა. ასეა თვით ლაგოდეხის ნაკრძალშიც — მობინადრე ჯიხვი აქ ორას სულს არ აღემატება. ერთეულები შეგვხვდა მდინარე დურუჯის სათავეებში (შავკლდეში), საბუის მთაში, მდინარე ალაზნის სათავეებში (სპეროზასა და ბორბალოს მთაში). კახეთის კავკასიონზე ჯიხვი სხვაგან არსად არაა. ჯიხვი დასავლეთ კავკასიონზე, საქართველოს ფარგლებში უფრო მცირე რაოდენობითაა შემორჩენილი: რაჭისა და სვანეთის ქედზე, აფხაზეთის, სვანეთის მთებში, მის დასავლეთით, თებერდისა და კავკასიის ნაკრძალებში კი უამრავია. აქ ასი-ორასულიანი ფარები ვნახეთ. ჯიხვი ვერტიკალურად მუდმივ მყინვარებამდე (4,500 მ ზ. დ.) ვრცელდება.

გასული საუკუნის ბოლოს ჯიხვი შემოიყვანეს მცირე კავკასიონზე, ბორჯომის ნაკრძალში. აქაურ პირობებს კარგად შეეგუა და მომრავლდა. ჯგუფში სულადობამ 40—60 სულს გადააჭარბა. 1917 წლამდე აქ 500-ზე მეტ ჯიხვს ითვლიდნენ, მაგრამ შემდეგ ბრაკონიერებმა გაანადგურეს, რადგან ჯიხვის საიმედო თავშესაფარი, აღამიანისაგან მიუდგომელი კლდეები, აქ არ არის.

ჯიხვი ძირითადად ალპურ და სუბალპურ ზონაში ბინადრობს. ზაფხულობით თოვლის ხაზამდე ადის. იქ უფრო ლაღად და უშიშრად გრძნობს თავს. არც მტერი და არც სიცხე იქ არ აწუხებს, ბორა და კოლო-ბუზიც ნაკლებია. ჩრდილიან, გრილ ადგილებს ეტანება, თოვლთან ახლოს, ხშირად კი ზედ ზეავზე წეება. გაუვალ, დეკიან ბუჩქნარში ყოფნა არ უყვარს. იშვიათად გვხვდება არყის ტყეშიც. უფრო ღია, კლდიან ადგილებში იცის ყოფნა, რასაც თან ღალიანი საძოვარი

მდელოები ახლავს. დილას ძოვს, შემდეგ კლდეში შედის და იქ აფარებს თავს. ზოგჯერ ლეღებში ჩადის, კლდის ნაშალს დაჭექს და გრილ სილაში წვება, განცხრომით ისვენებს, როცა ჰაერის ტემპერატურაა, წინა ფეხით ქვიშას სიგრილემდე გამოქექს და გვერდში დაეკრავს დაწვება. სიცხისაგან შეწუხებული ასე მალ-მალე იცვლის გერდს.

ჩიხვის დღე-ღამური ადგილგადანაცვლება ძირითადად ბუნებრივი მტრებისა და ადამიანის შიშით არის გამოწვეული, ისეთ ადგილებში, სადაც მას არავინ აწუხებს, დღე-ღამურად ადგას არ იცვლის, იქვე ისვენებს, სადაც ძოვს. ასეა, მაგალითად, თებერდისა და კვეკასიის ნაკრძალებში, ლავოდების ნაკრძალში. ისეთ ადგილებში კი, სადაც მასზე ხშირად ნადირობენ და დევნიან, საკვების საშორნელად საღონოს შვიდ-რვა საათიდან გამოდიან, როცა კარგად აღარ ჩანან, ჩიხვები კლდეზე ბილიკს წალიკად გამოჰყვებიან და მთის ნიავეთნ ერთად დაბლა საძოვრებისაკენ ეშვებიან ან მოპირდაპირე ბალახიან ფერდობზე გადადიან. იციან, რომ ღამით მათ საფრთხე არ ელით, ადამიანზე უკეთესი სმენა აქვთ და უკეთესადაც ხედავენ. რიერაზე კი, როდესაც ნიავეი ქვემოდან ზევით დაუბერავს, მაძლარი ჩიხვის არცე წყნარი ნაბიჯით ისევ კლდეებისაკენ გაემართება დასასვენებლად. აი, სწორედ ამზე უთქვამს ხალხს:

ჩიხო, საჩიხვე გორისკენ

ვასწიე, თორე თენდება,

გზას გიკრავს მენადირეო,

სიცივისაგან ხერდება...

გამოცდილმა მონადირემ ჩიხვის თვისებები და ქცევა კარგად იცის: ღამით ორ-სამ საათზე გადის, სადაც ჩიხვები ეგულება, წინასწარ ჰყავს შეთვალეირებული, ლეღზე ჩუმად, ფეხაკრეფით მიიპარება, რომ ნიავეის მიმართულების შეცვლამდე როგორმე მოასწროს მანძილის გაელა, თავს დაუვლის და უკან დაბრუნებულ ნადირს თავშესაფარში შესვლამდე, ბილიკში უსაფრდება. ასეთ ნადირობასა და ჩიხვების ქცევაზე მოგვითხრობს ხალხური ლექსი, სადაც სიცივისაგან შეწუხებული მონადირე ამბობს:

გათენდი, ნუმც ვასთენდები,

დიდო ღამეო სთელისაო.

ამაზე, ნუმც ამოხდები,
ცისკარო თენებისაო,
ჯიხვო, რო გაიგან საწოლი,
დღისით სიმაგრეს წვესაო.
გზას უკრავს მენადირეი,
ლამეს გაატანს ბნელსაო,
საგათენებოდ შაუკრავს
გადასავალსა წვერსაო...

აღამიანთან და მთის მკაცრ ბუნებასთან ბრძოლაში გამობრძე-
დილი, ამ ღვთისნიერი, ალღოიანი და უპკვიანესი ცხოველის მტკიცე
ხასიათი, თვისებები და ქცევა ყოველთვის იპყრობდა მთიელი ხალხის
ყურადღებას და ჯიხვის ცხოვრების ნირს ლამაზი ლექსებით ამიტომ
გვიხატავდნენ:

ჯიხვების გადავლილი კლდე
რომ ნახო, გაგიკვირდება,
იმათ ნადგომსა, ნაწოლსა,
თოლი არ მოეკიდება,
ფეხ რო მავცდას ტილსა,
რჭით კლდეზე დაეკიდება.
იმათ მიშვოლსა ვაყვაცსა,
რა კარგი წაეკიდება...

ჯიხვსა და მასზე მონადირეზე ლექსებს არა მარტო მამაკაცები,
არამედ ქალებიც თხზავდნენ და მღეროდნენ:

უყვარხარ მენადირესა,
ქედებო ყინულიანო,
ცამდე ხარ აყუდებულო,
კიუხო ქარაფიანო,
არავისგან ხარ სანდოი,
სრუ მუდამ ლალატოიანო,
ჯიხვთაგან გადათელილო,
მთაო ქუჩ-ბალახიანო,

არ გენდვა ჯიხვი ბერხენი,
სამაგრეს შახდებთან,
გულში დარდი აქვს შტრისაო,
ცისკრის შუქს აყვებთან...

ეს ლექსები საყურადღებოა იმით, რომ მათში მხატვრულ ფორმებშია მოცემული მონადირე-ნატურალისტის ჯიხვზე დაკვირვების უძვირფასესი ეკოლოგიური მასალები — ქცევები, ცხოველისა და გარემოს ურთიერთობის ნათელი სურათები:

ჯიხვი საწოლთვე წასვლასა
იგებენ ცისკრის შუქითა,
ქუჩს ძოვენ თვირთვილიანსა,
მიდიან წყნარის ზიჯითა,
როცა წვერს დაეჭრებიან,
გული უცხრობს შიშითა:
გზას კი არ გვეჯდას მოყმეი,
ქვიშა შევლებოთ სისხლითა...

ადამიანის უშუალო გავლენასთან ერთად გაშუქებულია სხვა უარყოფითი ფაქტორებიც. დახასიათებულია ჯიხვის ადგილსამყოფელი, ბუნებრივი პირობები და მასზე მუდმივად მოქმედი კლიმატური პროცესების ცვალებადობა, რითაც განპირობებულია ჯიხვის ცხოვრების ნირი, ქცევა, დღე-ღამური აქტივობა, ადგილგადანაცვლება და სხვა მიზეზები.

გაძრივლდა დილის ნიაფი,
ჩამოკიყიყინებს კლდესაო.
შაგიტყვა, მენადირეო,
პუიტინებს, უცემს ფეხსაო.
გასწია სალის კლდისკენა,
აღარ ენდობა წვერსაო.
მუინვარში შენი შიშითა
მშიერ აღამებს დღესაო.

1. ბებერი, გამოცდილი ხარჯიხვი.

ამ მშვენიერი ხალხური ლექსით იმასაც ვიგებთ, რომ ჯიბვზე მონადირეს სათანადო სიფრთხილე ვერ გამოუწეონია. სვინა, ჯეკვრა დაპგვიანებია, ჯიბვებს შეუტყუიათ, გეზი შეუცვლიათ. სწინა მონადირეს შეხიზნებია. დიდი წვალებისა და ყინულებში ღამის თევის შემდეგ მონადირე ხელმოცარული დარჩენილა.

ჯიბვი ჩვენი მთების გვირგვინი, სილამაზე და სიღიადეა, მთასავით ამაყი, დინჯი, მიუქარებელი, კლდის გარეშე მისი არსებობა წარმოუდგენელია.

— „ჯიბვო, გუნებით მძიმეო,
კლდიდან რამ გამოგიყვანა?
— ისარმა ყია წითელმა,
მშვილდმა, ამ ჩემის რქისამა,
უდროვოდ შამასრეულმა
პირტიტველას უმისამა.

ლექსის თანახმად ხარჯიბვზე ნადირობა ასაღვარდა, ჯერ კიდევ უწვერულვანო კაი ყმის ზვედრი იყო, რომლებიც მთაში აღრევაყვაცობდნენ, გული და მუხლი ერჩოდათ და ყოველთვის საგმიროსასახელო საქმისათვის იღვწოდნენ. მათ დედებიც ხელს უმართავდნენ:

კარგ ყმას აკმეი, დედაო,
დილას აღრიან სადილი,
ან ხმა რამ შამავარდუბა,
ან მთას გაუვლენ ნადირნი.

ისინი სიძნელეებს არ ერიდებოდნენ, ოღონდ კარგი მონადირის სახელი მოეპოვებინათ და ეს ცხოველიც თითქოს განგებას მათ საწვრთნელად გაეჩინოს; ჯიბვზე მონადირის გასაჭირზე მოგვითხრობს ხალხური ლექსი:

საწყალო მენადირეო,
ვის აქე წვალუბა შენია,
გადავლა გინდა, რას იზამ,
საც ყინულიან წვერიბა.

გამათხრა თავის საწოლსა,
 ღამე რომ იყვას ბნელია
 კლდის ძირში გივავ ლოვინი,
 ზელ ნაწვეთ ჩამავდენია,
 ძილს გამოთხოვს ქვიშის წყრილი,
 გულში დარდი გაქვ მტრისათ,
 გვერდს ვიწვეს შენი ბერდენკა,
 რკინას გულს იხვევ ვრილსათ,
 ხელი გიკიდევ ზატორსა,
 იმედ გაქვ როგორც ძმისათ,
 შეაღამეშდე გვიძინას,
 მემრ დაძინება ძნელია,
 გავიყუჩდება გვერდები,
 კაუხის ქვიშა ვრილია,
 საგათუნებოდ ვარსკვლავი,
 ვორისპირ გადახრილია,
 კლდეზე ვაღაღის სარტყელი,
 ჭიხვების ვადაპრილია...

ჭიხვზე ნადირობა ვაეკაცობის გამოჩენის გამოცდა და წრთობა იყო. იგი განსაკუთრებულ აზარტს, მტკიცე ნებისყოფას, ამტანობას, სიძლიერეს, გამბედაობას, აგრეთვე სწრაფაა და ზუსტ სროლას მოითხოვდა. მამულსაც ასეთი დამცველები სჭირდებოდა:

ბერი ვაეია არხვატში,
 ბერდენკას ექაღლებისა,
 ზოგჯერ მტერს მისდევს ლომგული,
 ხან ჭიხვებს მთებზე ჰყვებისა...

ამიტომ ითვლებოდა ჭიხვზე ნადირობა სასახელო ააქმედ და სასახელო ლექსებითაც ამიტომ მოუწოდებდნენ:

ვინცა ხართ ყარვი ვაეკაცი,
 ჭიხვებს უძიეთ კვალია,

შეჰყევით სიმაგრეშია,
 რა ძნელი გასავალია,
 ადვილ მასაკვლავ ნუ გგონავთ,
 ჯიხვი ეშმაკის ხარია,
 ცუდათა წარა-მართათა
 კარგებს უბანდეთ ჯღანია...

სომღერად ვაერცელებული, ბესარიონ გაბურის ხალხური ლექსი
 დღეს ყველა ქართველმა იცის:

მოყმემა პირშიშველამა
 შიბნ გაიარნა კლდისანი,
 დალახნა დანადირნი,
 ბილიკნი კიუხისანი,
 შამახედეს კლდისა თავზედა
 ხორონი ჯიხვებისანი,
 ჯიხვა თოფ დახკრა ბერბენსა
 ქალს ჟახნ იქნეს რქისანი...

კიდევ კარგი, რომ ჯიხვზე ნადირობას ყველა ვერ ბედავდა, „ჯიხ-
 ვთა სიმაგრეში“¹ შემსვლელი, უშიშარი მონადირე ერთი-ორი თუ
 მოიძებნებოდა და ის მტრისთვისაც რისხვა და თემ-სოფლის იმე-
 დი იყო:

ამლაში მანგიაშვილო,
 კიუხებმ დაისვენაო,
 ჯიხვთა წვერისას მდინართა
 რო ველარ მასწვერაო...

კარგ მონადირეს ბინა მუდმივად მტრის შემოსასვლელ კართან
 ჰქონდა დადებული და ხშირი ნადირობით ჯიხვებიც ყოველთვის სი-
 მაგრეში ჰყავდა შერეკილი. ასეთ ვაჟკაცებზე შეთხზულ ლექსებს
 ფანდურზე მღეროდნენ:

¹ აღამიანისაგან მიუდგომელი, გაუვალი სალი კლდე.

ტერლის წვერ უღვან ლოგინნი
გაგასა ბერდიშვილსაო,
ჯიხენი ჰყვან სიმეგრეშია
არ აძინებენ ძილსაო.
ზედ კი არავენ შალვარდას,
ძილ არ გაუმთხვას გმირსაო...

ამ ლექსებით ჯიხეზე კარგ მონადირეს სახელი შორს ჰქონდა გავარდნილი და მის სოფელს ავი განზრახვით ახლოს ვერავენ გაეკარებოდა. იქიდან ადვილად ვერც ქალს გაიტაცებდნენ და ვერც საქონელს. მონადირე საჯიხევე მთის წვერებიდან ყოველთვის არწივის თვალით დარაჯობდა თავის ხეობას და შეუჩინეველი არაფერი რჩებოდა:

მასწონდა დედის გაზრდილსა
მალა წვერებზე ცქერაო,
სამუქაროდა მტრისადა
სახლვარზე გადახედვაო...

გაჯირვებისას მტერს გზას იქ გადაუჭრიდა, სადაც არავენ ელოდა, და ყოველთვის მზად იყო თავიც კი შეეწირა. ამის მაგალითები უამრავია: თვით სახალხო გმირმა მამუკა ქალუნდაურმა, ხომ სანადიროებიდან დაინახა, როცა მისი სოფლის ცხვარს მომზღურები მიერეკებოდნენ, მტერს დაედევნა და უთანასწორო ბრძოლაში თავი შეაქლა:

ნუ მოგედევ, ქალუნდაურო,
არ მიღის შენი ცხვარია.
არ დაიშალა მამუკამ,
არ ბრუნავს ჩემი გვარია...

სახელოვანი მონადირისათვის ამიტომ იყო დაწესებული ცალკე სასმისი, „საკარგყმო“ თასი და, ცხადია, ყველა ჰაბუკი ცდილობდა მის დამსახურებას. სწორედ ამ დროს ირღვეოდა ნადირობის წესები და ნორმები. ყველა გაგებული მონადირე როდი იყო. ამ ძვირფას ცხოველს, ხშირად, როგორც მტერს, ისე თავგანწირვით სდევდნენ.

ხელსაყრელ მომენტში დაუზოგავად ელექტდნენ და ეს სასაბულო საქმედ მიაჩნდათ. ამაზე მოგვითხრობს ხალხში გაბნეული ბევრი ღვესი და თქმულება:

ერევნული
ბიზლიქთეჟა

ჩვენ ახალგაზრდებს ვენაცვლე,
მფრინავს შალგვანან ცისასა,
რო წავლენ ნადირობადა,
სისხლით მასვრიან ბისნასა!
აატირებენ დედასა, იმ ჯიხეთა პატრონისასა,
არჩევენ დიდ-დიდ ჯიხეებსა,
ჟორმეტ-ცამეტი წლისასა,
ჩვენი ღვთიშვილის კარზედა
ყონდს დასდგმენ ჯიხეთა რქისასა...

ასე აქებდნენ და აღიღებდნენ მთაში ხარჯიხეების მკვლელს... მოხუცებიც კი უწონებდნენ და ხოტბას ასხამდნენ, ვინც ბევრსა და დიდ რქებს მიიტანდა ხატში შესაწირად და არავინ უწყობდა რას ერჩოდნენ ამ უდანაშაულო, უძვირფასეს ცხოველს. ბევრი ნანადირევი გამოუყენებელი რჩებოდა კლდე-ღრეში. შინაური ცხოველის ხორციც არ აკლდათ. მაგრამ მაინც ნადირობდნენ, ხატის პატივსაცემად და სახელისათვის. ასეთი მონადირე ყოველთვის დიდრქებიანი ხნიერი „ბერხენი“ ჯიხვის მოკვლას ცდილობდა, რომ მისი რქები სალოცავისათვის მისაღები ყოფილიყო და შემდგომ ნადირობასა თუ მტერთან ბრძოლაში გამარჯვებულსა და ხელმომართულს ევლო. მათ ნანადირევს თემ-სოფელში ყველა ხედავდა და ღირსეულთ სახელსაც ულოცავდნენ. აზარტული ნადირობა, ბევრი ნადირის ხოცვა, რომ ნამდვილი ბოროტება და დანაშაული იყო ის კი რატომღაც ავიწყდებოდათ. ასეთი უწესრიგო მონადირეების მოკლული ჯიხეების რქების „ყონდში“ ხშირად არც ერთი რქა არ აღმოჩნდებოდა ისეთი, რომ „საკარგუმო“ დაემსახურებინა.

ხარჯიხეზე ნადირობას ამგვარად თავისებური სპორტული ინტერესი და მნიშვნელობა რომ ჰქონდა, იმიტომ არ იკრძალებოდა და ეს საქმე მონადირის პირად სურვილსა, განწყობასა და ჰუმანურობაზე უფრო იყო მიხედობილი. ნადირობის აზარტში შესულ მონადირეს კი ზო-

1 საჯიხეებია ასას ხეობაში.

გჯერ საკუთარი თავიც ავიწყდებოდა და კლდეზე გადაჩხილ ნადირს
თან გადაჰყვებოდა ხოლმე; ამაზე მოგვეთხრობს საცოველთაოდ ცნო-
ბილი ხალხური ლექსი:

ჭარჭივ, ნუ მისდევ ჯიხვებსა,
მაგინელებენ ტიალნი.
არ დაიჭერა ჭარჭიმა,
— სხვაც ბევრ მამცდარა ჰკვიანი.
ჩამაუქაღლა ვაქაცმა
ხირიში სპილოს ძელიანი,
წინ ჯიხვმა, უკან ჭარჭიმა
კლდეზე გადიღეს გრიალი . . .

თემ-სოფელი მისტროდა და გლოვობდა საჯიხვეებში მარცხით
დაღუპულ კარგ მონადირეს. მის შემდეგ სოფელი უპატრონოდ დარ-
ენილად მიაჩნდათ:

ჯიხვებს ნუ ჩასდევ, კვირიკავ,
ჩხერს ჩაგაჰრიან კლდისასა,
გაგიმალლებენ ეშმაკსა,
ნაქარს დაგცემენ შთისასა,
თოფსაც ტანის ნუ სწირავ
მხოცელსა ჯიხვებისასა;
ქერ ქისტებს გაუხარდება,
მერე ჯიხვთ ფადუხთ კლდისასა,
გაიგებს მითხოველები,
ბეგარს დაგვლებენ ცხერისასა . . .

უფრო დიდ სინანულს გამოთქვამდნენ ახალგაზრდა, ჯერ უწყვერ-
უულვაშო გამოუცდელი მონადირის მიმართ, ვისაც ეს უბედურება
უდროოდ ეწვეოდა, უფალს ავედრებდნენ:

ნუ მაკლავ, დამბადებულო,
წვერ შამამდინარ უმასო.

ჭიხვების პარებაშია,
 კლდისას ჩაშტრია ფხასაო.
 ნუ გაუყინავ, მყინვარო,
 ფეხზე ნაცვამსა ჭლანსაო,
 ნუ ჩაუხდები, მთვარეო,
 ნუ ჩაუბნელებ გზასაო,
 ნუ აუტირებ დედასა.
 გასათხოვარსა დასაო . . .

კლდეში შესული ჭიხვი თავს ყოველთვის უშიშრად გრძნობს, იცის, რომ მტერი მას ვერაფერს დააკლებს, იქ შესვლას ვერაფერს გაბედავს. ასეთ ადგილს ამიტომ უწოდებენ „ჭიხვთა სიმაგრეს“.

ყოფილა შემთხვევა, როდესაც „სიმაგრეში“ შესულ ჭიხვებს მონადირე შეპყოლია, მაგრამ იქიდან ცოცხალი ვეღარ გამოსულა. ხევსურეთში ერთ-ერთ ასეთ ჭიხვს მონადირის სახელს „სინდიურისძის მალალს“ უწოდებენ. ის ყოველთვის ღრუბლებშია გახვეული:

არ ეშობიან ღრუბელნი
 მალის ჭიხვის წვერსაო,
 ჭიხვის კუპულაზედა
 სინდიურისძე წევსაო,
 ჭიხვების შექარაზედა
 ღამეს ათენებს ბნელსაო.
 ჭიხვთა რაი ქნეს შამდგართა.
 ან იმ ვეფხვს რა იკურსაო?
 ჭიხვნი ჩივიან ჭიხვში:
 „ვეღარ შეუღლით კლდესაო:
 ჩვენ გადასავალ სარტყელში
 ვეფხვი მწყლიანი წევსაო“.
 კაცს იკლებს სინდიურაი
 ნახოცის ჩამამთვლელსაო,

თორმეტ ჭიხვით ნარჩევსა,

კლდეებით ჩამამწვდელსაო.

ხევსური მონადირე ჭიხვის მიუდგომელ წვერზე აპყროლია ხარ-
ჯიხვებს, ტალკვესიანი თოფით თორმეტი მოუკლავს. *ქრ მსმნაშ შქმცო-*
დე მონადირე უკან ველარ ჩამოსულა, სამუდამობა ჩქ მსმნაშ შქმცო-

ამბობენ „კლდეში დამაგრებულის“ ყვირილი ერთი კვირის გან-
მავლობაში ისმოდაო, მაგრამ იქ ამსვლელი და მშველელი არავინ
იყო. ჭარის დროს ეს ფრიადო კლდეები თვითონაც ღრიალებდნენ
და ეს ლეგენდა შეიძლება ამასთანაა დაკავშირებული. ერთი კი ცხა-
დია, იმ დროს ჭიხვზე მონადირე-მთამსვლელი თურმე იმ თემ-სოფლე-
ბში სხვა უკეთესი არავინ მოიძებნებოდა.

გადმოცემის მეორე ვარიანტი კი გვარწმუნებს, რომ უკან გამობ-
რუნებულ, დამფრთხალ ხარჯიხვების ხოროს მონადირე კლდეზე გა-
დაუჩხვიაო. შეიძლება ეს უფრო მართალი იყოს, რადგანაც ამგვა-
რად ვიწრო ადგილას შემწყვდეული, თოფის სროლით შეწუხებული
ნადირი, მითუმეტეს ამაყი და გამბედავი ხარჯიხვები, ერთმანეთის
იმედით ბილიკზე შეხვედრილ მონადირეს აღარ ერიდებიან და კლდე-
ზედაც ადვილად გადაჩხვან. ასეთი დაუზოგავი ნადირობის გამოა,
რომ ამჟამად ამ კლდეებში ჭიხვის ხსენებაც არ არის.

კარგი მონადირე, ადვილად გასავალ ადგილებში, (იქ სადაც შუ-
ნები (დედალი ჭიხვი და მოზარდი ბინადრობდა), საერთოდ არ ნადი-
რობდა, მათი მოკვლა ეუკადრისებოდა. ამაზეა მონადირისავე ნათ-
ქვამი:

ხარჯიხვებზე ვნადირობდი,

გან თქვენსავით ფსიტებს ვხოცდი,

დაქუების მთაზეითა

სამჯერ ჩამავადი ოცი.

ასევე გამრავლების დროსა და ნაზამთრევე, დასუსტებულ ნადირ-
საც თოფს სულწასული მონადირე თუ ესროდა და ეს სასახელო საქ-
მედ არ ითვლებოდა.

ჭიხვზე ნადირობა გვიან შემოდგომით იწყებოდა, როდესაც შუ-
ნები და ხარჯიხვები ცალ-ცალკე დაერჩეოდნენ. ამ დროს ტყავიც
კარგია და ხორციც, არც ბოტის სუნი უდის.

ბევრჯერ მივართვი სტუმარსა
ნასთლუევი ჯიხვის ყაურმა . . .

აკადემიკოსი ნიკო კეცხოველი თავის წიგნში „მკერდში დაჭრილი ზუნება“ აღნიშნავს: „როგორ არ შემცირდებოდა ნადირამ, სწორედ 1935 წლისათვის სამსონ ინაურიძეს, ომალოელ მონადირეს, მონადირეობაში ჰყავდა 350 ჯიხვი, მის ძმა ლაზარეს 175 ჯიხვი. ისინი ასახელებდნენ მონადირეებს, რომელთაც თოფი ხუთჯერ დაემარხათ, ე. ი. 500 ჯიხვი მოეკლათ“.

სამჯერ ხომ ჩაგფალ მიწაში,
საში ვათავე აზარი,
ერთილა მიკლავ მეოთხეს
შენი საფლაეიც მზად არი.

(ვატა-ფშაველა)

ასეთი მონადირეები ხეცურეთშიც ბევრნი იყვნენ: „ბლოელ ნადირა გიგაურს თოფი ხუთჯერ დაუმარხავს. იტყვიან, ნადირამ ხუთჯერ აათავა „აზარიო“ და იმიტომ ვერ წაუვიდა კარგად საქმე მის შვილ-ბოლოსო“. ბევრი ნადირის ზოცვა მაინც დიდ ცოდვად ითვლებოდა მთაში. ნადირს ხომ თავისი პატრონი ჰყავდა უფლისაგან მიჩენილი — „მწყემსი ქალის — დალის“ სახით:

ქიუხში ღამის თევამა,
მიუოლამ ჯიხვებისამა,
კლდის ეხში შამაციანებამ
ჯიხვთ მწყემსა ქალისამა . . .

(ი. წიკლაური)

ნადირთ მწყემსის განაწყენება არ შეიძლებოდა, ამით ხსნიდნენ, როდესაც ნადირობით უზომო გატაცებას, სიხარბესა და სახიფათო სანადიროებში სხვა არა წესიერ მოქცევას მარცხი მოჰყვებოდა. ამას გვიდასტურებს სახალხო მოქმელის ივანე წიკლაურის ლექსი:

სინდიურაის მალალო,
უინულის ზარადიანო,

მანდ სძინავს სინდიურასა,
წამადვგ წრიაპიანო,
გვარდს უწევს თეთრი ხირიმი,
აბერავ, პირკვამლიანო,
ახვედ და ველარ ჩამოხვედ,
ნადირთ მწემსნ დაგწყველიანო,
თორმეტი ჭიხვის თაგრქანი
ახლაც მუინვარზე ჰყრიანო .

უწინოდათ ეს ცოდვები შემდეგაც არ მოსწეოდათ და იმიტომ მარხავდნენ მიწაში თოფს ყოველი ასი ჭიხვის მოკვლის შემდეგ, რომ ეს ცოდვები როგორმე მიწისათვის მიეზარებინათ, ჩამოეცილებინათ თავისთავისა და შთამომავლობისათვის. ბევრს კი, თითქოს, ამ ცოდვებმა მართლა უწია: თავზე დამტყდარ უბედურებას, რაც მონადირის ხიფათიან ცხოვრებასთან იყო დაკავშირებული, ამას მიაწერდნენ. ზოგჯერ უშვილობასა და გვარის გადაშენებასაც ამავე მიზეზით სსნიდნენ. ასეთ შემთხვევებში რეალობა ხშირად უპირისპირდებოდა ყალბ რწმენას და მალე თვითონვე რწმუნდებოდნენ და სჯეროდათ, რომ ცოდო-ბრალი არ არსებობდა. ამგვარ ცოდვებს ხშირად ხატისთვის შენაწირი ძღვენიც ველარ შევლიდა. ამიტომ იყო, ალბათ, რომ ბოლოს თოფის დამარხვა ფორმალური სახით სრულდებოდა: იგი თავისა და ხატის მოჩვენებით მოტყუებას უფრო ნიშნავდა, რადგან მონადირე დამარხულ თოფს მიწიდან მესამე დღეს ისევ იღებდა ან თოფს იცვლიდა, ნადირობას ისევ აგრძელებდა და მოკლულ ნადირსაც თავიდან ითვლიდა. სათვალავში მხოლოდ დიდი ხარჭიხვები შედიოდა, პატარა ნადირი არ ითვლებოდა.

ამ წეს-ჩვეულებით, გარდა იმისა, რომ უამრავი ნადირი ნადგურდება, საუკეთესო ნარჩევი დიდრქებიანი საჭიშე ეგზემპლარების მოსპობა ცხოველის პოპულაციაზე უარყოფითად მოქმედებს — იწვევს თაობათა დაკნინება-გადაგვარებას. მაგრამ კავკასიონზე ჭიხვს ფართო არეალი გააჩნია — მრავალფეროვანი ეკოლოგიური უბნებით, მისი გავრცელება არ იზღუდება და ამან უშველა.

კარგი მონადირე ასე ხშირად ხორცის გულისათვის რომ არ ნადირობდა და უფრო სპორტული ინტერესით სახელისათვის, ამაზე

მოგვიტხოვს არხოტელი მონადირეების ამბავი: ყველაზე დიდრქე-
ბიანი, „რქაჯანგიანი“ ჯიხვებითა და საჯიხვევებით განთქმული იყო არ-
ხოტის ხეობა. ალბათ ამიტომ შეარქვეს აქაურ ერუკერტ სოფელს
„ახიელი“, რაც ჩეჩნურად „საჯიხვეს“ ნიშნავს. ესევე დიდრქე-
განვე განთქმული ყოფილა ჯიხვის სიმრავლით და, ცხადია, ჯიხვზე
კარგი მონადირეებიც აქ უფრო იზრდებოდნენ და იქნებოდნენ. ამას
მოწმობს აქაურ სალოცავებში შენაწირი ჯიხვის რქები, ხალხური ლექ-
სები და თქმულებები. სოფელ ამღის ერთი სალოცავის (რქენას) კედ-
ლებზე მიკრულია ერთმანეთის მჯობი უამრავი რქა. მათ შორის შუა
ადგილას მოთავსებული ერთი წყვილი რქა ყველაზე დიდია, მისი სიგ-
რძე ერთ მეტრს აღემატება, დიამეტრი კი თექვსმეტი სანტიმეტრია.
ამ უზარმაზარი რქების შესახებ აქ ასეთი თქმულება არსებობს: რო-
ცა ეს ჯიხვი არხოტის საჯიხვეებში გამოჩნდა, მონადირეებმა მოსვე-
ნება დაკარგეს, ერთმანეთს არ უმხელდნენ ნანახს. ცალ-ცალკე კი
ყველას დიდი სურვილი ჰქონდა მისი მოკვლისა, მაგრამ ვერ შესძ-
ლეს. ორი ცნობილი მონადირე ისე წავიდა ამ ჯიხვზე სანადიროდ,
რომ თავიანთი მიზანი ერთმანეთისთვის არ გაუმხელიათ. ორივე
თითქოს შემთხვევით აღმოჩნდა იმ ჯიხვების ფარასთან. სადაც ეს გო-
ლიათი ხარჯიხვი ერია. აქ კი წესის თანახმად წილი ყარეს: ერთ, უფ-
რო ახალგაზრდა მონადირეს, (ჩინგლათ აბას) ჩასაფრება ხვდა წილად,
მეორეს კი ნადირის მირეკვა... მიმრეკავს, რა თქმა უნდა, გული დას-
წყდა, რადგან მხოლოდ ჩასაფრებულს მოუწევდა ნადირისათვის სრო-
ლა. ემძიმებოდა სხვისთვის „მიერთმია“ თავისი საოცნებო სამსხვერ-
პლო. კარგად იცოდა, რომ დამფრთხალი ჯიხვის ფარა სათოფრზე არ
მიეკარებოდა მომრეკავ მონადირეს. პირდაპირ მისვლით კი, მართომ,
საში-ოთხი წელი სდია, თურმე. ამ ჯიხვს, მაგრამ სასროლ მანძილზე
ვერასდროს მოიხელთა. ახლა კი გრძნობდა, რომ დიდი ხნის ოცნება
წყალში ეყრებოდა. მაგრამ მაინც, გაიფიქრა, რომ მისი ამხანაგი
მას სხვა დიდ ხარჯიხვებში ვერ გაარჩევდა, ან ახალგაზრდა მონადი-
რეს მოთმინება და გამოცდილება არ ეყოფოდა და პირველად მიმსვ-
ლელ ჯიხვს ესროდა. პირველი კი ეს დიდი ჯიხვი არ მივიდოდა, რად-
გან სისწრაფეში სხვები ჯობნიდნენ. ის კი თავისებურად დინჯად იქ-
ცოდა, ყოველთვის ფარის შუაგულში ტრიალებდა, მას არ სცილდე-
ბოდა, ზოგჯერ საძოვარზე ყველაზე ბოლოს შებინდებისას გამოდიო-

და, მაშინ, როცა თოფის ნიშანი აღარ ჩანდა. ფიქრობდა, რომ თოფის
გასროლის შემდეგ ჯიხვები ერთმანეთში აირეოდნენ, თავს უშვებოდ-
ნენ და მისი საოცნებო ჯიხვიც გადარჩებოდა. ამეფიქრებულმა
ჯიხვები დააფრთხო და მონადირისაკენ წასულ ფარულ-მეჭირულად
ყო ყურება. დიდ ხარჯიხვს თვალს არ აშორებდა. როცა ჯიხვები ჩა-
საფრებულ მონადირეს მიუახლოვდნენ. შეატყო, აბა სროლას აგვი-
ანებდა. შური მოერია, ველარ მოითმინა და ტყუილად დაუძახა: „აი,
ეგ ხარჯიხვი, პირველი რომ მოდის ყველაზე დიდია, ესროლეო“.
ჩასაფრებულმა მონადირემ ვითომ ვერ გაიგონა, არ ესროლა, ჯიხვი
გაატარა. მას მეორე, მეამე ხარჯიხვიც მიჰყვა. მიმრეკი მიხვდა, რომ
მოტყუვდა, მაგრამ კიდევ რამდენჯერმე დაუძახა: „აი, ახლა რომ მო-
დის, ეგ ყველაზე დიდია, არ გაუშო“ და ბოლოს გულახდილობა არ-
ჩია, ხატ-ანგელოზი დაარისხა: მაგ ჩემ ჯიხვს თუ ესროლე, გაგიწყრეს
არხოტის სალოცავებიო, მაგრამ ჩასაფრებული მას ყურადღებას
არ აქცევდა, არ ჩქარობდა და ისიც სწორედ იმ „რქაჯანგიანს“ ელო-
დებოდა, რომლის დევნაში ნაკლები ჯაფა არც მას დასდგომია თურმე და,
აი, როდესაც ეს უზარმაზარქებიანი ხარჯიხვი მიუახლოვდა აბას,
თოფი მხოლოდ მაშინ გავარდა. მიმრეკავმა თავისი საოცნებო ხარჯიხვი
დაგორებული რომ დაინახა, ამხანავს ერთი გვირგვინად შეუყურთხა:
„ჩემი ცხოვრების მიზანი ეგ იყო, ეგაც შენ წამართვიო, შენი ამხანავო-
ბაცაო“... აიღო გულა-ნაბადი, მეგობარი და მისი ნანადირევი კლდეებ-
ში მიატოვა და უკან გამობრუნდა. ამხანავმა დაუძახა: რა მოგივიდა,
შე კაი კაცო, დაბრუნდი, რა მნიშვნელობა აქვს ნადირის მოკვლას. შენ
გარგუნებს ღმერთი, თუ მე, ნანადირევს აქ ხომ არ დავტოვებთ, წაღე-
ბა უნდაო.“ განაწყენებულ ამხანავს მისი ხმის გაგონებაც არ უნდო-
და, ისე დატოვა იქაურობა, უკან არ მიუხედავს. იმის შემდეგ მან თუ-
რმე ნადირობისადმი ყოველგვარი ინტერესი დაკარგა, ნადირობას თა-
ვი დაანება და თქვა: ვინემ არხოტის საჯიხვეებში იმაზე დიდრქებიანი
ჯიხვი არ გაიზრდება, სანადიროდ აღარ წავალ, ეს ხატმაც გაიგოს და
ხალხმაცო.

მალე ოპი დაიწყო და იმ სახელოვან მონადირეს, სახელისათვის
ბრძოლა მტერთან მოუხდა. იქაც თავი ისახელა, მაგრამ შინ დაბრუნე-
ბა აღარ ელირსა. თავი სამშობლოს მტერს შეაკლა. სიკვდილის ეამს:

ევირა სისხლით ვასერილი,
ხელში ნატეხი ხმლისაო,
მარცხენა ხელში ნაგანი
მამკლავი ბევრაისაო . . .

(ხ ა ლ ხ უ რ ი)

დიდრქებიანი ხარჯიხვი კი არხოტის საჯიხვეებში მხოლოდ ახლა გამოჩნდა. მისი მოკვლით ყველა იქაური და სტუმრად ჩამოსული მონადირეა დაინტერესებული. თავის სურვილს ერთმანეთს არც ახლა უპყლავნებენ არხოტელები: ბებერი მონადირე ალექსი ოჩიაური და ახალგაზრდა მონადირე ლეო ჯაბუშანური. ისინი ერთმანეთს თურმე იმით უშლიან ხელს, რომ სანადიროებისაკენ გამავალ გზებზე მდინარეზე გადებულ ხის ხიდებს წყალში აგდებენ, რომ მონადირემ დიდი ხარჯიხვის ადგილსამყოფელში მისვლა ვერ შეძლოს, თითქოს ლეგენდა ცოცხლდება. ამით ერთის მხრივ, ნადირის დაცვის საქმეც კეთდება.

ასე ფარულად ეჯიბრებოდნენ ერთმანეთს ჯიხვზე ნადირობაში ლექსებით წაქეზებული, კაივაეობის სახელის ზოხვეჭის მცდელი, მგლის მუხლა მონადირეები და, ცხადია, ჯიხვი მხოლოდ გაუვალმა სალმა კლდეებმა და მარად თოვლიან-ყინულიანმა ჭიუხებმა გადაარჩინეს საბოლოო განადგურებისაგან. მის მოდგმას ადამიანმა ბევრი ვერაფერი დააკლო. კავკასიონთან ერთად დაიბადა, გამოიწროთ და კავკასიონის შეუვალ მწვერვალებთან ერთად ბერდება. ამაზე ამბობს ხალხური ლექსი:

შორით გავხედავ ჭიუხებს,
ყინულით მოელვარესა,
კავკასიონის მწვერვალებს —
ჯიხვების საბუღარებსა . . .

ამ ცხოველს მრავალმხრივი ზრუნვა და ყურადღება დღეს უფრო სჭირდება. მისი გასაჭირის დანახვა და დახმარება კი პირველ რიგში ისევ მონადირეს შეუძლია, რადგან იგი ყველაზე ახლოსაა მასთან, იცნობს მთის ბუნებას. კარგი, კეთილშობილი მონადირე, ხომ ნამდვილი ბუნების შეილია, გრძნობს მშობლიური ბუნების სილამაზეს, მასზე

ზრუნავს, უფრთხილდება და ყოველთვის ცდილობს მის დაცვას. განა ამის მაგალითი არ იყო ის, რომ თავის სანადირო ადგილებში უცხოს არ გააქაჭანებდნენ, ან ის, რომ სამი წლის წინ აღლოტელმა მონადირეებმა ქეცით დაავადებული ჯიხვები შეწმენდეს და მონადირეების ვინაობის გამხელას არ მოერიდნენ, დროულად ბუნებრივად დაიღუპნენ ორგანოებს. ვრცელი წერილი მისწერეს აკადემიკოს ნიკო კეცხოველსაც. სამწუხაროდ სამკურნალო-პროფილაქტიკური ღონისძიება არავის ჩაუტარებია, ჯიხვმა ძალზე იზარალა და საბოლოოდ ისევ ბუნების წყალობით გადარჩა. ასეთი მონადირეები, ცხადია, საყვედურის მაგივრად მადლობას იმსახურებენ. ჩანჩქერებთან და კლდოვან ჭარაფებთანაა მათივე ნათქვამი:

წყალვარდნილების ქუხილი,
ზედ ყვავილები კრვლავა,
მოვარე კლდეს დაიდებული,
უფსკრულს, რომ დასკვრს ცერადა,
ჯიხვნი სიმაგრეს შემღვარნი,
შენი გასული ივლადა,
ნადირთ გუშავად დამღვარი,
თავისუფლების მცველადა . . .

(ხალხური)

ჯიხვი კლდეს იყენებს არა მარტო გაქირვეების დროს. თავშესაფარად, არამედ მაშინაც, როცა მას არავინ აფრთხობს. ტყუილად კი არ არის ნათქვამი — „ჯიხვის გამზრდელი აკვანი კლდეა, ბულბულისა — ბაღი“.

მუინვარს კალთაზე ჯიხვები
უწევს, ვით დედას ბაღლია,
ასიამოვნებს კიოხი,
როგორც ბულბულებს ბაღია.

ჯიხვი საძოვარზე უბრალო დასვენების დროსაც კი კლდეს, ან კლდის ნაშალ ქვიშას მოძებნის, იქ შედგება ან ჩაწვება. სხვაგან წოლა და დასვენება თითქოს არ ეხერხება, ან არ უყვარს. ფერიითაც კლდეს ეხამება და უძრავად მდგომი, ან მწოლარე ჯიხვი ძნელი შესა-

მჩნევია. ახალგაზრდები და შუნები უფრო მოძრავნი არიან. მხტერი ხარჯინებები კი, ზოგჯერ, კლდის თავზე ქანდაკებასავით საფრთხილად დგანან და განცხრომით, დინჯად ზვერავენ გარემოს: სამაზე მიუთითებს ვაჟა-ფშაველა: „გაპყუჩებია ნიავსა ჯიხვი ყელსა მისსა“ და ხალხური ნათქვამი: „კლდეზე გადმოდგა ხარჯისვი, ვერცხვი ვარდი დახია“.

ჯიხვი სწრაფად ვერ დარბის, მაგრამ კლდეზე ძალზე გაბედულად და მოხერხებულად მოძრაობს. დახვეწილად და გამოზომილად ხტის. ციცაბო კლდეზე სიარულში, მთის ცხოველთა შორის, ვერცერთი ჩლიქოსანი ცხოველი ვერ შეედრება. ამაში ხელს უწყობს სხეულის თავისებური პროპორციულობა, ძლიერი, კარგად განვითარებული კიდურების კუნთები და რაც მთავარია, ჩლიქების აგებულება და რქები.

ჯიხვის ადგილსამყოფელს თავშესაფარი კლდეებისა და საძოვარი მდელოების გარდა თან ახლავს წყაროები, ნაკადულები, ჩანჩქერები და სხვადასხვა სახის მინერალური გამონაყონი — „ვეფები“, ანუ „მუჭები.“ სადაც ეს პირობები არ არის, ჯიხვი არ ბინადრობს. საქართველოს ზოგიერთ ადგილებში დაღესტნიდან ჯიხვის შემოსვლა და მობინადრობა სწორედ ამ პირობებთან არის დაკავშირებული.

ისეთ ადგილებში, სადაც ეს პირობებია და გაუვალი კლდეები დიდ მასივებს ქმნის, ჯიხვი სუბალპურ ტყეში მუდმივად ბინადრობს და თუ არაფერ აწუხებს, ადგილგადანაცვლებას არ ახდენს. მისი ალპურ ზონაში მუდმივად გადანაცვლება უფრო იშულებითია და ძირითადად ანთროპოგენური ფაქტორების გავლენა იწვევს. საქართველოში ამის დამადასტურებელი დღეს არხოტის — ასას ხეობაა, სადაც ამჟამად ხშირად აღარ ნადირობენ. ჯიხვი მუდმივად ტყის ზონაში ბინადრობს. ზაფხულში, დილით ადრე, საძოვრად ტყის ზედა საზღვარზე ალპურ საძოვრებამდე ადის, მაგრამ დასასვენებლად ისევ ტყეში ჩამოდის. დეგნილი და დამფრთხალი ზევით კლდეებისაკენ კი არ გარბის, არამედ ტყეში ეშვება და კლდე-ტყიან ლეღებში აფარებს თავს. ეს იმას გვიჩვენებს, რომ ჯიხვის ძირითადი საბინადრო იმთავითვე ტყე იყო და არა შიშველი, გაუვალი კლდეები. ისიც ცხადია, რომ ამ შეგუების წყალობით გადარჩა ბუნების ეს მშვენება.

ჯიხვი ძალიან ფრთხილი, ამაყი, ჭკვიანი და დაკვირვებული ცხოველია. საუცხოოდ აქვს განვითარებული ყნოსვა, მხედველობა, სმენა.

შორიდანვე არჩევს მტერ-მოყვარეს. განსაკუთრებით თოვლიანი ზონადირისა ეშინია. ამავე დროს გააჩნია წინათგრძნობა ალღო და მიხედვრის დიდი უნარი. ზოგჯერ, თითქოს, რაღაც ზეცხუნჩქუნს მტერსა და საფრთხეს: მიახლოებულ ადამიანსა და მტაცებელს უწყინებლად მიწის ზევეების საშიშროებას, კლდის ჩამოშლას — საგორავს, ამინდის შეცვლასა და სხვა. დიდთოვლობისას გონიერულად ერიდება საზეავო ადგილებს: ღელეებში არ ჩადის, ზევის გასატეხ ადგილებს არ ეკარება, მაღალ გორის ფხებსა და სერებს არ სცილდება, ბევრს არ მოძრაობს, შიმშილობს, ზოგჯერ რამდენიმე დღეს კალოს ტოლა ადგილზე ატარებს. როდესაც ფერდობები ზევეებისაგან განთავისუფლდება, მიმოსვლას მხოლოდ შემდეგ იწყებს, ზევისაგან ჩამოწმენდილ ფერდობებზე გადადის და ბალახობს. მას ეს თვისებები ალბათ მთის მკაცრ, სტიქიასთან მუდმივ ბრძოლაში გამოუმუშავდა და შემკვიდრულად ჩამოუყალიბდა.

იქ სადაც სისტემატურად ნადირობენ და ჯიხვი ნაფრთხობია, ნადირობის დროს ნალიანი ფეხსაცმელისა და რკინის ბუნიკიანი სანადირო ჯოხის ხმარება გამორიცხულია. ხმაურზე დაგეშილი ცხოველი საშიშროებას ერთ კილომეტრზე შორს იგება და გარბის. ასევე შორს ხედავს და შეუხამებელ საგანს რამდენიმე კილომეტრზე შენიშნავს. ყნოსვით ხომ ყველაზე უწინ იგებს საფრთხეს.

მთის სხვა ცხოველების მსგავსად, ჯიხვის სეზონური ადგილგადაინაცვლებაც თოვლის საფარის და საკვების მოპოვებასთან არის დაკავშირებული. ზამთარში ალპურ და სუბალპურ ზონაში თოვლი დიდ ხანს დევს, ჯიხვს მოძრაობა და საკვების მოპოვება ძალზე უჭირს, იგი საშოცდაათ სანტიმეტრზე მაღალ თოვლის საფარს ვერ ერევა და დაბლა, ტყის ზონაში ეშვება, სადაც ამის საშუალება არ არის; სანხრეთ ექსპოზიციის, ძლიერ დაქანებულ, ქარისაგან გადაწმენდილ, ნაკლებ თოვლიან ადგილებში გადაინაცვლებს და ძირითადად ასეთ ადგილების წყალობით ზამთრობს და მობინადრეობს ეს საოცარი ცხოველი. ზაფხულში კი, როცა თოვლის საფარი იკლებს, ისევ ზევით მიიწევს და ჩრდილო ექსპოზიციის — გრილ ფერდობებზე გადაინაცვლებს.

ნორჩი ბალახით კვება ჯიხვს მხოლოდ ზაფხულისა და შემოდგომის პერიოდში უწევს (გაზაფხული კი მის ადგილსამყოფელში გამოკლებულია). ჯიხვის საკვებ რაციონში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭი-

რავს მარილს, რისთვისაც ხარბად ლოკავს ბუნებრივ გამოყვანებში დამლაშებულ ნიადაგს. მიდის ცხვრისათვის მარილწყაროებში. განსაკუთრებით მლაშე წყლებს ეტანება და ადვილად აჯანსაღებს. „ვე-
დაზე“ მიჩვეული შეიძლება ტყის ქვედა სარტყლამდე ჩაჰიწიოს. ყვარ-
ლის რაიონში ბურსას ხეობის ტყის ზონაში ერთ ასეთ გამოხატონს
ნადირის სარწყულებელს უწოდებენ. ასეა ლაგოდების ნაკრძალშიც—
ჯიხვები და არჩვები აქ გოგირდის წყლებამდე ჩამოდიოდნენ. სამარილე
ზე მისული ჯიხვი ბევრად აღარ ფრთხილობს. ადვილად შეიძლება მას-
თან ახლოს მიბარვა. ვერ უგებს იქ ჩასაფრებულ ადამიანსაც.

თოვაში, წვიმაში, ნისლსა და ქარბუქში ან როცა ქარი ერთი მი-
მართულებით ზევიდან ქვევით უბერავს, ჯიხვები საძოვარზე იშვია-
თად გამოდიან და თუ გამოდიან, ბევრს მაინც არ მოძრაობენ, კლდე-
ების ახლომახლო ბალახობენ, მათ მომლოდინე მონადირეზეა ეს ხალ-
ხური ნათქვამიც:

თოელსა თოვს, ჯიხვი ფეხს უცემს,

გულს გილღის მენადირეო.

ვერცაით დაჯვარ ისარი,

სისხლი ვერ მაგადინეო.

ვერ გადაგაგდე კლდეზედა,

რქვებზე ვერ დაგაბჭინეო.

თუ ასეთი ცუდი ამინდი დიდხანს გაგრძელდა, ჯიხვები შიმშილო-
ბენ კიდევ. მათ შიმშილის მოთმენის დიდი უნარი შესწევთ.

ჯიხვი არვეებად ბინადრობს: 10—20, ზოგჯერ 50—100—200 სუ-
ლი ერთად იყრის თავს და ფარას ქმნიან. ზაფხულში დედალ-მამალი
ჯიხვები ცალ-ცალკე არვეებად არიან. ამ დროს შუნების არეში
გვხვდებიან თიკნები, დურაყები და უფრო მოზრდილი ხარჯიხვებიც.
დიდი ხარჯიხვები კი ყოველთვის ცალკე არიან და შუნებს მხოლოდ
კერშილობის დროს, შემოდგომაზე უერთდებიან. ძალიან ბებერი ხარ-
ჯიხვები კი მუდმივად განცალკევებით არიან და ფარას იშვიათად
უერთდებიან. არვეს უფრო ფრთხილი ჯიხვები, ხშირად შუნები და-
რაჯობენ, უფრო სწორად აღრე იგებენ საფრთხეს. საერთოდ ჯოგში
ყველა ერთნაირად ფრთხილობს.

ჭიხვის ჯოგური ცხოვრება თავდაცვის ერთ-ერთ საუკეთესო სა-
შუალებაა. რაც ამ ცხოველს ბუნებრივად გამოუწუშავდა, ერთმა მათ-
განმაც რომ შენიშნოს საფრთხე, თავისებური უწყვეტად უწყველად
აგებინებს, გაქცევის მიმართულებას უჩვენებს და მთელი სიფრთხილით
გაიყოლებს. დამფრთხალი ჯიხვის არცეს ფეხის ხმა, თქარათქური,
კლდეებზე რქების ხეთქებით გამოწვეული საგორავის გრუხუნის და
კორიანტელი გრიგალის ამოვარდნას ჰგავს. ეს მომენტი ქვევით, ლე-
ლუში მოყოლილ მონადირეს დიდ საფრთხეს უქმნის.

არვეში იწვრთნებიან და სიფრთხილეს ეჩვევიან მოზარდებიც.
ქვევებსა და მტერ-მოყვრის გამოცნობის უნარს დიდებისაგან იძე-
ნენ, ობლად დარჩენილ პატარებზეც ჯოგი ზრუნავს. მათ სხვა ჯიხვები
უწყვენ მშობლების მაგივრობას, დედობილები გამოუჩნდებიან და
აწოვებენ. ზოგჯერ ხარჯიხვებიც კი შეიკედლებენ უღედო პატარებს.
ჯოგი ასევე ზრუნავს ბებრებისა და სუსტების მიმართაც. მათ უყურა-
დლებოდ არ ტოვებენ. ახალგაზრდა ძლიერი ხარჯიხვები, მოხუც, და-
უძლურებულ ჯიხვებს გულგრილად არ ექცევიან. მათ შეხვედრისას
თავისებურად ეალერსებიან და ხშირად პატივისცემასა და მოკრძალე-
ბას გამოხატავენ. ეს მთის ცხოველების საერთო წესია.

დიდი სიფრთხილის მიუხედავად, არვეში მყოფი დიდი ხარჯიხვები
თავისებურად ამაყებიც არიან. ზოგჯერ გაქცევას არ კადრულობენ. თუ
ჯოგი არ დაფრთხა, ცალ-ცალკე არ გარბიან. კეთილი განზრახვით
მათთან მოხვედრილ უთოფო ადამიანს ზოგჯერ მეგობრად მიიჩნევენ.
ძალიან არ ერიდებიან დაფეთებით არ გარბიან და არც ჯოგს ჩამორ-
ჩენილ „მოხუცებსა და პატარებს“ ტოვებენ უყურადღებოდ. ამაში
მაშინ დაგრწმუნდი, როცა მათი ცხოვრებითა და ქვევებით დაინტე-
რესებულმა საჯიხვე კლდეებში არა ერთი ღამე გაგვტეხე.

ერთხელ, კარგი ამინდი იყო, სწორედ ისეთი, ფოტომონადირე
რომ ინატრებს. ჩემი ფოტოთოფით ჯიხვთა სამფლობელოს ვესტუმრე-
ვიციოდი, რომ ჯიხვი ძალიან ფრთხილია, ადამიანის სუნსა და ფეხის
ხმას ყნოსვითა და სმენით ერთ კილომეტრზე შორსაც კი იგებს. მას
ადამიანის სუნი უფრო აფრთხობს, ვიდრე დანახვა. გამახსენდა ხალ-
ხური ლექსი, ნიაფი ჯიხვისათვის პირველი ამბის მიმტანია: „ნიაფ გიზი-
დავს ამბავსა, ქარები ლემადისაო“¹.

¹ მთის ძლიერი ქარი.

ამიტომ ჯიხვებთან მიპარვა მონადირული წესით დავეწვი ახლოს მისგლა დიდი წვალების შემდეგ, საღამოს ძლივს მოვახებრეთ. გვიანი იყო. სურათის გადაღება აღარ ხერხდებოდა. ვიცოდნენ, რომ ვიწვევს თავშესაფარი და საძოვარი იქვე პქონდათ, შორს არისაღ წავედლოდნენ, ამიტომ გადაწვივით ღამე იქვე. კლდის ნაპრაღში გამეთია. ზაფხულის თბილი ღამე იყო. მაგრამ მთაში მაინც ციოდა. თითქმის არ მძინებია, მთელ ღამეს მესმოდა ჯიხვების რქების ჯახუნი. ფრუტუნი, სტვენა, ბღავილი, სუნთქვა და ბუტბუტი.

დილის რიყრაყზე რამდენიმე ჯიხვა თქარათქურით სულ ახლოს გადაუარა იმ ნაპრაღს, საღაც მე ვიყავი ჩაწოლილი, ჩანდა ერთმანეთს დასდევდნენ. კუნტრუშობდნენ. თითქოს დილის ვარჯიშით ხედებოდნენ ალიონს. ისე კი თავს უშიშრად გრძნობდნენ. ჩემი იქ ყოფნა არ უგრძნობიათ. ნიავე ჯერ კიდევ ზევით უბერავდა.

ინათა თუ არა, კლდესთან მივხობდი და ფრთხილად გადავიხედე, საღაც ჯიხვები მეგულვებოდნენ: ზოგიერთი ჯერ კიდევ ძოვდა, დანარჩენები გაფანტულიყვნენ, კლდეში შემდგარიყვნენ და ლოდებს ისე იყვნენ შეხამებულნი, მხოლოდ გამოცდილი თვალი თუ შეამჩნევდა. ერთ ადგილას კლდის ქიმზე შუნები იწვნენ, ახალგაზრდა ხარჯიხვები კი თითქოს დარაჯად ედგნენ თავს.

ჯერ კარგად არ იყო გათენებული, მაგრამ გულმა აღარ მომიტმინა და ერთი-ორი სურათი გადავიღე. მერე მზის ამოსვლას დაველოდე. როდესაც საჯიხვეები კარგად გაშუქდა, წამოვიწიე და უფრო მოხერხებულ ადგილას გადავიცოცი. ჯიხვებმა აღამიანის სუნი მხოლოდ ახლა იკრეს, უეცრად შეცბნენ, რამდენიმე სურათი კიდევ გადავიღე და უფრო გაბედულად გადავინაცლე წინ. გადაღებით რომ გული ვიქვერე, ფეხზე წამოვდექი და აშკარად დავენახვე ჯიხვებს. ასე მოულოდნელად და პირდაპირ რომ აღმოვჩნდი მათ წინაშე, გაშტერებული მიყურებდნენ, გაქცევას ვერ ახერხებდნენ. მეც ადგილიდან აღარ ვიძროდი. ერთმანეთს ღრმა უფსკრული გვაშორებდა და წინ წაწევა აღარ შეიძლებოდა. ამას ჯიხვებიც გრძნობდნენ, უფრო იმიტომ არ უშინოდათ. მხოლოდ შუნები ფერხისაობდნენ — კლდეზე ხან აღიოდნენ და ხან ჩამოდიოდნენ. ხარჯიხვები კი ამაყად გადმომყურებდნენ და სხვებსაც გულს უმაგრებდნენ. აშკარა იყო ჯიხვებს ამ ქარაფიანი კლდის დატოვება არ უნდოდათ. სხვა უფრო საიმედო თავშესაფარი კლდე ახლოს

არ ეგულებოდათ. თითქოს იმასაც მამჩნევდნენ, კეთილი განზრახვით
ციყაეი, მისული, უიარაღო, წყნარად ვიქცეოდი და აღარ მერყდებოდნენ.
ოდნავ დაეუსტვინე, თან დაეცხმარე და ხელი აეფრქვა მამჩნევილი-
ყვნენ. ზოგიერთები თითქოს დაფრთხნენ, მაგრამ არ შეტყუებულან. ცხრმა
ხარჯიხეებმა ამ ხმაზე უკადრისად მხოლოდ ზურგი შემომამქციეს და კარ-
გა ხანს გაუნძრევლად იდგნენ, თან ცალი თვალი ჩემსკენ ექირათ. ერთი
ენახოთ ახლა რას იზამსო. მათ ქცევაში შიშის გარდა, სიამაყე იგრძნო-
ბოდა.

ავჩქარდი და ფოტოფირი მალე გამომელია. რალაც შემთხვევისათ-
ვის შემონახული ორიოდე კადრიც გადავიღე. დავჯექი და შეუალემ-
დე თვალი არ მომიშორებია ჩვენი მთების ამ ულამაზეს ბინადარ-
თათვის.

ბოლოს ერთად მოგროვდნენ, რალაც მოითათბირეს, საერთო გადა-
წყვეტილებით კლდიან სერს ზევით შეჰყვნენ. ერთი ბებერი, რქამოტეხი-
ლი (ცალარქა) ხარჯიხვი უკან რჩებოდა, სიარული უჭირდა, ჯოგს ველარ
მძკეებოდა. შევამჩნიე, რომ მას მთელი არვე უცდიდა. თუ ბებერი ჯი-
ხვი შორს ჩამორჩებოდა და თვალს მოეფარებოდა, ახალგაზრდა ხარჯი-
ხები მაშინვე მიაკითხავდნენ, უფროსის მოლოდინში ჩაიმუხლავდნენ-
თუ იწვია, ადგომას ელოდნენ. ცას შესცქეროდნენ, ერთმანეთს უყურებ-
დნენ, თითქოს საუბრობდნენ, ასე მოთმინებით, დინჯად ელოდნენ უფ-
როსის წამოდგომასა და მისვლას. როცა ბებერი ჯიხვი წამოეწეოდა, წინ
გაუძღვებოდნენ და ისევე არვესთან მიიყვანდნენ.

კერშილობის წინა პერიოდი იყო. ხარჯიხეები და შეუნები უკვე ერთ-
მანეთში იყვნენ არეულები. ხარჯიხეები დროდადრო ჭიდაობდნენ, ერთ-
მანეთს ძალას უსინჯავდნენ, გამეტებით ურტყამდნენ რქებს. კერშილო-
ბის დროს ხომ ხარჯიხეები ერთმანეთს არ ინდობენ. ბრძოლა ხშირად
რამდენიმე დღეს გრძელდება. მანამდე ერკინებიან ერთმანეთს, ვიდრე
ერთ-ერთი თავისით არ დათმობს, არ დატოვებს ბრძოლის ველს. არვეში
ძლიერი ხარჯიხვისაგან უმრავლესობა აღრევეა დაშინებული და ბრძო-
ლას ვერ უბედავენ, მაგრამ ამგვარ წინასწარ ჭიდილში ურჩებოც გამოჩ-
ნდებიან ხოლმე, რომლებიც თავის პოზიციას ადვილად არ თმობენ და
ხშირად იმარჯვებენ კიდევ ბებერ ხარჯიხვთან. დამარცხებული არვეში
რჩება, მაგრამ თავისზე ძლიერ მეტოქესთან მორიდებულად იქცევა. ამ
შემთხვევაში ძლიერს უფრო მეტი შთამომავლობის მოცემა შეუძლია.
ჯოგურობაში ეს ბუნებრივი შერჩევის ერთგვარი წესია.

ჯიხვის კერწილობა ნოემბერში მიმდინარეობს. მაკეობის ხანგრძლივობა ექვს თვემდე აღწევს. მოგების წინ მაკე შუენები არცეს გამოყვითფიან და ცალკე არიან. თიკნები (ერთი-ორი ცალი) მაის-იუნესში იბადებიან. თიკანი დაბადებისთანავე, ხუთი-ექვსი საათის შემდეგ დაიწყეს დედას კუკინითა და ბარბაცით დასდეეს. ერთი-ორი კვირის შემდეგ ნიანი შუენი უკვე არვესთანაა. დედა თიკანს ძუძუს ხშირ-ხშირად აწოვენს. ლაქტაციის პერიოდი სამ-ოთხ თვემდე გრძელდება. ცხიმიანი და ვიტამინებით მდიდარი რძე ხელს უწყობს თიკნის სწრაფ ზრდასა და სიჯანსაღეს.

ჯიხვი სქესობრივად ორი წლის ასაკში მწიფდება, ზრდას კი ოთხი ხუთი წლის ასაკში ამთავრებს. ცოცხლობს 15—20 წლამდე. ბუნებაში მას მრავალი მტერი ჰყავს. მაგრამ ჯოგური ცხოვერების შემწეობით კარგად იცავს თავს. ჯოგთან მისვლას ყველა მტაცებელი ვერ ბედავს. მისი ძირითადი მტერია: ჯიქი და ფოცხვერი, იშვიათად იქერს მგელი და დათვი, თიკნებს მთის არწივი ანადგურებს. ხშირად ზარალდება ზვავებისა და დაგორებული ქვეებისაგან.

ჯიხვის ყველაზე საშიში მტერი აღამიანია. მთიელი მონადირეები ოდითგანვე თავის ნებაზე ხოცავდნენ ამ ცხოველს. ზამთრისათვის სპეციალურად იმარაგებდნენ მის ხორცს, ტყავისაგან კერავდნენ სხვადასხვა ქურჭებს. ბეწვგარეთა ქურჭს, ბრძოლის დროს, დამცავი ჯაჭვის მაგიერად იცვამდნენ, რადგან მის ტყავს იარაღი ადვილად ვერ ჭრის. აკეთებდნენ უნაგირისა და ტახტის საფენებს. კერავდნენ საბნის მაგიერ სახურავგუდანურებს, თივთიკისაგან ქსოვდნენ თბილ ჩასაცმელებს, წინდებსა და შალებს. რქებისაგან ამზადებდნენ ძვირფას ყანწებს. მისი დამზადება ამჟამად აკრძალულია. აკრძალულია აგრეთვე ჯიხვის რქების გაყიდვაც, მაგრამ ბრაკონიერები ამას ჩუმად მაინც ახერხებენ. ახერხებენ, რადგან მკაცრი კონტროლი არაა დაწესებული. არ მოწმდება მისი დამამზადებელი სახელოსნოები. რქების მოპოვებისათვის ნადირობენ ყოველ დროს, კლავენ საუკეთესო დიდრქებიან ჯიხვებს, რაც აგრეთვე თავისებურ უარყოფით გავლენას ახდენს ამ ცხოველის რიცხოვრებზე ზრდასა და მოდგმაზე.

ჯიხვის რაოდენობრივი შემცირება განსაკუთრებით მას შემდეგ დაიწყო, რაც მთაში ხრახნიანი, შორსმსროლელი იარაღი გაჩნდა, ამან დიდად გააადვილა ჯიხვზე ნადირობა და მონადირეებიც გამრავლდნენ.

შაშხანებითა და აეტომატებით შეიარაღებულნი ზოგჯერ მთელ არეეს ანადგურებენ. მოქმედებენ ფარულად, თუმცა მათ აქ არაფერს ამოწყობს. გამოიყენებენ თუ არა ნანადირევს, ამაზე ზოგჯერ არც ახლა ფიქრობენ. ამ რამდენიმე წლის წინათ ნადირობის აზარტში შექმნილი მსუბუქი მონადირე მათარში მისული ჯიხვებიდან არც ერთი არ გაუშვა — თორმეტი ჯიხვი მოკლა, ერთმა შატილელმა მონადირემ — ცხრა, მეორემ — შვიდი, თუშმა ცხვრის მწყემსმა შვიდი ახალგაზრდა ხარჯიხვი გადაჩეხა კლდეზე და არც ამოუტანია. თავიანთი ნამოქმედარი შემდეგ თვითონვე ზარავდათ:

უაზრებ ჯიხვის თვალებსა თაოდავ დაგნანდებისა...

უაზრებ ჯიხვის თვალებსა თაოდავ დაგნანდებისა...

ჩვენი დროის სახალხო მოქმელი, სახელგანთქმული მონადირე ივანე წიკლაური ნადირობასა და მენადირეობაზე ხშირად წერდა და დაუნდობლად გმობდა ასეთ გაუმაძღარ მონადირეს:

თქვენ, ვაი მენადირეო, ქურდივით მეზიზღებითა.

მშვიდობით, ჯიხვო ლამაზო, მე ვეღარ შეგვერებითა.

არ მინდა თქვენი მკვლეაი, ნახვა კი მენტარებისა.

სახელგანთქმული მთამსვლელი-მონადირე ვახტანგ ქირიკაშვილი ყოველთვის წინააღმდეგი იყო და ნანობდა ბევრი ნადირის ხოცვას. თან იქვე დასძენდა:

ცული ყმა მოხეს ვერ წავა,

ნადირს ვერ მახკლავს მთისასა,

თუ მაკლა ვერ გაატყავებს,

ჯიხვმაზვერს ბოტობისასა,

რო მეზიდას ვერ მაკლავს

სასულას ხარჯიხვისასა.

ამ ბოლო დროს ცალკეული სოფლების მთიდან ბარში გადმოსახლების გამო, ჯიხვზე ნადირობა თითქოს შენელდა, რამაც ხელი შეუწყო ამ ცხოველის ხელახლა მომრავლებას. ჯიხვის რაოდენობამ განსაკუთრებით იმ უბნებში იმატა, სადაც მოსახლეობა არ არის და ტრანსპორტი ვერ უდგება. ბარიდან ასულ მონადირეებს მთაში სიარული და ჯიხვზე ნადი-

რობა უჭირთ, მაგრამ ზოგიერთ ადვილებში ვერტმფრენებით, ტრენებით, ადგილობრივი მცხოვრებლების დახმარებითა და ხელის შეწყობით მანც ასერხებენ ასვლას ზაფხულში და აკრძალულ დროს ნადირებზე აქმათ ხელს არავენ უშლის. პირიქით, ადგილობრივი მონადირეები ყვევლთვის და ყველგან დიდი პატივით ხვდებიან და მიპატიებულებს ნანადირევით გულხვად უმასპინძლებიან. ასეთი სტუმარ-მასპინძლური ნადირობები განსაკუთრებით ხშირია ყაზბეგში — თრუსოსა და ხდეს ხეობებში, არხოტში — ბისნასა და ტანიის ხეობებში, შატილში, თუშეთში, ალაზნის სათავეებში — სპეროზას მთაში, საბუის მთაში, ყვარლის მთაში, სვანეთ-სამეგრელოს ქედზე და სხვაგან.

ჯიხვს განსაკუთრებით ზიანს აყენებს მთაში შემორჩენილი უნებართვო, შორსმსროლელი იარაღის სიმრავლე, რის შენახვა-გამოყენება კანონით აკრძალულია. იარაღის აკრძალვისა და ჩამორთმევის ახალი ღონისძიება, როგორც ჩანს, ყველგან ერთნაირად და ბოლომდე არ გატარებულა, აქ ბევრმა არც იცის, რომ მცირე ყალიბიანი შაშხანის შენახვა აკრძალულია, რომ ჯიხვის მოკვლისათვის, თუნდაც თიკანი იყოს, მონადირე სისხლის სამართლის კანონით, ერთ წლამდე თავისუფლების აღკვეთით ისჯება და სამას მანეთ ჯარიმას იხდის. არ იცის, იმიტომ, რომ მოსახლეობაში ამ საკითხებზე პროპაგანდა სუსტია.

ჯიხვი ძვირფასი სანადირო-სარეწაო ცხოველია. იმის გარდა, რომ ის უფასოდ და სპეციალური შრომის გაუწევლად გვაძლევს საუკეთესო ხარისხის ხორცს, ტყავს და სხვა ნედლეულს. ამასთან მისი მთავარი ღირსება უფრო ის არის, რომ კარგად იტანს ტყვეობას, ადვილად შინაურდება და ეჩევეა ადამიანს, თავის მომვლელს ძალღივით უკან დასდევს, ბევრად არც უცხოს ერიდება. აი, რა გვიამბო ახალგაზრდა მთამსვლელმონადირემ შალვა ქირიკაშვილმა:

„ამ რამდენიმე წლის წინ ყაზბეგის საჯიხვეებში ერთი ობოლი თიკანი დავიჭირე და სახლში წამოვიყვანე. ის ხელში აყვანისთანავე მომეჩეია. პირველი დღიდანვე, ხელოვნური საწოვრიდან, ხალისით მიერთმეედა თხისა და ცხვრის რძეს. ზოგჯერ უზომოდაც კი ჭამდა. მალე გაიზარდა და გასუქდა. პატარაობისას უფრო მოუსვენარი იყო, მოაჯირსა და სახლის სახურავზე დაბტოდა, ერთთავად ვარჯიშობდა კარები, რომ ღია ყოფილიყო, ოთახში მაინც ფანჯრიდან შემოხტებოდა. უყვარ-

და მანქანაზე შეხტომა და ფანჯრის კიდევებზე სიარული. ბავშვებს ძალიან დაუშვებობდა, ვინემ პატარა იყო, ლოგინში უწევდოდა, დროით ხომ ყველგან უკან დასდევდა. ორი წლისას რქებიც წამოგზარდა, თანდათან დადინჯდა და გათამამდა, ქუჩაში გასვლისა აღარ ეჩინებოდა, კარგად დადიოდა, ძაღლებიც არ ერჩოდნენ, ყველა დიდ პატივს სცემდა, არც უცხოვს ერიდებოდა, მოფერებასა და ძღვენს ყველასაგან იღებდა. ქალაქის ქუჩებში დინჯად დააბოტებდა, ყაზბეგის ყველა სტუმარს სიამოვნებით ხედებოდა. ამასთან სამახსოვრო ფოტოსურათებსაც კი იღებდნენ. ეს მიუკარებელი ნადირი მოშინაურებით მოკლე ხანში მთლად გარდაიქმნა, ნამდვილი „ნებიერა“ გახდა, სახელიც ეს შეარქვეს. მაგრამ თავისი ერთი ზნე მაინც არ მოიშალა: სახლების სახურავებზე დახტოდა, იქ წვებოდა, შიფერსა და კრამიტს ამტვრევდა. მომჩივნები გამრავლდნენ და ეს საყვარელი ცხოველი თბილისის ზოოპარკს ჩააბარეს. მან უცხო გარემო და ტყვეობის ამგვარი პირობები ვერ აიტანა, მოიწყინა დანალღიანდა, იშვიათად ჭამდა, სიკვდილის პირა მივიდა, ერთხელ, როცა მის სახანავად მივედით, შორიდანვე გვიცნო, სიხარულით ცას ეწია, გამხიარულდა, თავის დედობილ ლალის ზედ მივიარდა, გარშემო ურბენდა, ხელებს ულოკავდა, ეფერებოდა. წამოსვლისას კაბის კალთაზე კბილებით ჩაეჭიდა და აღარ უშვებდა. თითქოს ეხვეწებოდა: არ დამტოვო, მეც თან წამიყვანო, „შეატყვეს, რომ ვერ იცოცხლებდა, სურვილი შეუსრულეს — „ნებიერა“ ყაზბეგს დააბრუნეს. ჯიხვმა მშობლიურ ადგილებს რომ შეხედა, ლალად გაინავარდა.

ჯიხვი ადამიანის ხელის შეწყობით ზღვის დონიდან დაბალ ადგილებშიც გვარობს და მრავლდება. სპეციალურ საკვებსა და დიდ მარაგს არ მოითხოვს, იკვებება ისეთი უხეში საკვებით, რომელსაც სხვა ცხოველები ნაკლებად ჭამენ. მისი მოშინაურება და სასოფლო-სამეურნეო ცხოველის ახალი ჯიშების გამოყვანა ადვილად შეიძლება. ჯიხვი ხომ სხვა გარეული თხების გვარის წარმომადგენლებსაც ეჯვარება! შინაურ თხებთან შეჯვარებითაც ნაყოფიერ თაობას იძლევა. ჰიბრიდი ჯიხვთა მშობლებზე ბევრად დიდია, პირველი ნამატი 120 კილოგრამამდე იწონის. 1942 წელს ლაგოდების ნაკრძალში მეცნიერებმა დაიწყეს შინაური თხისა და ჯიხვის შეჯვარება, კარგი შედეგიც მიიღეს, გამოიყვანეს ჯიხვთის პირველი თაობა, მაგრამ ნაკრძალთა სამმართველომ ეს ყველაზე საჭირო საქმე რატომღაც შეაწყვეტინა. ასე რომ არ მომხდარიყო,

ახლა უკვე ჭიხეთხის ჩამოყალიბებული ჭიშები გვეყოლებოდა და მთის მეცხოველეობის შემოსავალიც გაიზრდებოდა. ჭიხეთხის მკვინდელი პიბრიდები თბილისის ზოოპარკში აქვამადაც არსებობენ და თავისთავად ნრავლდებიან.

ჭიხვი უძვირფასესი გენოფონდია იმითაც, რომ ~~საქართველოში~~ რეო სავარგულების ისეთ კლდიან ტერიტორიას იკავებს ~~საქართველოში~~, რომლის გამოყენებაც სხვა ცხოველებს ნაკლებად შეუძლიათ, ჭიხვის ადგილსამყოფელზე ამბობს ვაჟა-ფშაველა:

იქ რომ ხვით არაინა ხნავს,
არც რას ვინ თესავს თესვითა,
მხოლოდ ჭიხეები დადიან,
კლდეებზე რქების ლესვითა.

ასეთი სავარგულის საერთო ფართობი, მთავარ კავკასიონზე, საქართველოს ფარგლებში ნახევარ მილიონ ჰექტარს აღწევს. ამ ფართობის ყოველ ათას ჰექტარზე ჭიხვის დასახლების საშუალო სიმჭიდროვე ორსამ სულამდე მოდის. ამის მიხედვით თუ ვიანგარიშებთ, საერთო რაოდენობა ორი ათას აულს არ აღემატება და წითელ წიგნში შეტანას იმსახურებს.

ჩვენი მთების ბუნებრივ სავარგულში ჭიხვის დასახლების საშუალო სიმჭიდროვე ათას ჰექტარზე შეიძლება ოც-ოცდაათ სულამდე გაიზარდოს, საერთო რაოდენობა კი—ოცი ათას სულამდე. მაშინ შესაძლებელი იქნება სისტემატურად ვინადიროთ მასზე. იგი სპორტული ნადირობის ობიექტი იყო და ასე დარჩება მუდამ, ამიტომ ამბობენ ხალხში:

ჭიხემა თქვა მუდამ მენა ვარ
სისხლით კლდეების მზანელი,
გაუჩენივარ უფალსა
სიცოცხლე გაუხარელი.
თოფით მომელის სიკვდილი
და ტანჯვა აუტანელი.
ჭიუხში მიყვარს ცხოვრება,
ის არის ჩემი მფარველი.

ამჟამად ჯიხვს ყველანაირად უნდა გაცუფრობილად, მართალია, მთავარ კავკასიონზე ჯიხვის რიცხოვნობა უკიდურესად არ არის შემცირებული, მაგრამ მთავარ კავკასიონის გარდა ახტაქუჩუხუჩუ არის. ჩვენთან უფრო შემოშალულია და არა მოზინჯიერი უფროსად და თავს მრავლად გვაჩვენებს. საქართველოს ფარგლებში მაინც მცირერიცხოვნად მოზინჯიერობს. ამიტომ მისი დაცვა პირველ რიგში ჩვენ გვევალება და მეტი ყურადღება გვმართებს, მით უმეტეს დღეს, როცა მთიელი ისევ მთას უბრუნდება, თავისთავად ცხადია, ჯიხვზე მონადირეებიც ისევ გამრავლდებიან. ამ საქმეზე თუ ახლავ არ ვიღონეთ. ჯიხვი სულ მალე კიდევ უფრო შემცირდება და შეიძლება სულაც მოისპოს. ეს უკვე შეიმჩნევა შატილისა და არხოტის ხეობებში. ამიტომ საჭიროდ მიგვაჩნია მისი წითელ წიგნში შეტანა და ცალკე ღონისძიებათა გატარება. მისი ბუნებრივი მარაგი თადარიგისადაც უნდა გამოვიყენოთ. ჯიხვის გადარჩენას მეცხოველეობის პროდუქციის გაზრდისათვის უდიდესი საკაცობრიო მნიშვნელობა აქვს.

ზ უ ბ რ ი ზ ი ნ ი

ხარი არ იყო, ფური ხარობას ეწოდებოდა

ხალხური

ზუბრობიზონი ღრურქიანთა ოჯახის ახალი წარმომადგენელია, გარეგნულად შინაურ ხარა წააგავს. საბჭოთა კავშირში ბინადრობდა მთიე გვარის ორი ქვესახეობა: ევროპული ანუ ლიტვური ზუბრი და კავკასიური ზუბრი ანუ დომბა-ორივე ეს ქვესახეობა საბჭოთა კავშირში ერთხანობას ბუნებაში თითქმის მოისპო. ევროპული ზუბრი გავრცელებული იყო ევროპაში. მისი უკანასკნელი ეგზემპლარი ბელორეჯიის ტყეში 1919 წლის 19 აპრილს მოკლეს, ხოლო კავკასიური დომბა, რომელიც გავრცელებული იყო ჩრდილო კავკასიიდან სევეანის ტბამდე, საქართველოს ფარგლებში შემორჩა დასავლეთ კავკასიონზე. სამხრეთ ოსეთიდან აფხაზეთამდე. უკანასკნელი ეგზემპლარი 1927 წელს მოკლეს კავკასიის ნაკრძალში. ერთი სახარე ხბო გადარჩა ზოოპარკში და აქედან იქნა აღდგენილი კავკასიური დომბას მოდგმა — ზუბრთან ნაჯვარი. ამ ცხოველის აღდგენა მოხდა გერმანიის, შვეციის, ინგლისის, პო-

ლონეთისა და ევროპის სხვა ზოობარკებში შემონახული 52 მ-მდე სული ცხოველიდან. ამჟამად მათ ერთმანეთთან და ამერიკულ ბიზონთან აჯვარებენ, გამოპყავენ ჰიბრიდები. ამგვარად აღდგენილი ქვესახეობები და ჰიბრიდები არსებობენ პოლონეთში, ბელორუსში, უკრაინაში, ნაკრძალ-სამონადირეო მეურნეობაში, ჩრდილო კავკასიაში და თებერდის ნაკრძალებში. ნაწილი ცხოველებისა უკვე ბუნებაში თავისუფლად გაშვებული და გავლურებული. ამ ნაკრძალებიდან ზუბრ-ბიზონის ნაჯვარმა საქართველოს ტერიტორიაზე აფხაზეთის საზღვრებში — ზნიფის ხეობაშიც შემოაღწია.

ზუბრობიზონმა აქ კარგად იკვარა. მისი სხეულის სიგრძე ხარისა 250 სმ-ს უდრის, ფურისა — 240 სმ-ს, მინდაოში სიმაღლე — 140 — 160 სმ, ხოლო ცოცხალი წონა 400—700 კგ-ს აღწევს. კავკასიური დომბა თავის თანამომხებთან შედარებით უფრო ტანმორჩილი იყო. მას სხეული უფრო პროპორციულად და ლამაზად ჰქონდა განვითარებული: წინა მხარე, მკერდი და მხრები უფრო კუნთოვანი, განიერი და მაღალი ჰქონდა, ნივრე უკანა. მაგავსი აგებულებით ხასიათდება აღდგენილი კავკასიურ-ბელორუსული ზუბრიც. რაც იმას გვიჩვენებს, რომ ეს ფორმა უფრო შესაფერისი იქნებოდა ამ ადგილებსათვის.

ზუბრობიზონის სხეულის ფორმა მასიური და სქელია. კიდურები თანაბარი, ტანთან შედარებით ნაკლებად განვითარებული და მოკლე მოჩანს. ჩლიქები შავი, მაღალი, განიერი, ნახევრად მომრგვალებული და შიდა მხარეზე ოდნავ მოხრილი აქვს, რაც ნაკვალევზე თავისებურ ანაბეჭდას ტოვებს. წინა კიდურის ჩლიქის სიგრძე 10—13 სმ-ს აღწევს. უკანა კიდურისა — 11—13 სმ-ს, გვერდითი ჩლიქების სიგრძე 3—4 სმ-ია, მაღლაა გაწყობილი და ნაკვალევზე ანაბეჭდს მხოლოდ თოვლსა და ტალახზე ტოვებს.

ორივე სქესსა აქვს წვეტიანი, მაღლა ახრილი, შავი რქები, ხარის რქები სქელი, ნახევარ მეტრამდე სიგრძისაა, ფურს მოკლე და წვრილი რქები აქვს. სხეული დაფარულია მოკლე, ხუჭუჭი ბეწვით და ადგილ-ადგილ ხშირი გრძელი ბალნით. შუბლზე ბალნის სიგრძე 26 სმ-ს აღწევს, ყბასა და ყელზე — 35 — 40 სმ-ს, კისერსა და მკერდზე — 25 — 30 სმ-ს და ა. შ. ასეთი ხშირი და გრძელი ბალანი მის სხეულს იცავს სიცოცხლაც. ამიტომაც, რომ ამ ცხოველს ზამთრის ბეწვი ზაფხულისაზე ბევრად გრძელი და ხშირი აქვს. შეფერილობით კი ყოველთვის მუქი-

მურაა. საერთოდ სხეულის წინა ნაწილი უფრო მურაა, კედა და ზურგზე კი — მოწაბლისფრო, ფურები უფრო ღია, ერთნაირი შეფერილობისანი არიან, ხოლო ახალგაზრდები მოყავისფრონი.

ზუბრობიზონი ფართოფოთლოვანი შერეული ტყეების ადგილების ტიპური მობინადრეა. გვხვდება შერეულ ტყეებშიც. უყვარს წიფლნარ-გვირიანი ტყე და ტყეთა შორის მალაბალახიანი ველობები, მეჩხერი ტყეები. სადაც ნაყოფისა და ნეკერის მომცემი ტყის ჯიშები: მუხა, წიფელი, წაბლი, რცხილა, ნეკერჩხალი, ცაცხვი, ვერხვი, არყი და მათი აღმონაცენი ხარობს. ქვეტყეში ხშირია: პანტა, მაყალო, ტყემალი, თხილი, ტირიფი, მდგნელი, მაყვალი, ყოლო, ძმერხლი, ქუორი, წყავი. მოცვი, სურო და სხვა. ზამთარში ძირითადად ამ მცენარეთა ნეკერითა და ფოთლებით იკვებება, მაგრამ ბალახის გარეშე არსებობა მას მინც არ შეუძლია, რადგან დიდი რაოდენობით საკვებს მოითხოვს, ყოველთვის ბალახიან ადგილებს ეტანება, საძოვრად ველობებში გამოდის. ზაფხულში სუბალპურ მდელოებზე (2200 მ ზ. დ) აღის და გვიან შემოდგომამდე რჩება. ზოგჯერ ზამთარსაც აქვე პირშით ფერდობებზე ატარებს, სადაც მზის რადიაცია მეტია და თოვლი დიდხანს არ ჩერდება, მარადმწვანე წივიანა ბალახი ყოველთვის მოიხანს და საკმაოდ მოიპოვება. მოძრაობა და საკვების მოპოვება მას აქ არ უჭირს. მიუხედავად დიდი და მძიმე ტანისა, დიდი დაქანების ფერდობებზე, სადაც კლდეები არაა, მარჯვედ მოძრაობს. კლდიან და ლოდიან ადგილებს კი ერიდება. ერთ მეტრამდე სიმაღლის თოვლის საფარს თავისუფლად სძლევენ. ადვილად სტება ორი-სამი მეტრის სიგრძის ზრამზე და ორი მეტრის სიმაღლის ღობეზე. ვაჭირვების დროს ერთ კილომეტრამდე მანძილს შეუჩერებლად გარბის.

დიდთოვლობის დროს უფრო ხშირად ტყის ქვედა სარტყელში, ქალებში გადაინაცვლებს და მდინარის სანაპირო ტყეებში ატარებს ზამთარს. არ ერიდება ჭაობიან ადგილებს, ბელოვეციეს ნაკრძალის ტყეში ძირითადად ჭაობიან ადგილებში ბინადრობს. ცხოვრობს ჯოგურად 5—6 სული ან 20—30 სული ერთად. ზამთარში ჯგუფში სულადობა მატულობს განააკუთრებით დიდი ჯგუფებშია ხოლმე თავმოყრილი წყლისა და „სამარილის“ მახლობელ ადგილებში, სადაც ისინი ხშირად მიდიან. ბებერი ხარები საერთოდ განცალკევებით არიან და ჯგუფს იშვიათად უერთდებიან. ღრმა თოვლში გადაადგილებისას წინ ძლიერი ხარები მიდიან, შემდეგ მწკრივად სხვებიც მიჰყვებიან. საკვების მოპოვები-

პატარა სწრაფად იზრდება. ერთი კვირის ასაკში დედის თან დამოკიდებულება. სამი კვირის შემდეგ კი ძუძუს წოვასთან ერთად ბალახის ძოვასაც იწყებს. ზრდას შევიდო-რვა წლის ასაკში ამთავრებს. სიცოცხლის ხანგრძლივობა (20—30 წელი) ზუსტად დადგენილი არ არის.

ზუბრობიზონის ბუნებრივი მტრებია: დათვი, ჯიქი, ფოცხვერი, მგელი, ისინი მოზარდებსა და ცალკეულად მყოფ ფურებს ესხმიან თავს. ჯგუფთან მისვლას კი ვერც ერთი მათგანი ვერ ბედავს. მითუმეტეს, თუ მათ ხარები ახლავს. ისინი ასეთი საფრთხის დროს არ გარბიან. წრეს შეკრავენ, პატარებსა და შეუძლოებს შიგნით მოიქცევენ და თავგამეტებით იცავენ თავს: ქშუტუნებენ, ბღავიან, ბუბუნებენ, ღრიალებენ, რქებით იგერიებენ. ამინებენ მტერს და ბოლოს შეტევაზედაც გადადიან. გაქცეულ მტაცებელს მთელი ჯოგი მისდევს.

ზუბრს მაგარი, გემრიელი ხორცი აქვს, განსაკუთრებით ბებრებსა და ხარებს. ასევე უხეში, სქელი და მაგარია მათი ტყავიც. რომელიც ასევე კილოგრაამადე იწონის. სამაგიეროდ ახალგაზრდებს რბილი, ნაზი ხორცი და შედარებით თხელი ტყავი აქვთ. ძვირფასია ზუბრის ბეწვი. მისგან კოცენ თბილ წინდებსა და სხვა ჩასაცმელებს. გამოიყენება რქები და ჩლიქებიც.

მეცნიერება კიდევ ბევრს ცდილობს ამ ცხოველის გადარჩენისათვის; შექმნილია სპეციალური ზუბრსაშენები, მას იცავენ და ამრავლებენ ნაკრძალებში. კავკასიისა და ბელოვეჟიის ნაკრძალების გარდა აკლიმატიზებულია სხვაგანაც . . . 1959 წელს გაუშვეს ნალჩიკის სატყეო-სამონადირეო მეურნეობაში, 1962 წელს—ალმა-ათისა და სარიჩილექის ნაკრძალში, 1964 წელს—სამხრეთ ოსეთის ცეისის აღკვეთილში, უკრაინაში—კოროსტენკის ტყეში და ცუმანის სამონადირეო მეურნეობაში. მას მოშენებაზე აცეცა ზრუნავენ საზღვარგარეთის ქვეყნებშიც. 1971 წლისათვის მისმა საერთო რაოდენობამ ოცდარვა ქვეყანაში 1166 სულს გადააჭარბა. 1973 წელს კავკასიურ-ბელოვეჟიური ზუბრის რიცხოვნობამ 436 სულს მიღწია. ამის გარდა 800 სულამდე სხვა ჰიბრიდული ფორმაა აღრიცხული. ასე აღადგინა მეცნიერებამ თითქმის გადაშენებული ეს უიშვიათესი და უძვირფასესი ცხოველი. მაგრამ მეცნიერულად უფრო გამართლებული, სწორი და პერსპექტული იქნება, რომ კავკასიაში გაერცელებული ზუბრობიზონი ახლავე შეიცვალოს კავკასიურ-ბელოვეჟიური ფორმით.

ამ გენოფონდის ბუნებაში დაცვა-მომრავლება დღეს საყოველთაო-საკაცობრიო მნიშვნელობის საქმეა. მაგრამ ასე როდი უძრავობენ ჩვენ-
 ზაზი ბრაკონიერები: ა. არდლინბა, რ. ბარგანჯია, ო. ტარბა და ხ. ჩაჩი-
 ბაია, რომლებიც დაჭირავებული ვერტმფრენის გამოსწორების ქსოვი-
 სისტემატურად ნადირობდნენ კავკასიისა და თებერდის ნაკრძალეზიდან
 საქართველოს ფარგლებში — ბზიფის ხეობაში გავრცელებული ზებრ-
 ობიზონზე. ბრაკონიერები დღისით-მზისით რიწის ნაკრძალის ტერიტო-
 რიაზე და ახალ ათონის მღვიმესთან, სადაც მთელი ქვეყანა იყრის თავს,
 სორცს, ქუჩა-ქუჩა, კილოგრამობით ასაღებდნენ და რესტორნებსაც ამა-
 რაგებდნენ. ეს იცოდნენ თურმე კავკასიის, ბიჰვინთისა და რიწის ნაკრძ-
 ალის თანამშრომლებმა და სხვა ბუნების დამცველებმაც, მაგრამ თავის
 დროზე არ ამხილეს. ბრაკონიერებმა კი ხანგრძლივი თარეშით სახელმწი-
 ფოს 17 ათას მანეთზე მეტი ზარალი მიაყენეს. ამაზე ფელეტონის სა-
 ხით „მგლები ვერტმფრენით“ წერდა ვ. პროხოროვი 1979 წლის 13 დე-
 კემბრის № 347 პრავდაში.

ი რ ე მ ლ ა ლ ი

გავასუქე, გავალაღე.

ჩქანი დიდი გამოგაბი,

კვირა ძალი შემოვიდა —

კული ველარ გამოგაბი.

ხალხური

ირემლალი ირმისებრთა ოჯახის წარმომადგენელია. ცნობილია ორი
 ქვესახეობა: ჩვეულებრივი ირემლალი და ირანული ირემლალი. გარეუ-
 ლად არსებობს მცირე აზიაში და დასავლეთ აფრიკაში. ნახევრად მოში-
 ნაურებული სახითაა ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებში და ტყე-პარკის ცხოვ-
 ელად ითვლება. საბჭოთა კავშირის ფარგლებში გავრცელებულია ბალ-
 ტიისპირეთის რესპუბლიკებში: ლიტვაში, ლატვიაში, ესტონეთში. აგრე-
 თვე ბელორუსიაში და უკრაინაში. აქედან ის აკლიმატიზებულია სხვა
 რესპუბლიკებშიც. იქაც ძირითადად მოშინაურებული და ნახევრად მო-
 შინაურებული სახით ჰყავთ ზოოპარკებსა და პარკებში. აშენებენ სამო-

ნადირეო მეურნეობებშიც. საქართველოში პირველად 1888—1890 წლებში შემოიყვანეს უნგრეთიდან და ბალტიისპირეთიდან 120 სული. შემდეგ, 1912 წელს, კიდევ შემოიყვანეს და ბორჯომის ნაკრძალში კვდიშვილების მიწებში გაუშვეს, ხოლო შემდეგ თავისუფლად გავრცელებული და გავრცელებული. ირემლადი ბორჯომის ხეობის ბუნებრივ პირობებს კარგად შეეგუა, გამრავლდა და როგორც ამ ამბის მომსწრე აქაური მაცხოვრებლები ამბობენ, პირველ ხანებში მისი მრავალსულიანი ჯოგები ხელოვნურად მოწყობილ საკვებურებზე, საცხოვრებელ სახლებთან ბუკისა და საყვირის ხმაზე მოდიოდნენ. შემდეგ კი ირემლადები აქ მთლად გაგარეულდნენ და ადამიანს ახლოს აღარ ეკარებოდნენ. საყურადღებო ისაა, რომ ბორჯომის ნაკრძალის ბუნებრივ პირობებში, სადაც სათანადო დაცვა იყო, ირემლადმა საუკეთესოდ იგვარა, სწრაფად გამრავლდა და მალე სანადირო ობიექტად გადაიქცა. აღწერილია, რომ ვინმე მიხეილ ნიკოლოზის ძეს აქ ერთდღიანი ნადირობისას შეიღი ირემლადი მოუკლავს.

სამამულო და სამოქალაქო ომების დროს უპატრონოდ დარჩენილ ნაკრძალში ადგილობრივმა ბრაკონიერებმა ეს ძვირფასი, ადამიანისათვის შიშნადობი ცხოველი ადვილად ამოწყვიტეს. ერთეული ეგზემპლარები აქ 1937 წლამდე შემორჩა და ისინიც გაანადგურეს.

1956 წელს თბილისის ზოოპარკიდან გავიყვანეთ და ივრის ჭალაში, საგარეჯოს რაიონის „ყორულის“ სამონადირეო მეურნეობაში გავუშვით ოთხი ირემლადი. მათ შორის ორი თეთრი ხარლადი იყო. ამ ადგილის შერჩევა ირემლადისათვის სწორად არ მოხდა, მეურნეობიდან გასული ცხოველები ბრაკონიერებმა აქაც მალე მოსპეს. ამჟამად ეს ცხოველი, გარდა თბილისის ზოოპარკისა, საქართველოში აღარსად მოიპოვება, მაგრამ უკვე გვაქვს საიმისო გამოცდილება, რომ, თუ საქართველოს ბუნებრივ პირობებში ირემლადს შესაფერის ადგილს შევურჩევთ და სათანადო დაცვასა და სხვა ბიოტექნიკურ ღონისძიებებს ჩავატარებთ, კვლავ მომრავლდება და მალე სანადირო-სარეწაო ღონეს მიადრწევს.

ირემლადი ირემთან შედარებით პატარა ტანისაა და ლამაზი აგებულია აქვს. მასიური ტანი, სწორი წელი და მალა აწეული კისერი პროპორციულ გამოსახულებას ჰქმნის. სხეულის საერთო სიგრძე 140 სმ-ს აღწევს, მინდაოში სიმაღლე — 85 — 100 სმ-ს, ქალას უდიდესი სიგრძე — 260 — 290 მმ-ს, ცოცხალი წონა ხარლადისა 80 — 90 კგ-ია,

ფურისა — 60 — 70 კგ. ხართან შედარებით ფური ყოველთვის პატარაა. ირემთან შედარებით კული ოდნავ გრძელი აქვს. ტანთან შედარებით კისერი გრძელი აქვს. თავი კი პატარაა, მოკლე ყურებით. ხარისა — 80 სმ-მდე სიგრძის წვერში ნიჩაფივით გაბრტყელებული ან მოჩხებიანი რქები აქვს. წინა კიდურები უკანაზე შესამჩნევად მოკლეა, განსაკუთრებით უფრო მაღალია. ტანთან შედარებით კიდურები საერთოდ მოკლე აქვს. ჩლიქები პრიალა, ლამაზი, მომრგვალებული ფორმის 7—8 სმ სიგრძის, 6—7 სმ სიგანისაა. გვერდითი დამატებითი ჩლიქები ძალიან პატარა ზომისა და ისე მაღლა აქვს, რომ სიარულისას მიწას არ ეხება და ნაკვალევზე ანაბეჭდს არ ტოვებს. ამით მისი ნაკვალევი ადვილი გამოსაცნობია.

შეფერილობით ფური დ ხარი ერთმანეთისაგან ბევრად არ განსხვავდება. მათი შეფერილობა იცვლება წლის სეზონების მიხედვით. ზაფხულში ბეწვი მოკლე და ჟღალი ქარცისფერი აქვს, შემოდგომადა და ზამთარში გრძელი ბეწვი ეზრდება და მუქი-ნაცრისფერია. მუცლის მხარე კი უფრო ნათელი აქვს. კულის გარშემო ტლოკვებზე „თეთრი სარკე“ კარვად ეტყობა. ზოგიერთ ახალგაზრდა ირემლადს ზურგზე თეთრი ხალები აქვს. გვხვდება მთლიანად თეთრი და შავი ეგზემპლარებიც.

ირემლალი ზღვის დონიდან დიდ სიმაღლეზე არ ვრცელდება. მის ტიპურ ადგილსამყოფელს ვაკისა და ზეგნების ტყე-ბუჩქნარიანი ადგილები წარმოადგენს. აქ იგი უფრო შერეულ-ფოთლოვან და მეჩხერტყიან ადგილებს ირჩევს, სადაც ნეკერის მომცემი ტყის ახალი აღმონაცენია და ბალახიც კარგად ხარობს. ბორჯომის ნაკრძალში ირემლალი ძირითადად ისეთ წიწვიან და შერეულ ტყეში ბინადრობდა, სადაც ბალახიანი ფართო ველობებია, და საკვებად ამ ველობებში გამოდიოდა, თავშესაფარად კი წიწვიან ტყეს იყენებდა. ივრის ქალაში „ყორულის“ სამონადირეო მეურნეობაში ირემლალი თავშესაფრად ფოთლოვანი ტყის ქვეტყიან ადგილებს ირჩევდა. მაყვლის და ეკალიციან, ბარდებიან ტყეს ერიდებოდა, იშვიათად შედიოდა კვრინჩხის ხშირბუჩქნარიან ადგილებშიც. უფრო ხშირად მუხნარში ან კაკლის, ვერხვისა და აკაციის ნარგავებში იყო. უყვარდა მდინარის ნაპირებთან ტირიფის ტყიან ლამიან გრილ ადგილებში წოლა. ზაფხულში სიცხეში ხშირად შედიოდა და ბანაობდა მდინარეში. ადვილად აგნებდა და მიდიოდა ფშის წმინდა წყაროებზე, ხელოვნურად გამართულ სამარილესა და სათივეზე. ბევრად არ ერიდებოდა ადამიანსა და შინაურ პირუტყვს. ირემლალი ბინა-

დროს პატარ-პატარა ჯგუფების სახით — 4 — 8 სული ურთოდესად შემო-
დგომასა და ზამთარში უფრო მოზრდილ რემას ქმნის. მკვლელობის შემთხვე-
ვებში მალე იშლება. რადგან ირემალად მომთაბარეობასა და სხვა
მიგრაციას არ ახდენს, მობინადრეა და საკვები არ უკმაყოფილებს. მკვლე-
ბის შემთხვევაში მხოლოდ მაშინ იცვლის, როცა საკვები უკმაყოფილებს.
რილი შემოაკლდება ან თოვლის საფარი შეაფარებებს. ღრმა თოვლ-
ში მოძრაობა უჭირს, რადგან მოკლე ფეხები და მძიმე ტანი აქვს.
ნაკვალევზე დიდ დაწოლას ახდენს და თოვლში ღრმად ველო-
ბა. ზამთარში საკვების მოსაპოვებლად უფრო მეტად მოძ-
რაობს, ბალახობს როგორც ღამით ისე დღისით. ძირითადად ნეკერიტ
იკვებება. განსაკუთრებით უყვარს და აზიანებს: რცხილის, თელის, მუხ-
ის, ვერხვის, მდგნალის, ტირიფის, აკაციის აღმონაცენს, ნაკლებად ეტა-
ნება: წიფლის, თხმელის, თხილის, ნეკერჩხლის, შინდის, კვრინჩხის,
ზღმარტლისა და წიწვიან ჯიშებს. ვაჭირების დროს კი ჩამოცვენილ
ხეღ ფოთლებს, ხის ქერქს, ხავსსა და მღიერებსაც მიირთმევს. მისი
მოშენებისას ყველა ეს პირობა უნდა გავითვალისწინოთ.

ზაფხულში საძოვარზე დილა-სალამოს გამოდის, შუადღისას, განსაკუ-
თრებით დიდი სიცხის დროს ისვენებს. ამ პერიოდში უფრო ხშირად
მიდის წყალზე და სამარილეზე.

ირემალს კარგად განვითარებული ყნოსვა და სმენა აქვს, მხედ-
ველობა კი — შედარებით ნაკლებად. ბუნებაში დედალი უფრო ფრთხი-
ლია. მას აქვს მინდობილი ნუკრების აღზრდა, იგი ყოველთვის მათთან-
სა და ნუკრებზე ზრუნავს. ზაფხულში ხარლადი მათთან არაა, ნუკრიანი
დედები ცალკე ცხოვრობენ, ზედმეტი სიფხიზლისათვის ხშირად ერ-
თიანდებიან და ხანგრძლივად არიან ერთად. ასევე ცალკე ჯგუფებს
ქმნიან მამლებიც. მათი ერთად თაემოყრა მხოლოდ ხურაობის დაწყების
წინ (ავგისტო-სექტემბერში) ხდება. მაშინაც კი ზოგჯერ მამლები და
დედლები ისევ ცალ-ცალკე დადიან, ერთმანეთს მხოლოდ დროებით
უერთდებიან.

ირემალის კერწილობა ოქტომბერ-ნოემბერში მიმდინარეობს. ხარ-
ები ამ დროს აღზნების გამო სიფხიზლეს კარგავენ, ერთმანეთს ერჩიან.
ჩხუბობენ, თავისებურად ბლავიან, გამოსცემენ სპეციფიკურ სუნს, ცო-
ტას ქაშენ. დიდ ენერჯიას ხარჯავენ და გაძვალტყავებამდე ხდებიან.

აკეობა რვა თვემდე ვრძელდება, ნუკრები (1—2) ივნის-ივლისში იბად-
ებიან. ნუკრი ხალიჩანი იბადება და პირველ დღიდანვე იღვამს ფეხს, მა-
გრამ დედა მას ერთ კვირამდე თან არ ატარებს, ბალახებში ცაფხიკო მა-
ლავს და ძუძუს მოსაწოვებლად თვითონ მიდის მასთან, ნუკრის ბავშვებს
კამას ერთი თვის ასაკში იწყებს, მაგრამ დედა ძუძუს დაზამთრებამდე
აწოვებს.

მამალ ნუკრებს ხუთი-ექვსი თვის ასაკში სარქვეები ამოებურცებათ
და თებერვალ-მარტში პატარა, უტოტო რქები ამოსდით. შემდეგ წლებ-
ში რქაზე მხოლოდ მარტივი ტოტები ეზრდება, ხუთი წლის ასაკში, რო-
ცა ცხოველი ზრდას ამთავრებს, ბრტყელი, ნიჩბისებური რქები უვითა-
რდება. ექვსი წლის შემდეგ რქა თანდათანობით გადაგვარებას იწყებს.
რქებს ყოველ წელს აპრილ-მაისში იცვლის. ივლისიდან ახალი ბეწვიანი
რქები ეზრდება. რქებზე ტყავი აგვისტო-სექტემბერში სძვრება. სქესო-
ბრივად ხუთი წლის ასაკში მწიფდება. ზოოპარკში ტყვეობაში 7—8
წლამდე ცოცხლობს, სამონადირეო მეურნეობაში კი — 20—30 წლამ-
დე სძლებს.

ირემლალს მრავალი ბუნებრივი მტერი ჰყავს, მათ შორის ყველაზე
დიდ ზიანს მგელი, ფოცხვერი და გაგარეულეული ძაღლები აყენებენ.
ნუკრებს თავს ესხმის ტურა, მელა, გარეული კატა. ირემლალი ავადდება
პარაზიტული ქიებით. ციმბირის წყლულით, თურქულით, ცოფით ლეპ-
ტოსპიროზით, დისტომატოზით, აგრეთვე გარეგანი პარაზიტებით: საძო-
ვრის ტყიბებით, სისხლისმწოველა მწერებით და სხვა. მის რიცხოვნობა-
ზე განსაკუთრებით უარყოფითად მოქმედებს მკაცრი ზამთარი, ღრმა
თოვლის საფარი და საკვების ნაკლებობა. მის ბუნებრივ კონკურენტად
ითვლება: ხალებიანი ირემი, კეთილშობილი ირემები, შველი და ლოსი,
აგრეთვე შინაური პირუტყვი. ირემლალის მოშენებას განსაკუთრებით
დიდი კონკურენტია გაუწია ხალებიანმა ირემმა, რომელმაც მეურნეობი-
დან თითქმის განდევნა ეს ცხოველი და მისი ადგილი სარეწაო-სამონა-
დირეო მეურნეობებში თვითონ დაიმკვიდრა, რადგან ტყავისა და ხო-
რცის გარდა იძლევა ძვირფას „პანტას“, რომელსაც მედიცინაში გამოი-
ყენებენ. მაგრამ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ირემლალიც ძვირფასი სო-
მონადირეო-სარეწაო ცხოველია. იგი არ ეჭვარება ირემების სხვა ქვესა-
ხეობებს. ადვილი მოსაშენებელი და მოსამრავლებელია, ნაკლებად იცის
ბერწიანობა, ადვილად ეჩვევა ადამიანს, შინაურდება, ტყვეობაში კა-

რგად მრავლდება და შემდეგ ისევ გარეულდება. რაც მთავარია, მობინადრეობა ახასიათებს. საქართველოს მთისწინეთის მთიანეთში, საკუთრებით აღმოსავლეთსა და სამხრეთ საქართველოში, მრავლად მოიძებნება მის საბინადროდ შესაფერისი, ნაკლებად თოვლიანი, ბუნებრივი საკვებით მდიდარი ადგილები და ადვილად მოეწყობა მისი სამონადირეო მეურნეობები. თუ ბრაკონიერებისაგან დავიცავთ ირემალაღი საუკეთესოდ იგვარებს და მომრავლდება თბილისის მახლობლად წოდორეთისა და დიდგორის ახლად შექმნილ სამონადირეო მეურნეობაში. ეს ცხოველი კარგად მრავლდება თბილისის ზონობარკში, რომელმაც შეიძლება შეფობა გაუწიოს ამ მეურნეობას. დიდი ხნის ტყეობისა და ნათესაური შეჭვარებების გამო ეს ცხოველი აქ უკვე დაკნინებულია და გადაგვარების გზაზე დგას. აქედან ჭარბი ირემალაღების გაყვანა და სამონადირეო მეურნეობაში თავისუფლად გაშვება ყოველწლიურად შეიძლება და ეს ამ ცხოველისათვისაც აუცილებელია. ამასთან, ჯიშის განახლების მიზნით, საჭირო იქნება, რომ მეურნეობაში ირემალაღები სხვა ადგილებიდანაც შემოვიყვანოთ.

ირემალაღი არამარტო დეკორატიულ-სამონადირეო ცხოველია. მის მოშენებას სავარგულის სრულყოფილად ათვისებისა, ხორცისა და სხვა პროდუქციის გაზრდის პერსპექტივაც ახლავს. იგი იძლევა 40 — 50 კგ-მდე, ირემივით მაგარ, მაგრამ გემრიელ ხორცს, მისი ტყავი ირმის ტყავზე უკეთესი ხარისხისაა, დეკორატიული მიზნით გამოიყენება რქები, მისგან ამზადებენ ლილებსა და სხვა სამკაულებსაც.

ამეამდ ირემალაღს, როგორც სარეწაო-დეკორატიულ ცხოველს, უმეტესად დიდი ქალაქების მახლობელ ტყეებში მოწყობილ სამონადირეო მეურნეობებში ამრავლებენ (ეს ცხოველი თბილისის გარემოსაც დაამშვენებდა, რომ ამდენი მაწანწალა და გაგარეულებული ძაღლები არ იყოს). ამგვარად იყო მოშენებული ბელოვეჟის ნაკრძალ-სამონადირეო მეურნეობაშიც, მაგრამ არაგვემაზომიერი ნადირობით მალე მოსპეს.

ირემალაღის საერთო რაოდენობა მსოფლიოში ახლა 200 ათას არ აღემატება. აქედან 131 ათას სულამდე ევროპის ქვეყნებშია აღრიცხული, დანარჩენი კი სხვაგან. მაგალითად: უნგრეთში—3 ათასამდეა, პოლონეთში—2,44 ათასამდე. ბულგარეთში—1,85 ათასი, იუგოსლავიაში—1,46 ათასი, ესპანეთში—0,2 ათასი, ჰოლანდიაში—0,6 ათასი

საფრანგეთსა და ნორვეგიაში 40 სული, ფინეთში 80 სული, შვეიცარიაში 100 სული, ირანში 60 სული, ხოლო თურქეთში 100 სული. შვეიცარიაში შეერთებულ შტატებში 4865 სულია, არგენტინაში კი 10 ათას სულამდე ითვლიან. მცირე რაოდენობითაა: პერუში, ჩილეში და კანადაში.

1840 წელს ირემალაი შეიყვანეს სამხრეთ ავსტრალიაში და სამხრეთ აფრიკაში. ახლა იქ 1,8 ათასამდე ირემალაია. 1864 წელს შეიყვანეს ტასმანიისა და ახალი ზელანდიის კუნძულებზე. ამჟამად ტასმანიაზე 8 ათასი, ხოლო ახალ ზელანდიაში 35 ათასი ირემალაია აღრიცხული. ყოველივე ეს იმას მიგვანიშნებს, რომ ირემალაი ჩვენთანაც ადვილად მოშენდება და ეს შესაძლებლობა უნდა გამოვიყენოთ.

ირემალაზე ნადირობა ჯერ-ჯერობით კანონით ყველგან აკრძალულია. მას იცავენ და აშენებენ, როგორც გადაგვარების გზაზე მდგომი მშვიდ და ძვირფას სამეურნეო ცხოველს. შეტანილია წითელ წიგნებში.

ქართული
საინჟინერო-
საგებობათა უნივერსიტეტი

რედაქტორი ქ. კვინტრაძე
მხატვარი გ. ტუხაშვილი
მხატვრული რედაქტორი რ. შაჰარაშვილი
ტექნიკური რედაქტორი ე. ციხელაშვილი
კორექტორები ნ. ებრაღიძე, ქ. ჭავთარაძე
გამომწვევი ნ. მანაგაძე

სპ № 2399

გადაეცა წარმოებას 30.09.83; ხელმოწერილია დაბეჭდვად
20.11.84; საბეჭდო ქაღალდი № 60 X/90 1/16. გარნიტური ვენა. ბეჭდვის ხერხი
შალალი, პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 0,93+7,91 ჩაკერა. პირ. სალ.-გატ. 8,96.
საალრ.-საგამომც. თაბახი 7,53.

33 00717.

ტირაჟი 3000

შეკვ. № 641

ფასი 60 კპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

სსიხ სტამბა, თბილისი-31.

Типография Груз. СХИ, Тбилиси-31

24/3

Арабули Александр Бецинович

В ЧЕМ МОЯ ВИНА, ЧЕЛОВЕК?!

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»

Тбилиси, Марджанишвили, 5

1985

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

